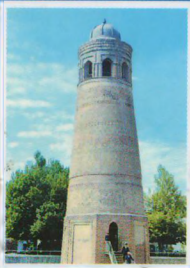
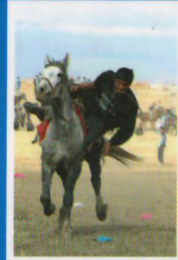
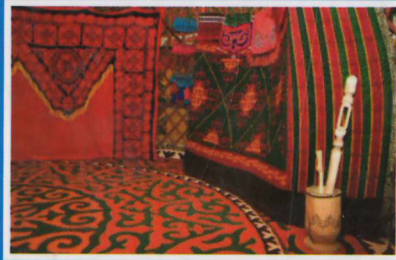

71.4
К-13

Ысмайыл КАДЫРОВ

КЫРГЫЗ
МАДАНИЯТЫНАН
ТАМГАН
ТАМЧЫЛАР

Бишкек - 2011

K-13

Ысмайыл КАДЫРОВ

**КЫРГЫЗ
МАДАНИЯТЫНАН
ТАМГАН
ТАМЧЫЛАР**

Марыи шаардык
борборлоштурулган
китепкана 29165 ф1

Бишкек - 2011

УДК 008
ББК 71.4
К ~~90~~ 13

~~К 90~~ 13 **Кадыров Ысмайыл**
Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар.
– Б.: 2011 – 208 б.

ISBN 978-9967-26-411-3

Кыргыз элинин маданияты барган сайын идеалдуу экени далилденип келе жатат. Анткени ата-бабаларыбыздын ар бир сөзүндө, кийиминде, жасаган буюмдарында, турак жайы болгон боз үйүндө, жүрүм-турумунда терең философия камтылып, элдин жашоо-турмушун башкаруу элдик каада-салттар, адеп-ахлактык нормалар менен жүргүзүлгөн. Ар бир адам өз ордун, өзүнүн даражасын билген. Кыргыздардын ыймандык сапаттары көчмөндөр цивилизациясынын уютку-көрөңгөсүнө айланган, ошондуктан кыргыз маданияты гана аны бүгүнкү күнгө чейин сактап келди. Китеп мектеп окуучуларына, студенттерге, мугалимдерге, жалпы эле окурмандарга арналат.

К 4402000000-11

УДК 008

ББК 71.4

ISBN 978-9967-26-411-3

© Кадыров Ы., 2011

АЛГЫ СӨЗ

Адамзаттын негизги максаты рухий жактан өсүү, бийик маданиятты жаратуу. Чыгыш эли, анын ичинде кыргыздар өтө байыркы эл, ал азыркы кезде биз суктанган Грециянын маданияты калыптана элек кезинде эле бийик маданияты бар кубаттуу көчмөн мамлекет катары жашаган. Кыргыз эли көчмөн эл болгондуктан башка элдердин маданияттарын байланыштырууга, универсалдуу цивилизацияны жаратууга шарты жогору болгон. Ошондуктан көчмөн элдин маданияты көчмөндөр дипломатиясынын негизинде башка элдерге да тараган. Көчмөндөр цивилизациясы адамдагы башкы касиет рухий сулуулук, айкөлдүк, гумандуулук, адамгерчилик, социалдык теңчиликти ыйык сактаган. Байыртадан эле рухий маданиятты баарынан жогору койгон. Көчмөндөр тарыхында кулчулук болгон эмес.

Байыркы даңазалуу бабаларыбыз бизге рухий маданияттын орошон үлгүлөрүн калтырышкан. Кыргыз элинин астрономиялык, географиялык, математикалык, космогониялык, теогониялык, гуманитардык билимдери жетиштүү болгон. Жыл эсебин, календарды, төрт мезгилди, климатты, планеталар жана жылдыздар системасын турмуштук максатта пайдаланууну так билишкен. Кыргыз маданиятын айта берсе түгөнбөгөн кеп, каза берсе чети оюлбаган кен. Өтө узак тарыхы бар кыргыз эли кошуна жашаган күчтүү мамлекеттердин геосаясий таасирлерине кабылып, кээде башка динди да тутуп, чарбакерлиги, турмуш-тиричилиги, үрп-адат, каада-салттары айрым өзгөрүүлөргө дуушар болсо да өзүнүн элдигин, кыргызга таандык өзгөчөлүктөрүн сактап келет. БУУнун мыйзамдарында да “ар бир маданият бири-бирине таңууланбайт, ар бири өсүп-өнүгүүгө укуктуу жана бир да маданият басмырланып жок болуп кетишине жол берилбейт” деп айтылган.

Совет мезгилинде элдик каада-салттарга эскинин калдыгы катары тымызын тыюу салынган. Айрымдары атайын бурмаланган. Советтик идеологиянын элдин маданиятын – эскинин, диндин саркындысы катары каада-салтын, ал түгүл кийим-кечесине чейин жерүү сыяктуу саясаты, азыркы кездеги айрым күчтөрдүн адам укугун коргоого жамынып, ата менен баланын, келин менен кайнененин ортосундагы мамилеге жик салуу, окуучу менен мугалимдин ортосунда чагымчылык кылуу

сыяктуу иштери – бул мамлекеттик деңгээлдеги чыккынчылык. Элдин менталитетин эске албай баланы, келинди, окуучуну терсаяктыкка тарбиялоо.

Совет мезгилинде кыргыз эли жапайы, тарыхы кечээ эле башталган, маданиятты билбеген караңгы эл болгон деген нигилисттердин берген баасына акырындап өзүбүз да ишенип баратканбыз. Бирок, канчалык жашырсаң да акыры тарых тастыктап чыгат экен, бүгүнкү күндө кыргыз байыртадан эле сезими зирек, дээринен билимдүү дааньшман эл экендиги барган сайын белгилүү болуп келет. Аны эң эле жөнөкөй мисалдар, дүйнөдөгү илимпоздордун илимий эмгектерин, санжыраларды кошпогондо да, дүйнөдө тендеши жок “Манас” эпосу, кенже эпостору, ооз эки чыгармалары, этнографиялык эстеликтери, тамак-ашы, оюндары ж.б. далилдеп турат.

Кыргыз элинин келечеги - оозеки философиясында (макал-лакап ж.б.), музыкасында, оймо-чиймелеринде, каада-салттарында, тилинде. Мына ушуларда акыл катылып жатат, ушуларды терең үйрөнгөндө гана жаштар акылга каныгат, улуттук аң-сезими ойгонот, өнүгүп-өсөт. Калыстык болмоюн, адилеттик орномоюн, элге үлгү болуучу адамдар напсисин тыймайын оңолбойбуз. Тилди, каада-салтты сактаганда, бир сөз менен айтканда маданиятты өнүктүрүү менен гана элди, мамлекетти сактап калабыз.

Азыркы муундун көптүлүгү, өзгөчө шаардыктар кыргыз элинин маданиятын - нукура улуттук каада-салттарды билбей калышты. Салтты сактоону каалап, бирок билбестиктен туура эмес жасагандар да көп. Бул билгенге өтө эле чоң жоготуу. Бул китепче мына ушул кенемтени толтуруу максатында жазылды.

Бул китепчеде көп кылымдар бою бабалардын таалим-тарбия жөнүндөгү насааттарынан, нускалуу сөздөрүнөн, накылдарынан, ой жүгүртүүлөрүнөн, дил-туюмдарынан эленип чыгып, расмий үрп-адатка айланган ата салттары, жүрүм-турумдар жөнүндө айтылган, алардын айрым үлгүлөрү тартууланган. Ошондуктан окутуучулар, тарбиячылар менен мугалимдер, ата-энелер, деги эле балдардын келечегине кайдыгер карабагандар жаш муундарды тарбиялоо иштерине пайдаланышат деген ниеттемин.

Автор

МАДАНИЯТ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Маданият латынча *cultura* деген сөздөн алынып, адамзат коомунун өндүрүштүк, коомдук жана рухий жашоо-турмушундагы жетишкендиктердин жыйындысын түшүндүрөт. Маданият адамзаттын жашоо-турмушунун, тиричилигинин бардык жактарын камтыйт.

Маданият кыргыз элинде өз ара мамиле, бирин бири сыйлашуу жагдайында сыпаа деген сөз менен айтылган. Сыпаа – сыпайы, адептүү, сылык деген маанилерди билдирет. Тамакты тандабай, бирок таза, адеп сактап, башкалардан ийменип жеген, кийимди таза, тыкан, жарашыктуу кийген, атты жем-чөптөн үзбөй, жонун жоор кылбай, бүткүл жасалгасы менен минген, улууну урматтап, кичүүнү сыйлап турган, керек жерде сөздүн туурасын сүйлөп, ашыкча сөз айтпаган, барган жеринде өз ордун билип отурган, башкалардын жакшылыгына кубанган, жамандыгына кошо кайгырган, бирөөнүн кемчилигин каймана билдирген, көрүнгөн жерге себепсиз эле бара бербеген ж.б. ушул сыяктуу асыл сапаттары бар адамды өтө сыпаа адам дешкен. Демек, сыпаа деген сөз маданияттуу деген сөздүн эле синоними.

Маданият материалдык жана рухий болуп бөлүнөт. Материалдык маданиятка турак-жай, эмгек куралдары, унаа, архитектуралык эстеликтери, кийим-кечеси, кол өнөрчүлүгү, тамак-ашы ж.б.; ал эми рухий маданиятка адабият, дин, каада-салттар, тарбия, оюндар, табыпчылык ж.б. кирет.

Адамдардын өз ара мамиле маданияты, жүрүм-туруму өзгөчө мааниге ээ. Мына ушунусу менен адам башка жандуулардан айырмаланат. Ал эми ар бир элдин өзүнө гана таандык улуттук жүзүн көрсөтүүчү белгилери бар. Бул бизге улуттук каада-салттар, үрп-адаттар деген ат менен белгилүү. Алар атадан балага, энеден кызга, кайненеден келинге, б.а. муундан муунга ыйык мурас, касиеттүү таберик катары өтүп, тарбиялык мааниси зор. Демек, ар бир элди өзүнчө эл, өзүнчө улут кылып сактап турган – каада-салттары, үрп-адаттары, наркнасили, башкача айтканда рухий байлыктары. Алар коомдун өзөгүн түзөт. Өзүн сыйлап, өзүн урматтаган элде улуттук сыймык сезими болот. Башка элдин маданиятына баш ийип, өз маданиятын чанган элди айтылуу орус революционер-

демократы, окумуштуу, жазуучу, сынчы Н.Г.Чернышевский “Пролог” деген романында “Шордуу улут – кулдардын өлкөсү, баштан аягына чейин баары кулдар” деп каңырыгын түтөтө жазганы бекеринен эместир. Өзүн өзү таанып, өз улутунун маданиятына сыймыктана билген адам, башкалардын маданиятын да сыйлап, жакшы жактарын сиңирип алат. Алсак, айтылуу чыгыш килеми алгач Египетте, анан фарстарда, индустарда өнүксө, кийин өзбек менен тажиктерге жетип, бүгүнкү күндө бизде мыкты өздөштүрүлгөн Баткен килемине көп эл суктанат.

Бүгүн кыргыз элин батыш маданиятына ашкере ыктоо, адам укугун коргоо менен өнүктүрө албайбыз. Кыргыз элинин менталитетин, башкача айтканда өзүнүн үй-бүлөлүк тарбиясын, тарыхын, философиясын, рухий дөөлөттөрүн, салт-санааларын калыбына келтирип, “Манасты” мыкты үйрөнгөндө, нукура кыргыз маданияты деген эмне экендигин терең түшүнгөндө гана кыргыз эли өнүгүү жолуна түшөт. Ал эми билим алуу, дүйнөлүк илим-билимге каныгуу, башка элдердин маданиятын билүү, алардын жакшы жактарын кабыл алуу башка кеп.

Ата-бабалардын бизге калтырган бай мурастарын көздүн карегиндей аяр күтүү, кир колго тийгизбей таза сактоо, терең үйрөнүү, үйрөнүп гана жөн болбостон ар ким аны күнүмдүк жашоосуна колдонуу маданиятыбыздын өнүгүшүнө, рухий жан дүйнөбүздүн байышына негиз болот. Академик, жазуучу Т.Сыдыкбеков “Эгерде биз кылымдардын акыл-насаатына кулак салбасак, биздин ата-бабаларыбыздын насаатын унутсак, анда биз эч качан өнүгө албайбыз жана бизди ата-бабаларыбыздын арбагы урат” (КМ, 14.04.1991) деген экен. Кыргыз маданиятынын өнүгүшүнө олуттуу салым кошкон кемеңгер атабыздын бул сөзү ар дайым жадыбызда болууга тийиш.

КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНАН ҮЗҮНДҮЛӨР

*Кайың барбы кыргыз балта чаптаган,
Кыр-жон барбы кыргыз кыргын таптаган.
Кылымдарга аты калбай өчөөрдө,
Кыргыз элин кыраан Манас сактаган
Ашым Жакыпбеков*

“Кыргыз” аталышы (этноними) тууралуу алгачкы маалымат “Кытай тарыхынын атасы” атыккан “Сыма Цяндын б.з.ч. 201-жылдагы “Ши-ци” (“Тарыхый жазмалар”) деген китебинде “гяньгунь” деген ат менен жолугат. Ошондой эле “кыргыз” аталышы Кытайдын Хань доорунда “цзянь-гунь”, Тан тушунда “ясңзясы”, Юань учурунда - “цзилицзицы”, гректе - ”херкис”, араб-парсы жазмаларында - ”хыркыз”, ”хырхыр”, монголдордо - ”хяргас”, орустарда - ”киргиз” ж.б. түрлөрдө айтылат. Мындан сырткары кыргыздын гегу, гэгун, жиегу, чийгу, хегаз, жылыс, булуту, хакаянсьи, гягас, кыркыс ж.б. аталыштары да бар. Ал эми кыргыз эл жазуучусу Асан Жакшылыков кыргыз эли азыркыдай кыргыз деп аталганга чейин Күн (гунн, хунн), усун, сак (сактан), булут (бурут), ууз (угуз, өгүз), кырк ууз, кыргыз деп 7 жолу бирде аргасыз, бирде аң-сезимдүү түрдө атын өзгөртүп, топон суудан аркы доорлордон бери, Саян-Алтайдан Гималай менен Гиндукушка чейинки жерлерди мекендеп келген өтө эле байыркы эл экенин далилдейт (Эстутум. Кыргыз көчмөн цивилизациясы. Манас дүйнө тааным, 2005). Санжырачылардын көпчүлүгү “кыргыз” деген аттын Муканбет пайгамбардан 3700 жыл мурда пайда болгондугун айтышат, ал эми Осмонаалы Сыдык уулунун 1914-ж. Уфадан жарык көргөн “Тарых Кыргыз Шадмания” деген китебинде кыргыз бабабыз Муканбет пайгамбардан 3400 жыл мурун дүйнөгө келгенин жазат. Тарыхчы Алексей Левшиндин маалыматында Иса пайгамбар төрөлгөндөн кийинки 569-ж. император Юстин “Дизабулга” жиберген элчи Земарк кайтып кетип баратканда Алтай кыргыздарынын императорго бир сулуу кызды, ага кошуп бир нече кул бергендиги баяндалат. Тарыхта кыргыз өтө жотолуу, көк көз, сары чач, кызыл-чийкил болгон деп сыпатталат. Кыргыз

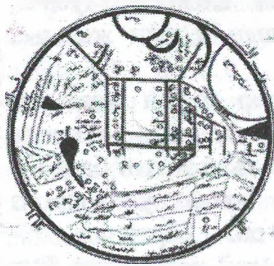
элинин түпкү чыгышы, урууларга таралышы жөнүндө иликтеген Сейф-ад-дин Аксикенти (алгачкы кагаз бетине түшүрүлгөн санжыра, “Маджму Ат-таварих”, кыргызча “Тарыхтар жыйнагы”, 16-к.), тунгуч агартуучу, окумуштуу-тарыхчы, санжырачы Осмонаалы Сыдык уулу (1875-1940), кыргыз элинин тарыхын жазмага түшүргөн, жазма тарых менен оозеки тарыхты (санжыраны) салыштырып, дарамети жеткенче талдап, кыргыз тарыхын изилдөөнү эң биринчи илимий нукка салууга аракеттенген алгачкы тарыхчы Белек Төрөгелди уулу Солтоноев (1878-1938) болгон. Кийин Е. Поливанов, В. Радлов, Н.Бичурин, К. Юдахин, С. Абрамзон, К. Скрябин өндүү орус илимпоздорунун келиши менен кыргыз илимин өнүктүрүүнүн, маданиятын изилдөөнүн жаңы доору башталган. Кыргыз элинин тарыхын тактоодо В.В. Бартольд, М.Ауэзов, А.Н. Бернштам, Ю.Худяковдор көп эмгек жасашкан.

Кыргыздар жөнүндө кеңири изилдөө жүргүзүп, көптөгөн эмгектерди жазган дүйнөгө атагы чыккан чыгыш изилдөөчүсү, академик-тарыхчы Василий Владимирович Бартольд (1869-1930). Анын “Кыргыздар” (1927) аттуу тарыхый-илимий очеркинин жарык көрүшү менен күн чыгыш тарыхынын изилдене башташынын жаңы доору, накта илимий деңгээлдеги мезгили башталган. Анын пикири боюнча кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Ал 618-жылдан 907-жылга чейин башкарган Тан династиясынын тарыхынан бир кыйла мурунку кытай тарыхый чыгармаларында кыргыздар жөнүндө бир топ толук маалыматтар бардыгын, кыргыздар кайда жашагандыгы жана алардын өлкөсүн башка өлкөлөр менен кандай жолдор байланыштырып тургандыгы жөнүндө аларда географиялык жактан так көрсөтүлгөнүн, кыргыз элинин өң түзүлүшү жана тили жөнүндө маалыматтар да айтылганын жазган. Ал эми Натан Александрович Бернштам (1910-56) 1942-ж. Ташкенде жактаган докторлук диссертациясында: “Кыргыз элинин түптөлүшү биздин доордон 4 миң жыл мурунку мезгилге барып такалат” деп корутунду жасаган. Бул эмгеги 57 жыл басмадан чыкпай, өзү куугунтукка алынып, сабак берүүдөн, археологиялык-изилдөө иштеринен четтетилип, 46 жашында ачкадан каза болгон. Анын айтымында кыргыз элинин уюткусун түзгөн айрым уруу тайпалары ошол учурда азыркы

Монголиянын түндүк-батышындагы Хяргас-Нур (Кыргыз-Көл) чөлкөмүндө түптөлө баштаган. Илимпоз Кожош Мусаев, жазуучу Орозбек Айтымбетов кыргыздардын 8 миң жылдык тарыхы бар деп эсептешет.

Тарыхтагы тана алгыс таасын далилдер менен жазылып калган Кыргыз кагандыгы Энесай дарыясынын боюнда Миң-Суу өрөөнүндө 6-кылымда түзүлүп, 13-кылымдын башына чейин өкүм сүргөн. Аны үстөмдүк кылуучу кыргыз урууларынан чыккан сулалелер бийлеген. Бартольд “9-10-кылым - Улуу Кыргыз мамлекетинин доору” деп атаган. Бул учурда Кыргыз каганаты чыгышы Байкалден (Байкал) батышы Теңир-Тоого чейинки кеңири чөлкөмдө өз бийлигин жүргүзүп турган (Түштүк Сибирь, Монголия, Байкал, Эртыш, Кашкар, Ысык-Көл, Талас ж.б. кыргыздарга баш ийген). Ошентип ал мезгилде кыргыз журтуна оомат келген, “Могулстандын жапайы арстандары” аталган. Кыргыз мамлекети Борбордук Азиядагы эң ири мамлекеттердин бири болгон. 904-ж. кыргыздар Кытайдан так талашкан. Бул 840-924-жылдардагы 84 жыл өкүм сүргөн кыргыздардын мамлекети Улуу Кыргыз кагандыгы же Улуу Кыргыз дөөлөтү деп аталат. Кийин кыргыздар монголдордун үстөмдүгүнө туш болгон. 15-кылымдын 80-жылдары Ала-Тоодо кайрадан өз алдынча мамлекет түзгөн. 1514-1533-жылдары кыргыздарды Мухаммед Кыргыз (Тагай бий) башкарып турган. Андан кийин калмактар менен кармашкан. Ошентип кыргыздар бирде күч алып, бирде дайын-дареги билинбей “түгөнүп баратканда кайра түтөп” чыгып турган. Башына кандай күн түшсө да кыргыздар улуулуугун, бийиктигин, адамгерчилигин, өз маданиятын жоготкон эмес. Мына ушунусу аны бүгүнкү күнгө чейин өз алдынча эл, кыргыз улуту катары сактап келди. Максатым кыргыз маданияты жөнүндө айтуу болгондуктан кыргыз тарыхынын айрым эле бир урунттуу учурларын гана санадым.

Кыргыз маданиятынын гүлдөгөн учуру 10-11-кк. болгон. Ал учурда шаарлар, кол өнөрчүлүк, соода өнүккөн. Окумуштуулар менен акындар чыгармаларын жараткан. Үмөт уулу Жайсаң манасчы ушул доордо жашаган деген пикирлер бар. Ал мезгилде Чүй өрөөнүндөгү Баласагын шаарында туулган Жусуп Баласагындын мусулмандык рухтагы эң алгачкы ири

жазма адабий, көркөм чыгармасы “Куттуу билим”, Ысык-Көл кылаасындагы Барскан шаарында туулган Орто Азиядан чыккан алгачкы окумуштуу, филолог Махмуд Кашгаринин “Түркий тилдер сөз жыйнагы” деген залкар эмгектери жазылган. Махмуд Кашгари атабыз өзү түзгөн дүйнөнүн тегерек картасында дүйнөнүн борбору катары

Ысык-Көлдү көрсөткөн. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш, анткени ар бир адам үчүн аалам өзү төрөлгөн жерден башталат. 1067-68-ж. Баласагында тыйын чыгарылган.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН РУХИЙ ЖАНА МАТЕРИАЛДЫК МАДАНИЯТЫ

Диний маданияты

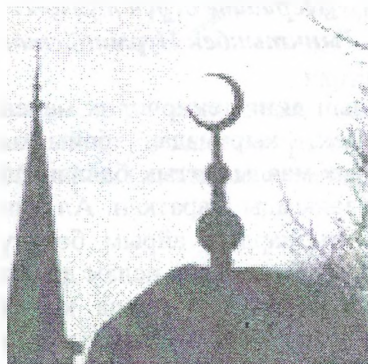
*Кыраатын угуп Курандын,
Керемет күчкө ынандым.
Көрбөсөм дагы сөөлөтүн,
Периште сүрүн туялдым.
Тынчтыкбек Нурманбетов*

Энесай эстеликтери кыргыздардын дини теңирчилик менен байланышканын айгинелейт. Демек, кыргыздар байыркы мезгилде эле теңир менен энергиялык-маалыматтык байланыш түзүүнү билип, системалуу дүйнө таанымды жараткан. Ал эми Сужин-Даван эстелиги боюнча кыргыздардын айрым бөлүгү манихеизм динин тутканы да белгилүү. Кыргыздар ислам динин биринчи жолу Караханийлер кагандыгынын тушунда кабыл алган. Бул кагандык 10-кылымдын 2-жарымынан 13-кылымдын башына чейин азыркы Кашкар, Түштүк Казакстан, Орто Азия, анын ичинде Кыргызстандын аймагын ээлеп турган. Кагандыктын негиздөөчүсү Сатук Буура хан Абд ал-Керим болгон. Ал 940-ж. Теңиртоолук кыргыздарды ислам динине өткөргөн. 960-ж. ислам дини Караханийлердин расмий дини катары кабыл алынып, мамлекеттик идеология катары жарыяланган (буга чейин караханийлер теңирчиликке табынган).

1130-ж. Теңир-Тоодо Каракытайлар мамлекети негизделгенде, алар мусулман калкына диний кысым көрсөткөн эмес, бирок алар бутпарас (буддизм) динин тутунушкан. Алар менен кошо келген тотемдик ишенимдеги чыгыш түрктөрү шаман (бакшылык), теңирчилик, манихеизм, несториан сыяктуу диндерди тутушкан. Бутпарас дининин бир агымы ламаизди туткандар да болгон. Ушул учурда сунизмге таандык жаңы сопулук (суфий) агым да кеңири жайылган.

Албетте мына ушул диний ынанымдардын айрым элементтери биздин ата-бабалардын каада-салттарында ырым-жырым, жөрөлгө, үрп-адат сыяктуу көрүнүштөр менен сакталып

калган. Кыргыздар энергиясы күчтүү, азыркыча айтканда аурасы таза, асман менен жерди байланыштырган касиетке ээ жерлерди билип, аларды адамды аруулап, ыйманын тазалоочу ыйык жерге, мазарга айланткан. Андай жерлерге (чоку, булак, күмбөз ж.б.) барып, түнөп кулачын жая тилектерин айтып, сыйынышкан. Көңүлүндө көксөгөн, жетпей жүргөн тилектерин Кудайдан суранышкан. Илгери кыргыздардын дөбөгө отуруп

кеп-кеңеш курушканы да бекер эместей. Анткени андай энергиясы күчтүү жерлер акыл-эске оң таасирин тийгизген. Ошентип кыргыз элинин ар бир жердин ээси, колдоочусу бар деп, ал жерге тооп кылып, табынып-сыйынышы, кан чыгарып мал союшу алардын бир нече диний ишенимде болгонун көрсөтөт. Алсак, мазарга чүпөрөк байлап, отко сыйынуу шаманизмдин

белгилери болсо, арча менен аластоо, мазар таюу, жүгүнүү бутпарастыктан калган ырымдар, ар бир жандуунун жана жансыздын колдоочусу, пири болот деген түшүнүк тотемизмдин жана анимизмдин белгилери, ал эми мал союп курмандыкка чалып, куран окуу ислам дини.

Кыргыздар отгун тазалоочу күчүнө бекем ишенип, ушул күнгө чейин аластоону колдонуп келишет. Өтө кызартылган темир менен кактап жараларды эмдешкен, кызартылган темирге суу бүркүп учукташкан. От турак-жайды сактоочу ыйык катары эсептелип, жаңы келген келин отко сыйынуу ырымын аткарган. Ширеңке жок мезгилде от менен кошо ырыс-кешик башка үйгө ооп кетет деп сурагандарга от беришкен эмес. Булардын айрымдары азыркы мезгилде да колдонулууда.

Кыргыз элинин тарыхый тагдырындагы эң бир урунттуу учур – ислам динин кабыл алганы болгон, элдин маданиятына алгылыктуу таасирин тийгизген. Чыгыш элдеринин маданий цивилизациясынын жакындашуусуна шарт түзгөн. Мусулман дининин мифтери да кыргыз мифтерине кыйла жакын. Бүгүнкү

күндө ислам динин терең билген аалымдарыбыздын катары өсүп, нагыз мусулманчылык маданиятыбыз өсүп-өнүгүүдө.

Ошондой болсо да азыркы мезгилде жамгырдан кийинки козу карындай жайнап кеткен түрдүү диндердин элди бөлүп-жарууга болгон аракетин түшүнбөй, башка динге өтүп кеткен жарандарыбыз да бар.

Мен бул жерде кыргыз элинин миндеген жылдардан берки диний маданиятынан тарыхтан билген маалыматтарым боюнча баяндадым.

Музыкалык маданияты

*Комуздагы кусалуу күү шолокто!
Бирок муңду жүрөгүмө жолотто!
Комуздагы шатман кайрык көкөлө!
Көңүлүмдү көккө апарып бөпөлө!
Асылбек Медетбеков*

Кыргыз элинин музыкалык маданиятынын башатында, ал түгүл азыркы түрк тилдүү элдин элдик музыкасынын башатында комуз күүлөрү турат. Кыргыз эли сөз менен айтып жеткире албаган тарыхын, кубаныч-кайгысын, муң-зарын, мүдөө-тилегин күү менен беришкен. Комуз күүлөрү кол ойнотмо жана кара күү болуп бөлүнөт. Кол ойнотмо күүлөр элдин көңүлүн көтөрүп, тамаша-күлкү чакырганга багытталса, кара күү элди уютуп, маани-маңызына басым жасайт. Кыргыз эли өтө эле ыр жандуу эл болгондуктан “Манастын”, кенже эпостордун, эмгек ырларынын, шаңдуу ырлардын, кайгылуу ырлардын, лирикалык ырлардын, кошоктун, ал түгүл адам каза болгондо өкүрүп түшүүнүн да өз өзүнчө обондору бар.

Өнөрпоздор комуз, кыл кыяк, темир ооз комуз, жыгач ооз комуз, чоор, балтыркан чоор, чогойно чоор, керней, мүйүз керней, сурнай, жезнай, сыбызгы, добулбас, бап, дилдирек, асамуса, жылаажын, коңгуроо, чымылдак, шалдырак ж.б. аспаптарда ойноп, жан эргиткен күү чыгарышкан. Ар биринин өз арналышы болгон. Мисалы, аш-тойлордо, жортуулда керней, сурнай добулбас колдонулуп, эл чогултуу, элге кабар берүү үчүн тартылса, чоорду көбүнчө малчылар пайдаланышкан. Кыз-

келиндердин өтүгүнүн өкчөсүнө, куш мойнуна жылаажын тагылган. Тактеке оюну, куудулдук, бийлери да болгон.

Комуз мындан 2 миң жылдан ашуун мурун эле байыркы Энесай кыргыздарынын музыкалык аспабы болгону тарыхта белгилүү. Ал эми Кытайдагы кыргыз Жумакадыр Жусуп төмөнкүлөрдү белгилейт: Кытай тарыхчысы Юнан жазган “Таан

өстөнүндөгү маек” аттуу китепте Юндынын 1-жылы (б.з. 33-ж.) хуннулардын Теңир кутуна аялдыкка берилген Ван Жияжун кан ордого төркүлөп келгенде өзү менен кошо бир чертмек апкелгени айтылат. Ал аны “хунбуз” деп атаган. Бирок, кийинки тарыхчылар ал сөз ханзу

(кытай) тилиндеги “таптакыр окшобойт” деген маанидеги сөздүн байыркы хунзуча айтылышы - ”хунбуси” экенин, “комуз” ошол сөздөн келип чыкканын айтышат. Ушул уламыштын бир аз башкача түрү “Жибек жолундагы күүлөр-бийлер баяны” деген китепте да айтылат. Ал эми Шинжаң Турпанынын батышындагы Жаркотондон табылган 9-кылымга таандык байыркы сүрөттө бир баланын музыкалык аспап чертип отурганы тартылган. Анын атын “комуз” деп түшүндүрөт. Жапан окумуштуусу Линчансан “Чыгыш Азия музыкалары” деген китебинде кыргыздар комузду соогат иретинде Кытайдын Тан кандыгына бергендиги, Тан кандыгы Улуу Тан музыка аспабы катары жапандарга белек кылганы, азыркы жапандардын чертилүүчү музыкалык аспабынын аты “кото” деген сөз кыргыз комузунун атынан чыккандыгы, ошондуктан комуз жапан музыкалык аспаптарынын башаты экендигин баяндаган. Жунгуанхан жазган “Кыргыз салт-санаалары” деген китепте “комуз” деген сөз кыргыз тил диалекти “ку оз” деген сөздөн келгени, ал “шумдуктуу үн” же “укмуштай доош” деген маани берери айтылат. Эң алгачкы комуз күүсү катары “Камбаркан” айтылат.

Кыргыз музыкасында медитациялык ички жан дүйнөнү дарылаган касиет бар. Бекеринен жомоктордо ажыдаарды арбаган, малды артынан ээрчитип алган чоорчу, кыл кыякчы,

комузчу жөнүндө айтылбаса керек. Кыргыз музыкалык аспаптарынын күүлөрүндө адамдын кубаныч-кайгысы, махабаты, сүйүүсү, жаратылыш кооздугу ж.б. кеңири мукам үн менен баяндалган.

Экологиялык маданияты

*Пайданы көздөп тапканы ойлоп адамдын,
Кырмышты бузуп, “өлүү жер” барат көбөйүп.*

*Чеккени нашаа, ичкени арак арамдын,
Балдары жатат байкача майып төрөлүп.*

Сүйүн Кубатова

Кыргыз эли балдарды жаш кезинен эле айлана-чөйрөгө аяр мамиле жасоого, бак-даракты сындырбоого, жаныбарларды өлтүрбөөгө, сууну булгабоого, ал түгүл көк чөптү үзбөөгө илгертеден эле астейдил тарбиялап келишкен. Байыркы ата-бабаларынын салттуу жолун улап, табияттын сырларын аңдап үйрөнүп, канаттуулардын, айбанат-жаныбарлардын, малдын кылык-жоруктарын мыкты өздөштүрүшкөн. Бизди тоого отунга жумшашса да куураган, сынган бутактарды гана алгыла, өсүп турган арчага тийбегиле дешчү. Тоодон кулап, жолго туруп калган ташты, четке алып коюшчу. Аккан суунун боюна кир жууганга таптакыр тыюу салышчу.

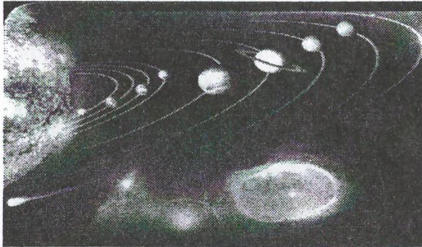

Мергенчиликтин кызыгына батып, жазыксыз кайберендерди ашыкча кыруу акыры эмнеге алып келээрин кыргыздар “Кожожаш” дастаны менен байыртадан эле айтып келген. Бирок азыркы учурдагы илимий-техникалык прогресстин мүмкүнчүлүктү эске албай дүркүрөп өнүгүшү, автомашиналардын эсепсиз көбөйүшү миллиондогон жылдар бою биосферада топтолгон запастарды чектен ашык чыгымдоо адамзат келечеги үчүн кооптуу болуп жүрбөсүн.

Астрономиялык билимдери

*Жылдыздарды бир карап туруп эле,
Айдын, күндүн эсебин түшүнгөн эл.
Жыпара Исабаева*

Кыргыздар жылдыздарга, Айга, Күнгө кылдат байкоо жүргүзүп келген байыркы элдерден. Анткени малын чыгашасыз багуу үчүн жаратылыштын сырларын өздөштүрүү зарылдыгы болгон. Ошондуктан Үркөр (Үркөрдү кыргыздар элек жылдыз деп да аташкан), Толтойдун огу, Үч аркар, Чоң Жетиген, Кичи Жетиген, Алтын казык, Сары жылдыз, Чолпон, Тараза, Балбылдак жылдыз, Саманчы жолу сыяктуу жылдыздарга

карата убакытты, багытты аныкташкан. Үркөрдүн жердеги тиричиликке таасир этээрин байыртадан эле билишкен. Үркөр батышта жерге жакындаганда жаз келет, Үркөр батмайын жерге жылуулук кирбейт,

таң алдында чыкканда жай бүтөт, шүүдүрүм түшөт. Үркөр көтөрүлгөндө күз келип, так төбөгө келгенде кыш ортолоп калат (токсон түшөт, ушул учурда жерде тоң кармалып турат). Үркөр кышында даана көрүнүп, апрелдин орто ченинен баштап көрүнбөй калат (батат). Ай сөзсүз түрдө Үркөр топ жылдызына жакындап, тогошкон учурда жаңырат. Ай сайын Айдын Үркөр топ жылдызына жакындашуусу “Тогол” деп аталат. “Тогол” – бул кыргыз элинин көп жылдык байкоолоруна негизделген өзүнчө бир астрономиялык билими – Ай календары болуп эсептелет. Тогол жыл сайын бир күнгө туура келбейт, өзгөрүп турат. Тогол күндөр адамга гана эмес, жан-жаныбарларга да жагымсыз, ал түгүл алар үңкүрлөрүнөн чыгышпайт. Оорулуу адамдар шалдырап, эч нерсеге көңүлү чапшай калганын баамдашат. Айлардын атын “тогол” аты менен атоо кыргыздарга гана таандык.

Ал эми кыргыз элинин түшүнүгү боюнча Жалган куран келгенде – 7 тогол айы жаңырганда Жаңы жыл башталат. 22-декабрь эң кыска күн, 22-июнь эң кыска түн болот. 8-январдан 18-февралга чейин 40 күнгө созулган кыш чилде (бул айды кыргыздар күн кыскалыгынан “токту тойбос, чөмүч кургабас ай” деп лакап кылышкан), 8-июлдан 18-августка чейин 40 күнгө созулган жай чилде болот. Жазгы күн-түн теңелүү 21-мартка, күзгү күн-түн теңелүү 23-сентябрга туура келет. 28-январдан 11-февралга чейинки 15 күн “үт” деп аталып, кар ошол мезгилде өзгөчө калың жаайт.

Эл ичинде табият кубулуштарын - аба ырайын жылдыздардын (айдын жаңырышы, толушу, тоголдун качан болору) жайгашуусуна карап алдын ала так айткан эсепчилер, жайчылар (мисалы, Көлдө Маанеке, Кочкордо Эсенбай, Ат-Башыда Күчүк ж.б.) болгон. Малдын куутун да Үркөргө карап аныкташкан. Жыл эсебин мүчөл тартибинде аныкташкан.

Айдын түрпөйүнө, башкача айтканда ай чалкалап же иймейип жаңырганына жараша ошол айдын жаанчыл же кургакчыл болоорун, кайсыл күнү эгин сепсе өнүмдүү болоорун, күндүн чыгышы менен батышына карата эртеси күн кандай болоорун айтышкан. Айдын чалкак жаңырганы – элге тынчы жок, иймейип жаңырганы өзүнө тынчы жок болот дешкен. Келгин куштардын келишине, асмандагы жылдыздардын жайгашуусуна ж.б. дыкат көзөмөл салып турушкан. Айдын, жылдыздардын дыйканчылыкка - айыл чарба өсүмдүктөрүнө таасирин жакшы билишкен. Элдик тажрыйбада тал-теректи ай толгуча отургузган жакшы. Ошондой эле сабагы түшүм берүүчү өсүмдүктөрдү (коон, дарбыз, ашкабак ж.б.) ай жаңыргандан кийин айдаса түшүм мол болоорун билишкен. Анткени биоэнергия жогору карай кетет. Ал эми тамыры түшүм берүүчү өсүмдүктөрдү (сабиз, пияз, картөшкө, жер жаңгак ж.б.) ай кемий баштаганда айдаса түшүм жакшы болот. Биоэнергия төмөн жакка топтолот. Үркөр чыгыш тараптан көрүнгөндөн

ЖАРЫН ШАЖРАК

БОРБОРЛОШТУРУЛАГА

КИТЕПКАНА 29/65 Ф/1

кийин өсүмдүктөр тез өсө баштаганы байкалат. Элдик табыттар ушул убактан баштап бейтаптарга кымыз ичиришкен эмес. Дан эгиндерин (арпа, буудай, сулу) Үркөр батканга чейин себишкен. Андан кийин себилген эгин бышпай, кар астында калат. Үркөр баткандан кийин жүгөрү, таруу, конок, күрүч ж.б. себилет. Ай жаңырган, толгон учурларда 2-3 күн мурда жана 2-3 күн кийин эч нерсе айдоого болбойт. Анткени бул учурда Ай фазасы алмаша турган күндөр болгондуктан, себилген үрөн чыкпай калаарын, же чыкса да аз гана түшүм берерин билишкен. Бул күндөрдү ай арасы же “арсар күн” деп аташкан. Ай арасы кандай болгонуна жараша кийинки ай, жыл кандай болоору баамдалган.

Биздин ата-бабаларыбыздын жыл санагы – Ай календары болгону азыр далилденүүдө. Байыркы ханзу тарыхынын маалыматтарына караганда Энесай кыргыздары түрк тилинде сүйлөгөн тайпалардын ичинде эң алгачкылардан болуп туруктуу календарга ээ болушкан. Алар жыл башын “баш ай” деп атаган жана үч айды бир мезгил деп эсептеп, ар бир мезгилди жаз, жай, күз, кыш деген наамдар менен атаган. Бир жылды 12 айга айрып, аларды 1-баш ай, 2-корук ай, 3-күкүк ай, 4-чилде ай, 5-сарыча ай, 6-кыркүйөк ай, 7-мизам ай, 8-карача ай, 9-казан (согуш) ай, 10-каңжар ай, 11-акпаң ай (кара ай), 12-чил ай (соң ай) деп аталган. Кийинчерээк айлар азыркыча аталган. Башкача айтканда Бирдин айы (январь), Жалган куран (февраль), Чын куран (март), Бугу (апрель), Кулжа (май), Теке (июнь), Баш оона (июль), Аяк оона (август), Тогуздун айы (сентябрь), Жетинин айы (октябрь), Бештин айы (ноябрь), Үчтүн айы (декабрь).

Кыргыз элинин астрономиялык билимдери, “тогол”, “арсар ай”, “арсар күн” деген түшүнүктөрү, аларды кайрадан элдин эсине салуу жөнүндө көп жылдардан бери белгилүү адис Торон Жумаев, изилдөөчүлөр Дастан Сарыгулов, Кабылбек Жумабаев ж.б. көп эмгектенип келишет.

Кыргыз тили жана жазма маданияты

*Элдин тилин кадырлабаган адам –
элди да кадырлабайт
Болот Юнусалиев*

Кыргыз тили – эң байыркы тилдерден. Америкалык илимпоз Каннен Катинер “Дүйнө тилдери” деген китебинде “Эгер изилдөөлөргө таянсак, түрк элдеринин ичинен эң байыркысы кыргыз экенин көрөбүз. Алардын жазма эстеликтери мындан 2000 жыл илгери эле кезигет”, - деп жазат. Ал эми айрым окумуштуулар енисей кыргыздары андан да мурда Аршакиддер империясы учурунда эле арамей жазуусуна негизделген бир жазууну колдонгонун айтышат. Илимпоз Ч.Т.Үмөталиева “Предки кыргызов, хакасов и алтайцев говорили на одном древнокыргызском языке”, - дейт. Ал эми түрк тилдерине кыргыз, казак, өзбек, азербайжан, түркмөн, татар, башкыр, чуваш, якут, каракалпак, тува, балкар, кумук, хакас, алтай, карачай, крым татары, уйгур, гагауз, ногой ж.б. элдердин тилдери кирип алардын негизин кыргыз тили түзгөнүн көптөгөн окумуштуулар айтып келишет. Муну белгилүү түрк ишмери Орхан Инал мырза да бекемдеп: “Биз, түрк эли, сиздер менен тарыхыбыз бир экендигин, түпкү тегибиз кыргыздардан тарагандыгын жакшы билебиз. Түркиядагы ар бир түрктөн тегин сурасаңыз ушундай деп жооп беришет” дейт.

Чоң чулу таштарга, аска беттерине чегилген байыркы руна сымал жазуу (Орхон-Энесай түрк алфавити) 6-7-кылымдарда пайда болуп, 10-12-кылымдарга чейин колдонулган. Мындай эстеликтер Энесай, Саян, Тува, Монголия, Талас, Кочкор өрөөндөрүнөн табылган. Ал жазуулар идиштерге, тыйынга, аска бетине, эстеликтерге чегилип, бүгүнкү күндө илимге кеңири белгилүү. Ал жазууларды биринчи жолу 1893-ж. даниялык илимпоз В. Томсен (1842-1927) жана орус түркологу В. Радлов (1837-1918) окуган. Бул эстеликтердин кыргыздарга таандык экендигин айтышкан алгачкы окумуштуулар В.Радлов, В.Томсен жана орус тилчиси, түрк тилдерин изилдөөчү С.Е. Маловдор (1880-1937) болгон. Малов “Енисейлик түрктөрдүн жазуусу” деген эмгегинде “5-кылымдагы енисейлик жазуу эсте-

ликтеринин тили - байыркы кыргыздардын тили” деп аныктаган. Бул эстеликтерди изилдөөгө баш оту менен киришкен кыргыз окумуштуусу - Четин Жумагулов. Анын эсеби боюнча Кыргызстандын аймагынан акыркы 100 жыл ичинде 20 руна жазуусу табылган. Демек кыргыздар руна сымал жазууларды пайдаланышкан. Ал эми «Син Тан шу» деп аталган XI кылымдагы кытай тарыхы боюнча жазылган эмгекте кыргыздардын жазуусу жана тили уйгурлардыкына окшош экени айтылган. Кыргыздар кийин араб алфавитин колдонушкан.

1929-ж. 29-ноябрда кыргыз жазмасын араб алфавитинен латын алфавитине 1930-жылдын 1-январынан тартып өткөрүү боюнча иштердин аякташы жөнүндө Кыргыз АССР БАКынын Президиумунун чечими кабыл алынган.

1941-ж. 31-январда латын алфавитиндеги кыргыз жазуусун орус алфавитине (кириллицага) которуу жөнүндөгү мыйзам чыккан.

Филология илимдеринин доктору Магомед Исаев “СССР элдеринин тилдери жөнүндө” (Москва, “Илим”) деген илимий эмгегинде совет элдеринин тилдерине талдоо жүргүзүп, кыргыз тилин өзгөчө карап, анын өнүгүшүн тарыхый планда үч доорго бөлүп караган. Биринчиси, байыркы кыргыз тили (8-9-к.), экинчиси орто кыргыз тили (10-15-к.) жана үчүнчүсү жаңы кыргыз тили (15-к.).

Орто кылымдагы кыргыз элинин эки залкары, ойчул, философ, окумуштуу Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагындын, кыргыз элин дүйнөгө тааныткан гений жазуучу Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары кыргыз элинин эле эмес, дүйнө элдеринин да рухий кенчине айланган.

Совет мезгилинде балдар кыргызча окуп, китептер кыргызча чыгып турган. Бирок совет элин акырындык менен бир гана улутка айландыруу саясаты тымызын жүргүзүлгөндүктөн, кыргыз тилинин арымы акырындык менен кыскартылып, иш кагаздары орус тилинде гана жүргүзүлүп келген. Ошонун айынан кыргыз тили жакырланып, айрым сөздөр архаизмге айлана баштаган. Ошондуктан 1989-жылы кыргыз тилинин мамлекеттик статуска ээ болушу кыргыз эли үчүн чыныгы майрам болгон. Бирок тил саясаты тийиштүү

денгээлде жүргүзүлбөгөндүктөн кыргыз тили ушул күнгө чейин иш жүзүндө толук мамлекеттик статуска ээ боло элек.

Ал эми элин жоголуудан сактап калууну көздөгөн акылман эл биринчи кезекте тилин сактоого, өнүктүрүүгө аракет кылат. Мисалы, 1957-ж. Малайзия эгемендик алган. 1967-ж. малай тили улуттук тил деп жарыяланган. Бул мезгилде Малайзиянын калкынын 20 пайыздайы гана малай тилин билүүчү экен. 1972-ж. калкынын 90%и малай тилинде сүйлөй баштаган. Ал эми өткөн кылымдын 80-жылдарынын акырында Япониянын Хоккайда аралында өздөрүнүн айну тилинде сүйлөгөн 8 гана адам калган экен. Бүгүнкү күндө бул тил кайрадан жаралууда. Арменияда болсо өз тилин таза сактоо үчүн балдар тарых сабагын армян элинин байыркы кол жазмалары сакталуучу Матенедаранда окушат экен. Биз да ушундай денгээлге жетсек гана атаганат.

Дүйнөдө 7 миңдей тил, 2,5 миң улут бар. 192 улут эгемен эл. 83 тил кеңири тараган.

Жылкынын сымбаты орус тилинде 18-20 сөз менен сүрөттөлсө, кыргыз тилинде 800дөй сөз менен айтылат экен. Аскер куралдары орус сөздүгүндө 100дөй терминди камтыса, “Манаста” согуш куралдарынын эле 220 түрү бар экен. Кыргыз тилинде сары түстүн эле ондон ашык түрү бар. Мисалы, сары, алтын сары, жез сары, кочкул сары, күлгүн сары, күнүрт сары, сапсары, мала сары, ак саргыл, саргыч, чийкил сары, эжигей сары ж.б. Ал эми оору орус тилинде болезнь деп бир эле сөз менен айтылса, кыргыз тилинде жаныбардыкы - ылаң, өсүмдүктүкү - илдет, адамдыкы - оору, сыркоо, дарт, кесел ж.б. сөздөр менен оорунун денгээлине жараша айтылат. Адамдын жакшы, жаман мүнөздөрү эле жүздөгөн сөздөр менен сыпатталат.

Кыргыз эли тойлору түгүл, жамандыкты да ыр менен угузган ыр жандуу эл. Мына ушундай уникалдуу тил байлыгыбыз, өнөрүбүз болуп туруп, камчысы катуу совет мезгилинде эле (1989-ж.) кыргыз тили мамлекеттик тил статусуна ээ болгонуна карабастан кыргыз мамлекетинде жашаган кыргыз аткаминерлердин кыргызча сүйлөй албаганын, кыргызча жаза албаганын, мамлекеттик денгээлдеги иш кагаздары адегенде орусча жазылып, андан кийин гана

академиялык келегей тил менен кыргызчага которулаарын, үч кыргыздын башы кошулса тамтаңдап орусча сүйлөшөөрүн эстегенде каңырыгым түтөйт, арданам. Тажик эл акыны Мирзо Турсун Заденин “Эне тилин билбеген адам акылы кем балага окшош”, - деген сөзү көкүрөгүмө тык эте түшөт. Шаардык киргиздердин же кыргызчаны жакшы билбей, же орусчаны жакшы билбей арабөк калгандарын аяйм. Ушул жерден орус декабристеринин “биздин аталарыбыз француз болгусу келген эле – орус бойдон калышты, а биз болсо француз болуп калдык – орус болгубуз келет”, - дешкен сөздөрү төп келип турат. Биздин балдарыбыз кыргыз болгубуз келет деп, эстерине келгенде кеч болуп калат. Ошондуктан азыртадан ойлонолу... Дүйнөлүк терминдерди баса калып, жасалма сөз жасап которуп коюу менен мамлекеттик тилди өнүктүрө албайбыз. Ал үчүн иш кагаздарын кыргызча жүргүзүп, кыргыздар кыргызча сүйлөшүбүз керек. Кыргыз ырларын башка элдер кызыкса өздөрү эле ырдай берет.

Тил жоголсо дил жоголот, улуттук маданият жоголот, башкача айтканда улуттук эстутум жоголот. Мындай трагедиядан кудай сактасын.

Сөз маданияты, чечендик өнөр

*Жигиттин сөзү өлгөнчө өзү өлсүн
Эл макалы*

Кыргыздар кеп багып, сөзгө чоң маани берип, “Өнөр алды – кызыл тил” деп сөздү баалап, ар бир сөздү салмактап сүйлөгөн, рухий байлыкты материалдык байлыктан жогору койгон эл.

Адам баласынын ички дүйнөсүнө жана психологиясына азык болуучу байлыктарды камтый турган алтын казына – көркөм сөз өнөрү. Бул кыргызда – Улуу сөз аталган. Байыркы бабалар кечкисин малды жайлагандан кийин тамакты асып коюп, айрыкча кыштын узак түндөрүндө кемегедеги алоолоп турган оттуу илебинде узак сөзгө киришкен. (Ошол себептенби, бул кээде кемеге кеп деп да аталат). Мында не деген гана кептер айтылбаган, укумдан тукумга уланып келаткан Улуу сөздөр – бабалардын санжырасы, жаштарга нуска, таалим-тарбия

болуучу окуялар, жомоктор, уламыштар, макал-лакаптар, деги койчу тамашага чейин айтылып, ачылып-чачылып ортого төгүлгөн. Ал жердеги ар бир адам ички дүйнөсүн ачып таштап, төгүлө-чачыла, черлери жазылгыча кептин кызуусуна киришкен. Мына ушул Улуу сөздү – кыргыздын көркөм тилинин укмуштуудай бир ажайып кооздуктарын, элестүүлөрүн, маңыздууларын, урпактан урпакка өтүп келаткан улама сөздөрүн бала күнүнөн рух дүйнөсүнө сиңирген. Балдарын күч колдонбостон эле сөз күчү менен, мамиле менен таалимдешкен. Ар кимге сөзүнө жараша баа беришкен. «Буттан жыгылган турат, ооздон жыгылган турбайт» деген сөздү бийик тутушкан.

Капилеттен сөз тапкан, караңгыда жол тапкан, коргошундай салмактуу сөзүнүн күчү менен бүтүндөй элди кан төгүүдөн, кыйроодон сактап келген бал тилдүү чечендер, ак таңдай акындар болгон. Улуу сөздүн уңгусун улаган, учтан түпкө кураган, таңдайын сөзгө бүлөгөн, тамшантып көпкө сүйлөгөн не бир сөзмөрлөр чыккан.

Укканын уккандай кулагына куюп алган, көргөнүн көргөндөй көкүрөгүнө түйгөн куйма кулак адамдар көп. Даанышман адамдын сөзү оозунда болуп, куюлуштура сүйлөгөн. Бардык өнөрдүн ичинен сөздү жогору коюшкан. «Айтылган сөз – атылган ок» деп абайлап сүйлөөгө балдарын көндүрүшкөн. Адамга сөзүнө жараша баа беришкен: «Жакшы таап айтат, жаман каап айтат», «Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз», «Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит төп сүйлөйт». Сөздү так сүйлөөгө көндүрүшкөн: «Аз сүйлөсөң, саз сүйлө», «Кептин кезеги келгенде айтпаса, сөздүн атасы өлөт», «Сууну көп кечсе балчык, кепти көп сүйлөсө тантык болот», «Миңин айтпай бирин айт». Сөзүнө турбаган адамды «Жигиттин сөзү өлгөнчө өзү өлсүн», сөз күчүнө ишенишип «Баш кесмек бар, тил кесмек жок», «Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат», чечен адамды баалап «Жылаңач төөнү бучкакка чапкандай», «Ташка тамга баскандай» дешкен. Кылычтын мизи алкымына такалып турса да “Сөзүм өлгүчө, өзүм өлөйүн” деп кашкайган чындыкты гана сүйлөшкөн.

Мына ушундай мойнуна кылыч такаса да чырылдаган чындыкты бетке айтуудан тайманбаган кашкөйлөрдү, кебин келиштире сүйлөгөн, сөздү таап айткан чечендерди,

куудулдарды, жомокчу, манасчы, дастанчыларды калк өтө жогору баалаган. Алардын коомдогу орду, өтөгөн кызматы бөтөнчө зор болгон. Ал түгүл бийлик башында турган кадырлуу адамдын калк алдында кемчилигин айткан, катуу сындаган чечен, куудул, ырчыларды да «ырчы менен элчиге өлүм жок» деп кечирип коюшкан. Анткени чындык айтылган жерде оңолуу, тазаруу болорун билишкен. Чечендер ойлоо сезиминин тездиги, сөздү салмактап калыс айткандыгы менен эл кадырына татыган. Жашоо-тиричиликтеги бардык түйүндүү маселелерди туура чечүүгө аракеттенишкен.

Чечен сөздөр куюлушуп тургандыгы, таамай жана терең мазмуну, учкулдугу, жүйөлүүлүгү менен уккандын черин жазган. Чечен сөздөр бата берүүдө, алкыш, көңүл, каалоо айтууда көптү билген, сөз кунун түшүнгөн, акылдуу, сезимтал, баамчыл адамдар тарабынан айтылган. Чечен сөздөр кээде курч мүнөздө, табышмактуу ыкмада болсо, кээде турмуштук көрүнүштөрдү таамай чагылдыргандыгы, терең ойлуулугу, суроого так жооп тапкандыгы менен кадимки кептен айырмаланат. Тарыхта чечендер элдик дипломатияда кылыч менен ала албаганды тил менен алып, өзүнүн күчтүү курал экенин айгинелеген. Кыргызда алтымыш тил билген Ажыбай чечен, Айты чечен, Көкөтөй чечен, Жээренче чечен, Акылкарачач ж.б. бизге аты жеткен, жетпеген чечендер болгон. Билгендер Куйручуктун куудулдугунан да чечендик өнөрү артык эле дешет. Керемет сөздөрү менен элдин моокумун кандырып, тамшандырып, урушкандарды элдештирип, “жылаңач төөнү бучкакка чапкандай” таамай сүйлөгөн көлдөн чыккан айтылуу 7 аке жөнүндө төмөнкүдөй ылакап кеп алигүнчө айтылып келет: кара кылды как жарган калыстык издесең, Садыр акеге бар; айкөлдүктү, биримдикти, тынчтыкты, акындыкты издесең, кемеңгер аке Калыгулга бар; эпчилдикти, элчиликти, эрдикти издесең, Тилекмат акеге бар; улуттар арасындагы ынтымак-досчулукту издесең, Кыдыр акеге бар; кара сөздүн курчун, мурчун издесең Карач акеге бар; акыл издесең, Сарт акеге бар; элиндин келечеги үчүн кам көргүн, туулган жериндин топурагын ыйык туткун келсе Мойт акеге бар. Ал эми кетментөбөлүк чоңколордун чечендиги эл арасында аңыз болуп келет.

Адам баласынын кулагын төрт түргө бөлүшкөн: 1) таш кулак – сүйлөнгөн сөз, айтылган кеп кулагына кирбейт, жерге түшүп, желге учуп кетет; 2) кум кулак - бул кепти угат, бирок бир кулагынан кирип, экинчисинен кумдай куюлуп түшүп калат; 3) акма кулак – бул да угат, бирок укканы эки кулагынан тең агып түшүп калат; 4) куйма кулак – эмне сөз укса эсинде сактайт.

Азыркы кезде сөздүн баркы кетип жетимсиреп турганы, дээринде бар болсо да, уга турган киши жок болгондуктан айта турган сөз айтылбай турганы жанды кейитет. Айткан сөз менен жасаган иштин дал келбей турганы өкүнтөт.

Элдик оозеки чыгармачылыгы

*Эмне улук – айкөл кыргыз элим улук!
Бабалар мурас кылган Мекен улук!
Эмне ыйык – асыл кыргыз тилим ыйык!
Буларсыз болобуз биз тукум курут!
Амантай Акбаров*

Кыргыз элинин рухий маданиятынын башатында элдик оозеки чыгармачылыгы, ириде “Манас” эпосу турат. “Манас” – кыргыз элинин рухий казынасы, көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу, поэтикалык бийиктиги. “Манас” – ата-бабалардан калган улуу мурас, элдин рухий, адеп-ахлактык алтын казынасы. Кыргыз элинин туу тутуп, кармаар улуттук сыймыгы. “Манас” элдин өзүн өзү таануусуна, ким экендигин билүүсүнө, биримдигин, ынтымагын сактоого, ар намысын ойготууга өбөлгө болот. Анткени кыргыз элин Манас жоголуп кетүүдөн сактап калган, Мекендин бүтүндүгүн сактоого, аны кыштан кол салган жат душмандан коргоого, элдин биримдигин, башка элдер менен алакасын чыңдоого, элди

эмгекчил, мекенчил, айкөл, табигат менен татуу мамиледе болууга үндөгөн.

Айкөлдүк, адилеттүүлүк, адамгерчилик, кечиримдүүлүк, мекенчилдик, жоомарттык, сабырдуулук сыяктуу асыл сапаттарыбызды, ата-бабанын рухий дөөлөттөрүн – нарк-насилин, каада-салтын, үрп-адатын, улууга урмат, кичүүгө ызат көрсөтүү “Манас” эпосунун этикалык байлыгы. Эпосто ичи тардык, чыккынчылык, ач көздүк, кара ниеттик, мансапкордук, зордукчулук, адилетсиздик, сараңдык сыяктуу терс сапаттар айыпталат. Элдин мүдөөсү ар дайым алдыңкы планда турат. “Манас” эпосу элдин рухунун күзгүсү, элибиздин көп кылымдык тарыхынын энциклопедиясы гана эмес, ал кыргыз элинде илгертеден эле демократиянын болгонун, адам укугунун сакталышын далилдүү айтып турган көөнөрбөс эмгек. Анын мазмунун кыргыз элинин көз каранды эместик үчүн кылымдар бою жүргүзгөн баатырдык күрөштөрү, эгемен мамлекет түзүү, анын коопсуздугун, элдин бейпил турмушун сактоо, мекенди жоодон коргоо идеясы түзөт. Эпосто кыргыз элинин күнүмдүк тиричилиги, чарбалык иштери, нарк-насили, каада-салты, үрп-адаты, баскынчыларга каршы согуштары, илимге чейинки эмпирикалык, мифологиялык, политеисттик, фантастикалык, фольклордук маанидеги түшүнүктөрү, философиялык, географиялык, астрономиялык, космогониялык, медициналык, ветеринариялык, агрономиялык, экологиялык, этикалык, эстетикалык, педагогикалык, этнографиялык ж.б. көз караштары толук чагылдырылган. Ошондуктан аны залкар жазуучу Ч.Айтматов “Манасты” “кыргыз рухунун туу чокусу” деп атаган.

“Манас” кыргыз элин жана кыргыз жерин аалам менен байланыштырган адамзаттын өнүгүү жолундагы керемет көрүнүш. Андан дагы жүз миңдеген сап ырды жатка айткан манасчылык өнөр кыргыз элине гана таандык экен. Манасчылык, дастанчылык өнөр эң бир бийик сереге чейин өнүккөн. Көлөмүнүн чоңдугу, вариантынын көптүгү боюнча да дүйнөдө “Манаска” тең келген бир да чыгарма жок. Ал эми диний жана мифологиялык түшүнүктөрдү камтыган “Кожожаш”, дүйнөнүн түзүлүштөрү жөнүндө түшүнүктөрдү камтыган “Эр Төштүк”, ойрот-калмактар менен күрөштү

чагылдырган “Жаныш-Байыш”, “Курманбек”, “Эр Табылды” ж.б. дастандардын ар бири эле дүйнөдөгү эң көлөмдүү делген чыгармаларга барабар.

Ошентип муундан муунга оозеки формада өтүп келген турмуштук, теориялык мааниге ээ фольклордук казынабыз өтө эле бай. Чети оюлгус макал-лакаптарыбыз, санат сөздөрүбүз, жомокторубуз, уламыштарыбыз ж.б. бар. Акындардын айтышы, керез, кошок, арман, санат-насыят, ырым-жырым ырлары, бешик ырлары, эмгек, махабат ырлары жагдайга жараша музыкалык аспаптын коштоосунда же ансыз эле жакшылыкта шатыра-шатман шандуу, жаманчылыкта жүрөктү эзген кайгылуу обону менен ырдалып, элдик маданияттын жогорулугун айгинелеген. Төкмө акындык өнөр өтө өрчүгөн. Акындардын айтышы эл үчүн өзүнчө эле театр болгон. Чөп жөнүндө өмүр бою ырдап өткөн Чөп акын, “жалаң үйдүн борумун жарым күнү ырдаган” Жайсаң, суу жөнүндө жети күнү айтып түгөтө албаган Жеңижоктой төкмөлөр жашаган. Ал эми баланын аң-сезимине элдин рухун сиңирүүчү бешик ыры, салбилек ырлары, ашыктыг, махабат, секетбай, күйгөн сыяктуу сүйүү ырлары, Бекбекей, Шырылдаң, Оп майда сыяктуу эмгек ырлары элдин рухий азыгы болгон. Элдик оозеки чыгармачылыкта элибиздин үрп-адатын, каада-салтын, турмуш-тиричилигин баяндаган ырлар, аңыз, уламыш, жомоктор өтө эле көп.

Оозеки чыгармачылыктын дагы бир бутагы – санжыра. Санжыра – элдин теги, уруулук курамы, башка элдер менен карым-катнашы жөнүндөгү маалыматтар, кыскача оозеки тарыхы. Санжыра жаштардын жети атасын (ата, чоң ата, баба, буба, куба, жото, жете), тегин билүү аркылуу ар-намыстуу болууга, өз намысын коргой билүүгө, Мекенин, эли-жерин сүйүүгө үйрөтөт. Санжыра аркылуу тарыхтын көп жактары такталат. Санжыраны тануу – улутту тануу, тарыхты тануу дегендик. Кыргыз уруулары Мекендин ар жеринде жашоо менен бири-бирине арка-бел, дем-күч, чеп болуп турган. Ички байланышты бекем сактаган. Мына ушунусу менен кыргыз - эл катары сакталып келген. Санжыранын түпкү максаты – биригүү, ынтымак.

Тарых эмне үчүн керек? Санжыра ушул эле. Санжыра биз ким элек, ким болдук, келечекте ким болушубуз керек деген таризде айтылат. Ал бөлүнүү эмес, ата-бабаларыбыздын кийинки муундун келечеги үчүн жасаган иштерин даңазалайлы, аларды унутпайлы, алардын жакшы иштерин уланталы, кетирген кемчиликтерин кайталабайлы деген маанини камтыйт. Жаман менен жакшыны ажырата билүү үчүн айтылат. Бирок, санжыраны уруу-урууга бөлүнүү, ар бирибиз өз арбайыбызды соголу, бири бирибизди кемсинтели, башкаларга үстөмдүк кылалы деген максатта пайдалануу жакшылыкка алып келбейт. Кытай элинин улуу тарыхчысы Сыма Цяндын “Өз тарыхын билбеген жана жыйынтык чыгарбаган калк ата-бабаларынын үлүшүнө туш келген азап тартууларга кайрадан туш болушу мүмкүн” деген улуу сөзүн эстен чыгарбашыбыз керек. Мына ушул элдин маданиятын – тарыхын, улуттук дөөлөттөрүн, рухий санжырасын билбегендиктен өз жерин, элин жериген нигилисттер, космополиттер көбөйдү.

ӨЗ АРА МАМИЛЕ ЖЕ СЫЙЛАШУУ МАДАНИЯТЫ. КААДА-САЛТТАР

*Ансыз деле өмүрдүн аз ченем,
Ак пейилден сыйлашалы адамдар!
Бактыгул Чотурова*

Салт деген эмне?

*Эгер жер алкагындагы бардык эле салт,
кааданын эң жакшысын тандап алгыла десе,
ар бир эл өзүнүкүн гана тандап алмак.
Анткени, ар бир эл өзүнүкү артык деп эсептейт.*

Геродот

*Кандар өтөт – калк калат,
Укум менен тукумга
Уланышып нарк калат.
Канча заман өтсө да
Кадырлаган салт калат.*

Жеңижок

Салт – муундан муунга, укумдан тукумга өтүп, узак мөөнөт бою сакталып келген социалдык жана маданий мурастын элементи. Ал сөзсүз кайталанат. Кайталанбаган жосун салт болуп эсептелбейт. Бирок, кайталангандын бардыгы эле салт эмес. Ал - каада. Каада заманга жараша салттын чегинде өзгөрүп турат. Алсак, учурашуу – бул салт эмес. Бирок, анын кандайдыр бир жөрөлгөлөр менен коштолгону, мисалы, кол алышып учурашуу, өбүшүп учурашуу, ийиндерин тийгизип учурашуу, кичүүнүн улууга озунуп салам айтышы ж.б. салт болуп саналат. Демек, ушул сыяктуу кандайдыр бир кубулуштун жөрөлгөлөр менен коштолуп кайталанышы улуттук каада-салттын көрөңгөсүн түзөт. Салттын жолу улук болот. Деги эле салттардын негизги милдеттеринин бири – жаштарды ыймандуулукка, адептүүлүккө, жоопкерчиликтүү болууга, ата-эне, эл-журт алдында милдетти сезе билүүгө, улууларды сыйлоого ж.б. жакшы сапаттарга тарбиялоо.

Элдин турмуш-мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө, чарбалык иш-аракетине байланыштуу жаралып, тарыхый узак жолду басып,

муундан муунга өтүп, коомдук пикирдин күчү менен корголуучу үрп-адаттар, адамдардын жүрүм-турум эрежелери, улуттун рухий жүзү – элдик каада-салттар деп аталат. Элдик каада-салттар этностун, улуттун тубаса өзгөчөлүгүн, башка элден айырмачылыгын көргөзөт жана ошол өзгөчөлүктү сактап калууга жөндөмдүү жаңы муунду тарбиялоо анын негизги милдети болуп эсептелет.

Элдин улуттук салттары динден мурда эле түптөлүп, эл-журтка сиңип, укумдан тукумга уланып келе жатса да, элдин тарыхый жашоо-турмушуна, жашаган жерине, алака түзгөн элине, кабыл алган динине байланыштуу өзгөрүүлөргө, алымча-кошумчаларга учурагандары да бир кыйла. Алардын адеп-ахлак тарбиясына коркунучу жокторун, кайра ага көмөктөш болгондорун эл өзүнө эчак эле сиңирип алган. Натыйжада айрым салттарды кийинки кирген жөрөлгөлөрдөн ажыратып кароого эч мүмкүн эмес. Кайра алар мурунку салттарга көрк берип, ажарын ачып турат. Алсак, ислам дининин эли-жеринди, ата-энеңди, улууларды, аялзатын сыйла, кайрымдуу бол, дүйнөгө таза келип, таза кет деген сыяктуу насааттары, элдик салттар менен өзөктөшүп турганын тана албайбыз. Кыргыздар ошондой эле маркумга арнап куран окууну тек гана көзү өткөн жакын адамына болгон сагынычын, кусалыгын басуу, же таанып-билген адамды ызааттап эскерүү, курман айт, орозо айттарды диний майрам болсо да, негизинен маркумдарды эскерүү күнү катары кабыл алышат. Демек, элдик тарбиянын тамыры элдин тарыхы менен өзөктөш. Салттарда азыркы кезде совет мезгилинин, кошуна элдердин таасири сыяктуу факторлордун натыйжасында региондордо ажырымдар бар. Ошондой болсо да айрым аймактык өзгөчөлүктөр болгону менен, алардын келип чыккан түбү бир. Дүйнөдө салтты колдонбогон эл жок.

Дагы кайталасам каада-салт, үрп-адат элдин жаштарды ыймандуу, абийирдүү, адилет, акыл-эстүү, адамгерчиликтүү, топуктуу, кең пейил, эл алдында жоопкерчиликтүү болууга чакырыгы, эли-жерин коргоого үндөө, адамдар менен алака түзүп, маданияттуу болууга, тил табыша билүүгө үйрөтүү, улуулардан бата алып, аларды сыйлоо, өз кезегинде аларды дагы жаштарга таалим берүүгө үйрөтүү, башкача айтканда элдин

жаштарга жол көрсөткүчү. Кыргыз элин салт-санаасы,
маданияты гана эл катары сактап келет.

х х х

Жаштыгымды балдарымдан көрө албай,
Жайлоо эңсеген жатакчыдай кусамын.
Карылыктын карааны улам жакындап,
Калдалактап жайып келет тузагын.

Мен ойногон оюндарды ойнобой,
Теле көрүп, вело тепти балдарым.
Күл чыгарып, тезек тербей талаадан,
Газды бурап чай кайнатат алганым.

Карып барам өзүм деле илгерки,
Нарк сактаган карыларга окшобой...
Улам жакшы турмуш үчүн умтулуп,
Жашоо алга жылат тура токтобой.

Кайталанбай каржалган бир мезгилдер,
Жакшы дечи оңолгону турмуштун.
Бирок салтын сактайлычы өзгөртпөй,
Жүзүн ачып бере турган кыргыздын.

х х х

Билим десе билимим бар жогорку,
Көп адамдан көптү билем чынында.
Айылдык бир абышканы тындасам,
Алган билимим арзыбастай тыйынга.

Жатка айтып байыркы Рим тарыхын,
Эң бир татаал маселени чыгарам.
Каада-салтын, үрп-адатын кыргыздын,
Бирок билбей калганыма уялам.

Ата салттары – бул элдик педагогика

*«Баары тең эле атанын баласы,
бирок баары тең эле атанын Уулу боло албайт».*

Элдик накылдан

Муундан муунга калтыраар,

Элимдин далай салты бар.

Ошол салтты унутпас,

Алтындай кыргыз калкы бар.

Жакыпбек Абдылдаев

Кыргыз эли байыртадан эле атадан балага өтүп келаткан каада-салтты, нарк-насилди кадыр туткан. Улуттук үрп-адатты, жөрөлгөлөрдү ыйык сактаган. Көп кылымдык тарыхында балдарды тарбиялоонун бай тажрыйбасын топтогон. Ага элдик тарбиялоонун бардык табылгалары, мыкты усулдары жана ыкмалары топтолгон, ар тараптуу чагылдырылган үрп-адаттары, салт-санаалары, ырым-жырымдары, макал-лакаптары, накыл сөздөрү, жомоктору, эпос-дастандары, табышмактары, диний ишенимдери, оюндары, жүрүм-тыйымдары ж.б. күбө. Алар өспүрүмдөрдү адамга урмат менен мамиле жасоого, адамгерчиликке, адептүүлүккө, ыймандуулукка, мээримдүүлүккө, кайрымдуулукка, патриоттуулукка, эрдикке, туруктуулукка, чыдамкайлыкка, кыраакылыкка, баамчылдыкка, көрөгөчтүккө, сабырдуулукка, табиятты коргоого ж.б. жакшы сапаттарга тарбиялаган. (Деген эле ыймандуулук деген сөздү динге так ошонун эч кажети жок. Ыймандуулук бул – адептүүлүктү, боорукердикти, ызаат-ыйбаа кылууну, элпектикти, ийкемдүүлүктү, илбериңкиликти эле туюндурган сөз). Кичинесинен энеси, жеңеси кызга, атасы, агалары уулга, ал түгүл бүтүндөй айыл эли балдардын келечегине кам көрүп, аларга адеп тарбиясын иш жүзүндө үйрөтүп бышы кулак кылышкан. Өздөрү да өрнөк болушкан. Үйгө келген мейман үй ичинин жыйналышынан, буюмдардын өз ордунда турушунан эле кыз-келиндердин, уулдун бүйрөлүгүн же шалаакылыгын байкашкан. Балдарды тарбиялоонун нукура элдик мындай тажрыйбасы азыркы кезде да айыл жеринде күчтүү. Ошондуктан этнопедагогика илиминин негиздөөчүсү академик

Г.Н.Волков бекеринен «элдик педагогикадан өткөн мыкты педагогика, элден өткөн мыкты педагог жок» деп айтпаса керек.

Кыргыздар тарбияга чоң маани берип, баланын жакшы же жаман адам болоорун тарбиядан көрүшкөн. «Энесин көрүп кызын ал» деген ушундан чыкса керек. Жаман адам жок, адамдын баары эле бирдей, тарбиясы гана ар башка дешкен. Мунун өзү адамдын табияты бир, анын жакшы же жаман адам болору тарбиядан гана деп ойлошкондугунан болсо керек. Ошентсе да эл болгондон кийин ээнбаш ишке барып, адептен ашык бейтартип кылгандарды «жолуң болгур!?!», «атаңа наалат!?!» деген гана каргыштан да катуу сөздөр менен ооздуктап, жамандарга да, жакшыларга да кошушкан эмес. Салтты бузгандарды «журт бузар» деп жектешкен. Демек, ал элден чыгып калган. Айласы кетип айылдан көчүп кеткендер да болгон. Элден чыгып жек көрүндү болгон адам башка элдерге деле бата алган эмес.

Кыргыздар салмактуу жүрүм-туруму, кичипейилдиги, сөз көтөрүмдүүлүгү, акыл-насаатты уга билүүчүлүгү менен айырмаланган. Карынын сөзүн кайт кылбаган, улууга акаарат келтирбеген. Улуу адам тилдеп койсо да кайрып каяша айтпаган. Улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо өтө жогору турган. Бир эле күн эрте төрөлсө дагы аны аке, эже деп урматтап турушкан. Кары адам өтө урматталган, коомдогу ордун бийик тутуп кастарлашкан, аларды аруу тутушкан. Улуулардын төбөсү көрүнсө кичүүлөр боюн түзөп, кымырынып-кымтыланышкан. Эл ичиндеги жанжалдарды аксакалдар эле чечип коюшкан. Улуулардын айтканы кичүүлөр үчүн мыйзам, эреже болгон. Улуулар сүйлөгөн жерде кичүүлөр сөз бермейин сүйлөбөгөн. Карысын сыйлабагандын карды тойбойт дешкен. Ал эми улууларды атынан айтпоо ызааттагандыктын белгиси. Аялзатынын улуулардын жолун кесип өтпөгөнү сыйлоонун жогорку тартиби. Ал эми өз кезегинде улуу киши өз аброюн кичүүлөрдүн алдында түшүрүп албайын деп бейчеки сүйлөбөгөн, адепсиз ишке барбаган. Өз жүрүм-турумун өрнөк катары сактаган. Ушунун өзү эле кичүүнү ызааттоо, аларга өрнөк көрсөтүү, келечек муундун камылгасын көрүү болуп эсептелет эмеспи.

Ар бир кыргыз адамы отура турган ордун билет. Үйдө кишилер отурганда сырттан кирген адамдын жашына жараша андан жаштары дүр эте тура калып, жогору өткөрүшөт.

Кыргыз элинде адамды сыйлоо өтө жогору болуп, үйгө бирөө баш бакса же атчан бирөө кайрыла калса да, өтүп баратса да кыз-келиндер ак (айран, кымыз, чалап) сунуп же нан ооз тийгизип узатышат. Деги эле ата-бабаларыбыз кайрымдуулугу жактан өзгөчөлөнгөн эл болсо керек. Анткени, байыртадан эле чабалдарга арка-бел болушуп, татаал тагдырларга туш келишкен жетим-жесирлерди боорлоруна тартышкан, ал түгүл соо десе соо эмес, оору десе оору эмес эсерлерин да эл ичине батырып, бапестеп багып келишкен. Дубана деп аларга сөз тийгизбей ыйык көргөн.

Ал эми кан Кошой, кан Бакай сындуу даанышман карыяларыбыз ар дайым элди биримдикке, ынтымак-ырашкерликке, бирин бири ызаатташууга, кайрымдуулукка, сабырдуулукка чакырып келишкен.

Бир күндө жүз акылдуу сөз айтууга караганда бир туура иш жасоо балага көбүрөөк таасир берээрин эң сонун түшүнүшкөн. Ошондуктан, ата уулун ээрчиге жүрүп өнөрлөрүн көрсөтүп, ар

өнөргө, кеп-сөзгө каныктырып, Ата журтту коргоого, дос менен касты ажырата билүүгө тарбиялаган. Конок келгенде атын алганга, кетерде кол-туктап атказганга, колго суу куйганга чейин үйрөтүшкөн.

Эне кызына эс кире баштагандан тартып ар бир кадамына серп салган.

Эл менен саламдашкандын, отуруп-тургандын, тамак ичкендин жол-жобосун, ал түгүл чыны сунганда ичиндеги ашка бармагын тийгизбей, оң кол менен учкай, кайкы кармап сунууга чейин үйрөткөн. Жүктүн бурчуна отургузуп уздук өнөргө таалимдеген, үй тиричилигине машыктырган, ошол эле учурда сымбаттуу болуп, бүкүрөйбөй түз басууга чейин көнүктүргөн. Жерге-жээк менен алака түзө билүүгө, күйөөнү күтө билүүгө жаштайынан бышы кулак кылган. Бой жеткенде жеңелери жандап, турмуш жолуна багыт берген. Ошентип, сый-сыпатты, каада-салтты жаштайынан эле кан-жанына сиңирип коюшкан.

Кыргыз эли ыйман-ызаатты абдан аздектеген. Үйдө да, тышта ар кимдин өз орду, өз салмагы, ар нерсенин калыптанып калган өз эрежеси болгон. Биздин улуттук педагогиканын не-

гиздерин ушулар түзүшү керек. Булар бардыгыбызга ыйык ата салттары болуп эсептелет. Ушул каада-салттарда кыргыз элинин өз идеологиясы камтылган, жазылбаган мыйзамдары болуп эсептелген. Булар элди улут катары сактап келген. Андыктан жеке кызыкчылыктын улуттук кызыкчылыкка айланышы бул идеология болуп эсептелет. Демек, улуттук идеология арамдыкка жол бербейт. Ошондуктан, туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок дешкен. Улуттук идеология деген – бул улуттун өзгөчөлүгүн сактоо. Демек, ага улуттун өзүнө гана тандык салт-санаасы, кийим-кечеси, тамак-ашы, турак жайы, оюндары ж.б. кирет. Кошуна элдерге барып калсак чоңунан кичинесине чейин улуттук кийимдерин кийип жүргөнүн көрөсүң, ашкана-чайканаларында улуттук музыкасы обон созот. Биздин кыздар деле кош этек көйнөк, чыптама, топу кийсе, балдар багалеги сайма шым, этек-жеңи кештеленген кемсел кийсе эң эле сонун жарашмак. Биз анын ордуна кош этек, чыптама, кемсел сыяктуу жеңил кийимдерди ыр-чоордун, б.а. артисттердин кийими, ал эми тон, чепкен, ичик сыяктууларды элеттик карылардын кийими катары гана сезип калдык.

Салт жолу карапайым адамдан мамлекет башчысына чейин бирдей болгон. Ар бир адам өзүн жана үй-бүлөсүн уятка калтырбоо, ата-энесин, туугандарын сөзгө жыкпоо, элин жер каратпоо үчүн оңойлук менен салтты бузган эмес, бузууга да даай алган эмес. Ар-намыс жогорку деңгээлде болгон. Манас атанын урпактары намыс үчүн жаралган. Ошентсе да кээде айрымдар ар-намысты кур намыска жеңдирип жиберген учурлары болгон. Натыйжада улуттук салт-санаага доо кеткен. Ошондуктан курнамыс менен ар-намыстын айырмасын так ажырата билүү зарыл.

Мезгилдин өтүшү менен айрым ата салттары адепки маанисин жоготуп, маңызын өзгөрткөн. Жаңы түргө өткөн. Алсак, кыргыздарда мурдагы шаман, зороастризм диндеринен калган отко сыйынуу салты болгон. Үйдө бала жаңы төрөлгөн учурда от берген эмес, жаңы бүлөнү отко табынткан. Түрк элдеринин ичинен кыргыздар гана өлгөн адамдын сөөгүн өрттөгөн. Мына ушул отко сыйынуудан бүгүнкү күндө бизге «келинди отко киргизүү» деген гана аталыш келип жетти. Ал да болсо түпкү маанисин өзгөртүп, жаңы келген келинге ага-туугандары үйүн

көргөзүү, үй-бүлөсү менен тааныштыруу, жаңы шартка көнүктүрүү максатына өткөн.

Кыргыз эли эзелтеден эле адамдар менен мамиле түзө албаган, адамдар менен сыйлаша билбеген кишини жек көргөн. Ошондуктан «киши болор кишинин, киши менен иши бар» деген накыл кеп чыгарышкан. Жетимди көрсө башынан сылап мээримин төккөн, жылуу сөзүн айтып, ата-энесинин жакшы жактарын белгилеген. “Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн өлбөсүн” демекчи мындай мамилеге баланын дили тазара түшкөн, адамдарды жакшы көрүү, сыйлоо сезими ойгонгон.

Кыргыз элинин дүйнө таанымына адамды айлана-чөйрө менен өзөктөш биримдикте андап кароо мүнөздүү болгон. Аны «Мал-жан эсенби?» деген эл акылынан уюп чыккан сөз айгинелеп турат. Кыргыздар байыртадан эле табиятты коргоого, тазалыкты сактоого (азыркыча экология) зор көңүл бурган.

Кийин, айрыкча совет мезгилинде ата салттарына кайдыгер кароо, өзүбүздүн менталитетке туура келбеген батыштын салттарын тууроо күч алган. Совет мезгилинде улуттук салт-санааны жактагандар улутчул аталып, аны эскинин калдыгы, дин саркындысы деп сындагандар колдоого алынып турган. Дүйнөлүк тажрыйбалардын туундуларын улуттук көрөңгө менен синтездебей туруп тикеден-тике колдонуудан азыркы кээ бир оңойлук менен оңдолбос көйгөйлөрдү өзүбүз жасалма жол менен түзүп алганбыз. Совет мезгилинде кыз-келиндердин эмгеги коомго зор күч болуп, түнкү смендерге чейин иштегендиктен, балага эне тарбиясы жетишкен эмес. Ал аз келгенсип бош убакыттарын ашкере шаан-шөкөткө арноо, ичкиликти чүйгүн тамак катары баалап, массалык түрдө ичүү акыр түбү зилибизге зак келтирди. Тукумга доо кетти. Генефон бузулду. Ичкилик сыйлашуу маданияты катары өткөн кылымдын 70-жылдарынын ортосунан баштап турмушубузга биротоло кирген. «Уядан эмнени көрсө учканда ошону алат» болуп азыркы мезгилдеги ичкиликке чукул, майып, акыл-эси кем, дендароо же болбосо бардыгы нормалдуудай эле көрүнгөн, бирок кыялы чукул, ачуулуу, тез баамдай албаган, тайкы, жеңил ой балдардын көбөйүшү мына ошол мезгилдин үзүрү, түшүмү. Ал эми азыркы кезде базарда отурган кыз-келиндердин ичкиликке кошул-ташыл болуп, ысылы-сууктан ден соолуктары

да бузулууда. Демек, келечекте дендароо урпактарыбыз көбөйө берери турган иш. Ошентип жаштар нукура улуттук психологиядан ажырап калган. Кыздарга таандык наз, уяндык, тартынчаактык, жаракөрлүк, кичипейилдик, ызаатчылдык, сезимталдык, илбериңкилик ж.б. сапаттар жоголгон. Эне тарбиясынын жетишсиздигинен учук саптаганды, тамак жасаганды билбеген кыздар, ата тарбиясынын жетишсиздигинен туура салам бергенди да билбеген балдар четтен чыгат. Эзелери базарда отурушса, аталары арак ичип жүрүшсө же саясат кумарынан колдору бошбой жатышса, мектеп тарбиясы менен гана баладан келечектүү адисти, жок эле дегенде дени соо адамды күтүш кыйын. Анын үстүнө азыр окуучуларга кумир боло турган мугалимдер өтө аз. Балдардын жасаган ишин адилет баалабаган мугалимдер да бар. Балдар кексе келет. Алардын иши ак бааланбаса окуудан көңүлү калары турган иш. Ошондуктан ата-бабаларыбыздан келаткан нарк-насилдин негизиндеги адеп-ахлактык нормаларды кайра калыбына келтирүү, аларды жаңы негизде жандандыруу зарылчылдык. Анткени, улуттук салттар улуттун түпкү тарыхы менен үндөш. Ата-бабаларыбыз аздектеген салттарыбыздан кыйкым издөө, аларга кайдыгер мамиле жасоо, жерүү - өз тарыхыбызды жеригендикке тете. Ошентсе да, ата салттарынын айрымдары коомдун өнүгүшүнө жараша жаңы жөрөлгөлөр менен коштолгон жаңыча түргө өтүшү, жаңы мазмунга ээ болушу табигый көрүнүш. Элдин турмуш-тиричилигин жакшыртууга өбөлгө болуучу маданий көрөңгөбүздү, рухий дөөлөттөрүбүздү жандандыруу, маданиятыбыздын улуттук кыртышта тамыр байлашына шарт түзүү, мурдагы нарктардын, салттардын жакшы жактарын өздөштүрүү, терс жактарынан сабак алуу милдетибиз болууга тийиш.

Ошентип, ата салттарын, элдик педагогикалык дөөлөттөрдү таалим-тарбия ишинде көмөкчү материал эмес, негизги өзөк, фундамент катары алышыбыз зарыл. Элдик педагогдордун өрнөктүү салттары, элдик адептик акыл-ойлор балдарды тарбиялоонун негизи болууга тийиш. Мисалы, «кызга кырк үйдөн тыюу» деп бир адамдын кызына бүтүндөй айыл эли көз салган салттын өзүндө эле канчалык зор тарбиялык маани жатат. Ошондуктан, «Адеп» сабагында эле эмес, мектепте өтүлүүчү бардык сабактарда жана класстан тышкары иштердин бардык

формаларында элдик педагогиканын элементтерин мүмкүн болушунча кеңири пайдаланууга тийишпис.

Ата-бабалардын салттары, адеп тарбиясы жөнүндө басма сөз беттеринде, «Эл адабияты» сериясында чыгарылган көп томдук китептин 29-томунда (түзгөндөр А.Акматалиев, К.Кырбашев, М.Өмүрбай уулу, Ө.Шаршеналиев), белгилүү этнограф Амантур Акматалиевдин, жазуучу-журналисттер Кеңеш Жусуповдун, Асан Жакшылыковдун, Токтош Абдиеванын, Медет Жакыповдун, Мундузбек Тентимишевдин, Калмурат Рыскуловдун, Мурзапар Үсөндүн, коомдук ишмерлер Дастан Сарыгуловдун, Кадыр Кошалиевдин ж.б. эмгектеринде эң сонун берилген. Алар улуттук менталитетти сактоо жагдайындагы өздөрүнүн салмактуу ойлорун айтышууда. Жаштарга ата салттарынын маанисин ачып түшүндүрүшүүдө. Демек тегибиздеги асыл көрөңгөбүз какшып калбаптыр. Байыркы ата-бабаларыбыздын илме кайып акылмандык дээрин, айкөлдүгүн, берендигин, кенендигин сактап келаткан кыраакы, көрөгөч карылар, укканын унутпаган куйма кулак дилгир жаштарыбыз арабызда али да көп экен. Буларды биз кунт коюп окуп, угуп, өз алдыбызча талдоо жүргүзүү менен кабыл алганда гана улуттук башатыбызга кайрылабыз.

Үй-бүлө - маданияттын башаты

Өз үйүндө бактылуу адам - чыныгы бактылуу адам

Лев Толстой

Бейжай үйдө береке болбос

Эл макалы

Кандай гана коомдук формация болбосун үй-бүлө жашап келген. Коомдун эң орчундуу маселелеринин бири дагы – үй-бүлө маселеси. Анткени, коом үй-бүлөдөн куралат. Коомдун өнүгүшү үй-бүлөгө жараша болот. Демек, үй-бүлө маселеси коом үчүн биринчи даражадагы маселелерден.

Ар бир адамдын өмүр жолу, өмүр тарыхы үй-бүлөдөн башталат. Анткени бала үй-бүлөдө тек гана тирүү жандык катары төрөлөт. Анан ал ата-энесинин, өзгөчө энесинин жардамы менен аң-сезимге ээ боло баштайт. Алгачкы тарбия –

эненин тилеги катары «Бешик ыры» менен кошо кулагына сиңет. Анан анын тили чыгат. Энеси кайсыл тилде сүйлөсө, баласы ошол тилде сүйлөй баштайт. Ошондуктан анын тили – эне тили деп аталат. Андан кийин ал коомго аралашып, окуйт, иштейт. Эрезеге жетет. Өнүп-өсөт, ата-энесинен, ага-эжелеринен таалим-тарбия алат, коомго аралашат. Демек, үй-бүлө коомдун алгачкы түйүлдүгү, адамдардын эң жөнөкөй баштапкы тарыхый жалпылыгы болуу менен, андан кийинки жалпылыктардын – уруунун, элдин жана улуттун уюткусун түзөт. Ошентип, адамдын ар тараптан калыптанышына, турмуштан өз ордун табышына, көз караштарынын жетилишине – үй-бүлө алгачкы өбөлгөлөрдү түзөт. Үй-бүлөдө балдардын сезимдери, акыл-эси, адамгерчилик сапаттары тарбияланат. Бала үй-бүлөдөн адамдардын бири-бири менен мамиле түзүүсүн, бирин бири сыйлоосун, улуттук каада-салт, үрп-адаттарын ж.б. үйрөнөт. Акыл-ой өрүшүн кеңейтет, дүйнө, аалам жөнүндөгү алгачкы түшүнүктөргө ээ болот.

Этикалык-укуктук мамилелер, этикалык-адаттык нормалар улуттук салттар аркылуу көзөмөлдөнөт. Алар адегенде үй-бүлөлүк деңгээлде калыптандырылат, балдар ошондой жөрөлгөлөргө көнүктүрүлөт.

Үй ээси эзелтеден эле ыйык тутулган. Анын айтканы үй-бүлө үчүн мыйзам катары болгон. Анын үй-бүлөдөгү бийлиги бүткүл мамилелерге таркатылган. Үйдүн аксакалы (үй ээси) деп эсептелген адам үйгө киргенде үйдө отургандардын баары тура калып, ага төрдөн орун беришкен. Ал олтурганга чейин калгандарынын отурушу адепсиздик катары бааланган. Тамак-ашты да ал ооз тийгенден кийин гана иче башташкан. Ал сөз баштамайын башкалар сүйлөй албаган. Ал эми кичине балдардын чондордун сөзүнө аралашып, жыра талашып сөз сүйлөөсү, талаш-тартыш жүргүзүүсү өтө айыпталган.

Үй-бүлөдө ата-эненин кийими аздектелген, балдарга тебетепеген, айрыкча көзү өткөндөрдүн буюмдары, кийимдери тумар катары тутулган. Келиндер кайын ата, кайын энелеринин кийимдерин, төшөнчүлөрүн баскан эмес, башка бирөөгө жапкан эмес.

Кыргыздарда аялдын үй-бүлөдөгү орду өзгөчө бааланган. Анткени, аял үйдүн куту, кыймылдаткыч күчү, баарыдан мурда – эне. Энеден өткөн ыйык да, бийик да нерсе бул дүйнөдө жок. Үй коломтосун өчүрбөй бактылуу турмушту камсыз кылууда аялдын ролу эбегейсиз зор. Ошондой болсо да аял эркекке баш ийип, акылы аркылуу эркекти имерип, ынандырган. Күйөөсүн пир туткан, аны сыйлап, туу көтөргөн. Аны көргөн балдары ата-эненин эбинен чыккан эмес. Үй-бүлө ынтымагы ошонусу аркылуу ширелип, абийир, адеп, салт, нарк, каада өз жолунда өкүм сүргөн. Акылгөй, айлакер аялдар назик, коңур, ак көңүл, кең пейил, жанда жок жароокер келип, жаман эркекти орто кылган, ортону жакшылардын катарына кошкон. Ошонусу менен өзү да эрге теңелип, эл-журтка алынган. Андай аялдар үй-бүлөнү эле эмес алыс-жакынды да ынтымакташтырган. Ага ушунусу менен капкалуу шаарга айланып даңазаланган Каныкей, Акылкарачач, Курманжан энелерибиз күбө. Акылдуу аялдар кыздарын төрөлгөн күндөн баштап тарбиялаган. Башкага бүлө болгондо уят болбошу үчүн аракеттенген. Үч кызга татыктуу тарбия берип, күйөөгө узаткан эне бейишке чыгат экен, - деген эле эл акыны Абдрасул Токтомушев.

*«Жакшы аял жаман эрди эр кылат,
Жаман аял жакшы эрди жер кылат».*

«Жакшы болсо катынын,

*Табыла берет акылың,
Куусаң кетпейт жакының,
Жаман болсо катының,
Кете берет акылың,
Жалынсаң келбейт жакының», -*

деген накыл кептер турмуштук тажрыйбадан улам чыкса керек.

Ал эми эси жок аялдардын албууттугу, ажаандыгы, кара өзгөйлүгү, тилдүүлүгү, үй-бүлөнү жеке өзү башкарууга аракеттенүүсү, күйөөсүн теңсинбөөчүлүгү, көйрөндүгү, кара мүртөздүгү, ажаандыгы, долулугу, митайымчылыгы, өжөрлүгү, көктүгү, ичи тардыгы, ушакчылыгы, ит кыялдыгы үй-бүлөнү гана бузбастан балдарга, ал түгүл коомго да терс таасирин тийгизээри анык.

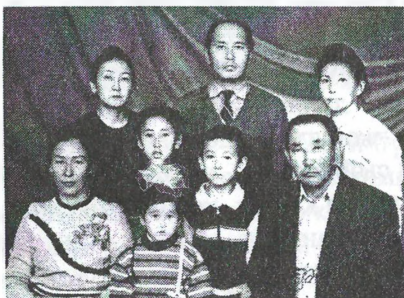
Демек, тарбиянын башаты үй-бүлөдөн башталат. «Ата - өчпөс чырак, эне – соолбос булак» деген мына ушундан. Ата-энесинин баскан-турганы, кылык-жоругу балдарына өрнөк болуп турса, балдары да ата-энесин сыйлайт, ата-эненин айткандарын эки кылбайт. «Уулдан уят, кыздан кылык, келинден келбет, кемпирден сымбат кетти. Карылардан кут качты», - деген сөздүн төркүнү биринчи кезекте үй-бүлөгө тиешелүү болсо керек.

Азыркы мезгилде үй-бүлө куруунун мотивдери, баалуулуктар өзгөргөнү, материалдык баалуулук алдыңкы орунга чыгып калганы тынчсыздандырат. Мурда сүйүү, махабат биринчи орунда турса, азыр социалдык абал алдыга чыкканы, кыздардын экинчи, үчүнчү аял болууга өздөрү аракет кылгандары, жигиттер жашы улуу бай бой аялдардын үстүнө кирип алып, кыйналбай оңой жашоого бет алгандары жакшы көрүнүш эмес.

Мына ушундай болбос үчүн балдарды кичинесинен эле адамдар менен мамиле түзө билүүгө, үйгө келген мейманды күтө жана узата билүүгө, алар менен сүйлөшө билүүгө, айтор улууну урматтап, кичүүнү ызаттоого, өз боюн тыкан кармап, чыккыйып кийинүүгө, үй оокатын өз алдынча жасаганга, дүкөндөн, базардан азык-түлүк, буюм алдырып, акча-тыйынды этият чыгымдоого, кыздарды тамак-аш жасоого, кийим-кече бычтырып, тиктирип, эненин узчулугун аркалоого, күндөлүк жаңылыктарды гезит, радио, теледен угуп, ой өрүшүн

кеңейтүүгө, чындыкты сүйлөп, түз жүрүүгө, ушак айтпоого, ууру кылбоого, келечекте бакыбат жашашы үчүн жаштайынан аракет кылууга үйрөтүшүбүз керек. Ал үчүн өзүбүз дагы үлгүлүү жүрүм-турумда болушубуз абзел. Ошондо гана балдар жакшы тарбия алат, эртеңки бактылуу үй-бүлөнүн ээси болууга, үйдүн бекем туткасы, уюткусу болууга даяр болуп чыгат.

Балдарга ар кандай Улуу сөздөрдөн – элдик чыгарма, санжыра, жомок, дастан, табышмак, жаңылмач, ырлардан айтып, элдик оюндарды үйрөтүп, улуттук өзгөчөлүктүн маанисин чечмелеп берип туруу менен алардын акыл-эсинин өсүшүнө, тилинин жатыгышына, мүнөзүнүн калыптанышына,

жетилишине, өз элинин таалим-тарбиясын алууга көмөктөшкөн болобуз. Балдардын ар тараптан калыптанышына, турмуштан өз ордун таба билишине, активдүү көз караштарынын жетилишине өбөлгө түзөбүз. Аларды патриоттуулукка, ошол эле учурда башка

элдердин да биздей эл экендигин түшүнүп, алардын каада-салттарын да сыйлай билүүгө, идеялык асылдыктарын (кайрымдуулук, боорукердик, сыпайылык, агадилдик, тазалык, жугумдуулук, жапакечтик, сарамжалдуулук, жоомарттык, билимдүүлүк, адептүүлүк, ак ниеттүүлүк, ызаатчылдык, үнөмчүлдүк, чарбачылдык ж.б.) урматтоого тарбиялайбыз. “Баланын кереги падышанын буйругунан күчтүү”, - деп педагог Советбек Байгазиев айткандай, баланын каалаганын алып берип, өз оюна коюп, өзүбүз жогоруда айтылгандай иштерди жасабай туруп, «Уул-кызыбыз начар чыгып калды» дешибиз осолдук. Туура тарбия берилген үй-бүлөдөн туруксуз, таш боор, кара өзгөй, калпычы, сөзүнө турбаган, кошоматчы, чагымчыл, көрө албас, бузуку, эки жүздүү, арамза, көңүлчөөк, мактанчаак, куйту, жалкоо, аракеч, өзүмчүл, мыкаачы, ууру, ушакчы ж.б. адамдар чыкпайт.

Төмөндө каада-салттардын айрымдарын сунуш кылам

Саламдашуу

*«Эгерде ээн талаа, эрме чөлдө бирөө алдыңан чыкса,
ага ушунчалык аздектүү мамиле жасагын, экөөңөр
айрылышып кеткен соң ал көпкө чейин сени эсинен
чыгарбай жүргүдөй болсун!»*

Чыгыш макалы

Кыргыз элинин атадан балага өтүп келе жаткан салттарынын бири – саламдашуу. Саламдашкан адамдар мурдатан тааныш болушу милдеттүү эмес. Азыркы учурда, айрыкча шаарда бардык эл менен саламдашуу дегеле мүмкүн эмес. Ошентсе да, ыгы келген жерде салам айтуу маданияттуулукту гана билдирет.

Салам берүү дагы, саламды кабыл алуу дагы парз. Салам берген киши «Атсалоомуaleyкум!» деп салам айтат, кабыл алган киши «Валейкумаассалом!» деп алик алат. Бул сөздөр тынччылык болсун, ден соолукта болуңуз, дайыма жакшылыктар болсун деген маанилерди билдирет. Эркек киши аялзатына салам айтканда Жакшысызбы?, Арбаңыз?, Саламатсызбы?- дейт. Кээде аксакал киши жаштарга салам берген учур да болот. Анткени, саламдашуунун кыргыз элине атамзамандан бери аксиома катары кабыл алынып, муундан-муунга өтүп келе жаткан төмөнкүдөй калыптанган эрежелери бар. Ал боюнча: кичүү – улууга, жогортон келе жаткан адам төмөнтөн келе жаткан адамга, аттуу жөөгө, эркек киши аялга, өтүп бара жаткан адам отурган кишиге, аз киши көп кишиге, эшиктен кирген киши үйдөгүлөргө салам айтат. Босогонун эки жагында туруп, дааратканада кол алышып учурашууга болбойт. Аялзаты өзү биринчи кол бермейин эркек киши кол сунбайт, ошондой эле улуу киши кол сунмайын, кичүүсү кол бербейт. Ошондой эле тамак желип жатканда (мисалы, туураган эт, паллоо ж.б. кол менен желүүчү сый тамак) сырттан кирген киши кол алышып учурашпастан эле салам айтып, өзүнө тиешелүү орунга өтүп кеткени оң. Келин-кесектин улууларга жүгүнүүсү – бул саламдашуу катары кабылданат. Атчан адам жөө келе жаткан кишиге, эгер ал өзүнөн улуу же кадырлуу киши болсо аттан түшө калып салам бериши парз.

Ат үстүнөн саламдашууну кыргыз элинде сыйлабагандыктын, ызааттабагандыктын, тоотпогондуктун, текебердик көрсөтүүнүн белгиси катары да карашкан. Бирок, теңтайлаш зоболодогу курбу адамдар ат үстүнөн саламдашса деле боло берген.

Ак тилек

*Таза абийирди балам менин тапса экен,
Табиятта берген кенин ачса экен.
Тилеги ата-эненин таалай болуп,
Турмуштун туура жолун басса экен.
Асангүл Абдыгулова*

Ар бир адамдын чын дилинен келечектен күткөн жакшылыгы ак тилек болуп эсептелет. Алсак, окуучу мектепти алдыңкы окуучулардан болуп бүтсөм деп кыялданса, жаңы үйлөнгөндөр келечекте балалуу болуп, ал элдик адам болсо деп тилек кылышат. Орто жаштагылар куда күтүп, келинибиз ыймандуу чыкса деп самашат. Жалпы адамзат Жерде тынчтык болуп, табигый кырсык болбосо экен деп тилешет. Ошентип, жеке адамдын, үй бүлөнүн, мектептин, айылдын, райондун, мамлекеттин, деги эле жалпы элдин тилеги болот. Адам мына ушул чын көңүлү менен көксөгөн тилегине жетүү үчүн өмүр бою далалат кылат.

Кудалашуу

*Таптыңбы акылдууну – шашып дароо,
Үйлөнүп ал, табылгыс бакыт ошо.
Жусуп Баласагын*

Айрым учурда мамилелери өтө жакын, ымалалаш, санаалаш, дос-тамыр, алыш-бериши бар алакалаш же сөөк жаңыртууну каалаган адамдар араны алыстатпоо, элдерди жакындаштыруу үчүн бел куда болгон учурлар да кездешет. *Бел куда* болуу – бул балдар төрөлө электе эле кудалашуу салты. Эгерде төрөлгөн балдардын экөө тең уул же кыз болуп калса, анда достоштурат. Ошондой болсо да илим бүгүнкү күндө гана ДНК хромосому 7 ата өткөндөн кийин гана тазаланаарын билсе,

кыргыздар байыртадан эле билип, 7 ата өтмөйүн кудалашкан эмес.

Кээде өспүрүм уулу бар адамдар жакын санаалаштары кыздуу болгон учурда ак боз бээнин көкүлүнө кебез байлап келип, кулдук уруп, кудалашып, жаңы төрөлгөн наристеге сөйкө салып кетишкен. Ошону менен ал кыздын башы байланып, сөйкөлүү кыз аталган. Ага башка эч ким көз арта алган эмес. Бул *бешик куда* болуу деп аталат. Бул учурларда албетте балдардын макулдугу суралбайт. Мурунку кудалардын ортону алыстатпаш үчүн кайрадан куда болуусу сөөк жаңыртуу, кайчы куда деп аталган. Кудалашуунун мындай түрлөрү социалдык бир катмардагы адамдар ортосунда болуп, турмуш муктаждыгынан жана ата-энелердин болочок үй-бүлөнүн бекем болушу үчүн кам көрүүсүнөн келип чыккан. Күйөөсү өлгөн аялды кайнисине же кайнагасына (сорорат), аялы каза болгон эркекке балдызын (левират) алып берүү салты да кеңири жайылган, бул жетим калган балдардын кор болбой, туугандарынан ажырабай жакшы тарбия алышына шарт түзгөн, анын үстүнө балдарды жетимсиретпей тарбиялоо алардын милдети болгон. Тууган-уруктук мамиле да үзүлгөн эмес.

Ал эми жеңелердин кызды, жигитти үй-бүлөлүк турмушка даярдоодо, өз теңин таап берүүдө орду чоң болгон. Эгерде кыздын башы бош болсо (мурда эч ким бел куда болбосо, сөйкө салбаса), ал бойго жеткенде жактырып калган жигит, кыйлага акмалап, сынына толтургандан кийин гана ата-энесине айткан. Ошондон кийин баланын атасы, же анын оозунда кеби бар, элге кадыр-барктуу туугандарынын бири кыздын атасына жуучулукка келип, кудалашуу башталган. Жуучу:

- Кулдугум бар! – деп эки колун бооруна алып, жүгүнгөнсүп таазим кылган,

- Кулдугуң кудайга! - дешкен кыздын ата-энеси.

Жуучу эки тараптын куда болуп, келечекте бири-бири менен жылуу мамиледе болуулары үчүн аракет кылган.

Жуучу үч жолу барган, үчүнчү барышында эгер каалашпаса, сый-сыпат менен узатып коюшкан. Эгер мамилелери мурдагыдан жумшарып калса, макул болгондуктун белгиси болуп, калган сөз дасторкон үстүндө бышып жетилген. Үйлөнүү үлпөтү качан, кайда болору чечилген. Жуучуга чепкен жабыл-

ган. Ошондой болсо да алыстан кыз издөө, башка улутка үйлөнүү салты мурда эле болгон. Мисалы, Жакыптын уулу Манаска аял алып берүү үчүн кыз издеп, тажик элинин кызы Санирабиганы (Каныкей энебизди) табышы. Демек, байыркы ата-бабаларыбыз мурдатан эле генефондду жакшыртууну, эки элди жакындаштырууну да эстеринен чыгарышпаптыр десек жаңылышпайбыз.

Кудалар ар дайым жамандык-жакшылыкта бири-бирине жөлөк, тирек болгон. Куда-кудагыйлардын ортосунда ызаатташуу, ынтымак терең сакталган. Кудалардын чатакташуусу, чырдашуусу ата салтына жатпаган жосун катары каралган. «Жакшыга жуучу келет, жаманга куучу келет», «Куда болгончо кулбийинди сураш, куда болгондон кийин кул да болсоң сыйлаш», «Дос айрылат, сөөк кайрылат» деген накыл кептер бекер айтылбаса керек. Азыркы кезде үй-бүлө күтүүнү жаштардын өз колуна берип койгонубуздан көптөгөн жигиттер кеч үйлөнүп, кыздар кара далы болуп калууда. Бирок, бүгүнкү күндөгү турмуш чындыгы жаштардын үй-бүлө курушуна ага-туугандардын кайдыгер болбой, мурунку салттардын айрымдарын калыбына келтирүү зарылдыгын каңкуулап турат. Ошондонбу азыркы кезде сөйкө салуу сыяктуу салттар кайрадан жанданып келатышы да көңүл бурууну талап кылат.

Калың, сеп

*Эстеп алып эсил кайран энеми,
Эл-журтумдун кулдук урам салтына.
Калчоро Көкүлов*

Элде «калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт» деген сөз бар. Демек, кудалар кандай түрдө кудалашса да (бел куда, бешик куда, сөйкө салуу, жуучу жиберүү ж.б.) колунда барына жараша калың каадасы болгон. Калыңдын өлчөмүн кудалар өз ара бычып, макулдашкан. Калыңдын негизги максаты – жаңы үй-бүлөнүн ата-энеден бөлүнүп, өз алдынча түтүн булатышына шарт түзүү, күнүмдүк жашоого зарыл болгон буюмдар менен камсыз кылып, өзүнчө үй (өргө) көтөрүп, аларды бөлүү. Калың ушул үчүн берилип, ал сеп даярдаганга кошумча болгон (калың

берип кызды сатып алуу деген совет учурунда бурмаланган түшүнүк).

Сеп – күйөөгө кеткен кызга ата-энеси берүүчү колго жасалган көркөм буюмдардын жыйнагы. Кыздын барган жери жаңы келиндин уздугун, ишмердигин себинен эле баамдашкан. Анткени, сеп даярдоонун эң башкы максаты – кызды тестиер кезинен эле өз себин өзү камдоого даярдоо менен узчулукка үйрөтүү. Кыз энесинен, эжесинен, жеңелеринен, айылдагы чеберлерден сайма саюу, шырдак шыруу, чий чырмоо, курак куроо, килем токуу сыяктуу элдик өнөрдүн сырларын үйрөнгөн. Демек, сеп даярдоо өзүнчө эле узчулуктун мектебинен өтүү болгон. Келиндин чоркок чыгышы энени, ал күгүл бүтүндөй айылды жер караткан.

Ырас, жаш жубайлар өз алдыларынча турмуштарын улап кетүү үчүн башка жыгач-таш, эмеректерди да беришет, ошентсе да сеп даярдоого кыздын өзүн катыштырып, ата-бабалардан калган таберик буюмдарды жасоонун учугун улоо салтын унутпашыбыз керек.

Кызды ата-энеси күйөөгө узатууда кыз-күйөөсүнө арналган ак өргөөсүн тигип, ичин сепке толтуруп, кудалар ошол өргөөдөн даам сызып, жаш жубайларга бата берип узаткан. Кыз оюн болуп, ал кээде 40 күнгө чейин созулган.

Кыз узатуу

*Кагылайын, кызыке!
Алганыңа ынак бол.
Жарык кылаар күүгүмдү,
Жанып турган чырак бол.
Сүйүнбай Эралиев*

Эки тараптын тең камылгасы бүтүп, болжошкон күнү кудалар бүлөсүн алып кетиш үчүн кулдук уруп түшөт. Алар конок үйгө киришет. Күйөө бала жоро-жолдоштору менен бир аз артта келет. Күйөө бала өзүнчө көтөрүлгөн ак өргөөгө киргизилет. Кыйладан кийин гана кызды жеңелери жана курбу-курдаштары алып келет. Колукту үйгө биринчи кирет. Ал киргенде олтурган жигиттер ордуларынан туруп, колдорун бооруна алып

жүгүнүшөт. Кыздар колуктуну коштоп көшөгөгө киргизишет. Көшөгөнүн ичинен алар күйөө баланы сынашат. Күйөө баланы даана көрүш үчүн көшөгөнүн узун тигиштеринин айрым жерлери тигилбей калтырылат. Андан кийин колуктуну жеңеси күйөөнүн жанына катарлаш отургузат. Бирок, алар ыйбаа кылып, жанаша отурушса да сүйлөшө албайт. Жигиттер жана кыз-келиндер кайым-айтыш ырларын ырдашып, курч тамашага өтүшөт, ошондой эле өздөрү жактырып же көзү түшүп калган адамына болгон сезимдерин ыр менен билдиришет, ага жагынууга аракеттенишет. Мындай тойдо чанда гана жигит жеңелерин ортого салып атып, жактырган кызын өбүү бактысына ээ болгон. Мында сүйүү, ашыктык, махабат, арзуу ырлары өзгөчө ырдалган. Кыз узатуу шаан-шөкөтү аяктап калган мезгилде ошол эле ак өргөөдө кыз оюну башталган.

Кыз оюн. Кыз оюнга ырчы, шайыр, 12 жаштан өткөн боз уландар менен кыздар, жаш келиндер катышат. Жигиттер боз үйдүн эр жагынан, кыздар, келиндер эпчи жагынан орун алышат. Адатта оюнду шакылдаган шайыр келин башкарат. Күйөө жолдош (ал жалпы адат боюнча ырчы, шайыр жигит болушу керек) белине курчалган курун токмок кылып эшет да, аны башкаруучу келинге берет. Келин аны топтошуп отурган кыз-келиндердин арасына таштайт. Алардын бирөө токмокту катып алат. Ошондо күйөө жолдош ордуна туруп: Ай он бештен тоголду,

*Айкашып ойноп жатканда,
Менин токмогум кайда жоголду?
Ак жамгыр жаабай ным болду,
Айкашып ойноп жатканда
Токмогумду алган ким болду?
Көк жамгыр жаабай ным болду,
Көйкөлүп ойноп жатканда,
Токмогумду алган ким болду?
Жылкы ичинде куландар,
Оюнга келген уландар
Силер алдыңарбы токмокту?
Токмогум башы томолук,
Айткылачы курдаштар
Токмогум кайда жоголот?*

*Токмогума күйүүчү,
Токмогум алган келинге*

Тогуз жоолук сүйүнчү! – деп күйөө жолдош безеленип ырдап, эңкейип далысын тосот. Ошондо токмокту катып алган кыз же келин ордуна туруп келип, күйөө жолдошту 9 жолу далыга чаап, анан ага токмокту берет. Күйөө жолдош жигит:

Калпагымды кырдадым,

Бул ырымды кыз-күйөө үчүн ырдадым, - деп алгач кыз менен күйөөнү, андан кийин дагы ырдап каалагандарын жар көрүштүрөт. Токмокту оюн башкаруучу алып, аны кыз-келиндерге берет. Алар кезек менен улам бири токмокту алып, жигиттерге токмок салат. Ким токмок салса, ошол жигит туруп ырдайт же токмок салган кыз же келин менен жар көрүшөт. Бул элде «Жар-жар» деп да айтылат. Анткени, ар бир саптын аягы «жар-жар» деген сөз менен аяктайт. Аны кээде өзүнчө обон менен жалгыз киши ырдаса, кээде алым-сабак түрүндө ырдалат. Мында кыз менен төркүндөрүнүн коштошуу, узап жаткан кызга бак-таалай, ырыс-кешик каалоо мотивдери болот.

Оюн ушул тартипте үйдө, ай чыккандан кийин эшикте улантылып, алты бакандан селкинчек курулуп, жигиттер менен кыздар кезектешип тебишет. Оюн сармерден, шакек салмай, ак чөлмөк, дүмпүлдөк, бут басмай, жоолук таштамай, жолдош сурамай ж.б. оюндар, ыр-күү менен коштолгон. Оюндун максаты – күйөө баланын акылын, нарктуулугун, чечендигин, адептүүлүгүн, айтор бардык жигиттик сапаттарын баамдап, сындан өткөрүү болгон. Оюн аяктагандан кийин кыз чоңойгон айылдын аксакалдары кыз-күйөөгө баталарын беришкен. Той аяктап калган мезгилде кыз жеңелеринин, синдилеринин коштоосу менен өзү төрөлүп-өскөн айылды түтүнмө-түтүн кыдырып коштошкон. Эжелери, эжелери, жеңелери насааттарын айтып, белектерин, баталарын беришкен. Кыздын кийим-кечесин, буюмдарын кооздолгон сандыкка же жагданга салышкан. Кыз аттанаарда чүмкөп коюп кыңшылаткан. Чоң энеси, энеси, жеңелери кошок кошкон.

Кыз узаттуудагы кошок айттуу. Кыз баланы кыргыздар өтө сыйлаган, төргө өткөзгөн. Атка учкаштырган эмес, ээрге мингизген. Кыз баланы мейман, бөлөк үй-бүлөнүн мүчөсү деп катуу сөз айтпаган. Кызды күйөөгө узатууда чоң энеси, энеси, эже-жеңелери, синди, курдаштары өздөрүнүн тарбиялык маанидеги каалоо-тилектерин, насааттарын кошок түрүндө айтышкан. Бул бир чети кыз өзү туулуп-өскөн үйүнөн биротоло башка үйгө бүлө болуп кетип жатканына байланыштуу болсо, экинчиден калайык-калктын көзүнчө айтылган акыл-насаат, кеп-кеңеш, каалоо-тилек болгон, барган жеринде адептүү, чыйрак болууга, күйөөсү, кайната-

кайненеси, абысын-ажындары менен ынтымактуу жашоого үндөгөн чакырык болгон. Бул ошондой эле бир чети кыз менен коштошуу арманы болсо, экинчиден күйөөсүнө, кайындарына кийинки тагдыр-тарбиясын табыштаган идеялары да сиңдирилген. Барган жери туулган үйүндөгүдөй болбосун, ошондуктан аны тарбиялап алууну эскерткен. Бул улуу сөздөр жаш колуктунун эсинен кетпей, жаңы барган жеринде адептүү болууга, аларга тез аралашып кетүүгө көмөк берген.

Мисалы, Каймактай таттуу булак бол,

Кызыке, кайненең менен ынак бол.

Күрпүлдөп аккан булак бол,

Кызыке, күйөөң менен ынак бол!

Кээде кыздын жеңелери кыздын начар жактарын да чымчып айткан. Эстүү кыз ошол замат жаман адаттарын таштоого аракеттенген. Бул адабий жанр катары «Көрүшүү ырлары» деп да аталат.

Андан кийин кызды үртүктөлгөн атка мингизишкен. Кыз аттанаарда жеңелери кыздын такыясын же тебетейин алып синдисине кийгизип, ал эми узап жаткан кызына шөкүлө кийгизип узатышкан. Кыз кайындарына шөкүлөчөн түшкөн. Шөкүлөнү кийин синдисине берип жиберген.

Кийинки мезгилде учурга жараша кыз узатуудагы салттарда көптөгөн өзгөрүүлөр болду. Алсак тойлор ресторан, кафелерде өткөрүлүп, кыз жасалгаланган машина менен узайт. Бирок, кандай болсо да түпкү мааниси мурункудай эле.

Келин алуу

*Алдыңбы аялыңды, алгандай бак,
Көгүчкөндөй кулпунтуп, көңүлүн тап.
Өмүр бою сыйынып өткөндөй кыл,
Жакпаса да ал сага, сен ага жак.
Аман Токтогулов*

Келин келгенде үйдөгүлөр сыртка чыгып, ун, дан, боорсок, таттуулардан чачыла чачышып, келиндин оозуна май салышкан. Үйгө келинди абышкасы кайтыш болбогон, очор-бачар, нускалуу байбиче баштап кирет. Келин босогону аттаганда үйгө жүгүнүп кирет, отко май тамызылат. Бул келиндин баскан жолу жакшы болсун деген жышаана. Андан кийин кайын энеси келинге ак жоолук салат.

Кыздын жеңелери кыз менен кошо келишип, мурда сеп менен кошо даярдалган көбүнчө ак (агыш), же көк (көгүш) түстөгү кездемеден тигилген үлбүрөгөн көшөгөнү үйдүн бир капталына тартышат. Нур өткөрүү сапатына карай бул түстөр ыйык делип эсептелет. (Көшөгө үйлөнүү символу гана эмес, эки жаштын узакка чогуу өмүр сүрүшү, урпактарынын көбөйүшү үчүн символ катары сакталышы керек. Үйлөнгөндөн кийин көшөгөнү бузуп, башка буюмга колдонуу эки жаштын жашоосуна терс таасирин тийгизип, кээде ажырашууга алып келет деген пикирлер бар). Көшөгөнүн айрым жерлерине аттатып тигилген жерлери болот. Келин көшөгөнүн ичине киргизилет. Келиндин кайын сиңдилери, ошол айылдын

бой гарткан кыздары шынаарлашып, тегеректеп отурушат. Алар жаны келинге келин көрүп келгендерди, күйөөсүнүн туугандарын, жерге-жээгин, дос-тамырын көшөгөнүн ачык жеринен көрсөтүп, улам тааныштырып турушат. Кимисин кандайча тергээрин эскертишет. Келгендер үй ээлерине: Коңшу кут болсун!, ал эми үйлөнгөн жигитке Куш бооң бек болсун! – деген куттук айтышат. Адатта тойго келген эркектер көшөгөгө кирбейт, түз эле дасторконго өтөт. Ал эми аялдар көшөгөгө кирип, келиндин бетинен өөп, жоолук ырымдап чыгышат. (Мурда иштүү бүлө болушун тилеп жакасына ийне сайып колуна шакек, оймок салышкан). Келин келгендерге улам жүгүнүп, таазим кылып турат. (Эрезеге жеткен уулу барлар да үйүнө көшөгө даярдап коюшат. Анткени, уулу бирге окуган, чогуу иштеген кыз менен сүйлөшүп жүрүп, капысынан эле алып келип калышы да мүмкүн). Келин жүгүнгөндө «Ыймандуу бол, алдындан мал, артындан бала бассын!» деп бата беришет. («Алдынды бала, артынды мал бассын» деп кээде туура эмес айтылып жүрөт, бул сөз «алдында айдаганга малың болсун, артында ээрчип турганга балаң болсун» деген мааниде). Ал эми “Ак жоолугуң башыңан түшпөсүн!” – деген тилек үй-бүлөлүк бакыт каалоо менен, кыз менен келиндин айырмасын билдирип турат.

Уул-келинге өкүл ата, өкүл эне коюлат. Алар өрнөктүү, элге кадырлуу адамдар болушу керек. Алардын негизги милдети – уул-келиндин экинчи ата-энеси болуу менен алардын ынтымак-ырашкерлигин сактоо, аларга камкордук көрүү, ата-энелери жаман мамиле кылса (мисалы, кайнене келинди катуу кармаса) аларды жайгарып, бирин бири түшүнүүсүнө өбөлгө болуу.

Эгер келин колдон узаса шартына жараша келген эле күнү же эртеси, ал эми сүйлөшүп жүрүп эле келип калса ата-энесинин алдынан өтүүгө (ачуу басарга) жиберилген кишилер алардын макулдугун алып келгенден кийин гана нике кыйылат. Нике кыюу үчүн молдо чай чыныдагы сууга ичинен дуба түшүрөт. Андан кийин күбөгө өтүүчүлөр (күйөө баланын, колуктунун жолдоштору) аркылуу алардын баш кошууга макулдугун алат. Алгач жигиттен, андан соң колуктудан «Туттунбу!?» деп сурайт. Алардын жообун алгандан кийин дубаланган сууну баш кошкон эки жашка жана күбөлөргө ууртатат. Нике сууну ууртатуу ант алганга барабар. Молдо нике кыюу менен бирге

эле никени таза тутуу зарылдыгын, жаш үй-бүлөнү ыймандуулукка, боорукердикке үндөгөн сөздөрдү айтат. Нике кыюуда эки жаштын аурасынын энергиясы биригет. (Нике кыйылбаса алардын ой-пикирлеринде ажырым болуп, акыры ажырашууга алып келет экен. Нике кыйылса алар бара-бара бири-бирине окшошуп, идеялары, ой жүгүртүүлөрү бир нукка түшөт дешет. Нике кыйылганда атанын бала алдындагы жоопкерчилиги бекемделет).

Нике кыйылгандан кийинки күнү айылдагы нарктуу байбичелердин бирине келиндин шөкүлөсүн чечтирип, чачын өрдүрүп, жоолук салдырышкан. Келин жоолук салынып көшөгөдөн чыгып, кайната-кайнене, кайнага, улуу абысындарына үч ирет жүгүнгөн. Алар бата беришкен. Бул келиндин кайнатасынын үйүнө отко киргизүү салты катары эсептелет. Мына ушундан кийин гана келин үй тиричилигине аралаша баштаган. Кайната-кайненелеринен

эрте туруп, уюн саап, сүтүн бышырып, тамагын даярдап, алардын турушун күткөн. Алдыларынан кыя өтпөй ийменип турган. Алар менен күнүгө жүгүнүп учурашкан. Жүгүнүү биринчиден улууларга учурашуу болсо, экинчиден алардан бата алуу болуп саналат. «Келин жаман эмес, келген жери жаман» демекчи, келинди тарбиялоо келген жердин милдети. Келиндин төркүнүнө бат-бат каттап, төркүндөрүнүн ички иштерине аралашуусу «чыккан кыз чийден тышкары» делип, жат көрүнүш болгон.

Кыз бала келин болуп келгенде кайната-кайненени, улуукичүүнү сыйлап турса “Баланчанын келини ыйбалуу, ызаттуу чыгыптыр” деп айылга дүң болот. Наркты билген кары “ – Бул үйгө кут түшүптүр, ылайым очогуна эл жылынган үй болсун!” – деп бата берет. Мындай келиндер-жүрүм-туруму, көтөрүмдүүлүгү, жупунулугу менен элге алынат, айлана-чөйрөсүндөгүлөрдүн асыл сапаттарын канына сиңирет.

Кыргыз элинде кыз ала качуу салты дегеле болгон эмес. Бул улуттун түпкү салттарын өздөрүнө «эскичилик» дедиртип жек көргөзүүгө, унуттурууга, чыныгы каада-салттарын бурмалоого аракет кылган совет мезгилинин далалатынын гана жемиши. Ал өткөн кылымдын 30-жылдарында “эскичилдикке” каршы күрөш катары коммунисттер ойлоп тапкан нарксыз жөрөлгө. Ал эми бири-бирине ашык болгон эки жаш ачык баш кошуу үчүн тоскоолдуктарга тушугуп, жол таппай калышканда гана жетелешип качканга аргасыз болушканы башка кеп. Бул тескерисинче махабаттын ыйыктыгын, бийиктигин даңазалайт.

Келиндин чачын өрүү. Уул-келиндин никеси кыйылгандын эртеси келиндин чачы өрүлөт. Бул ырасмиге жакын санаалаш аялзаттары чакырылат. Алар уй мүйүз тартып отургандан кийин келинди көшөгөдөн чыгарып, ортого отургузушат. Чач өрө турган келинди кайнене тандайт. Ал төрөп-түшкөн, биринчи никеси менен бактылуу жашаган, күйөөсүнө күйүмдүү, ыймандуу келин же айылдагы нарктуу байбиче, айылга алынган барктуу аял болууга тийиш. Бул жаңы келин дагы ушул келиндин жолун жолдосо деген тилек. Ал жаш келиндин чачын тарап, теңинен экиге бөлөт. Бул чоочун үйгө бүлө, күйөөгө жар болуп келдиң дегенди түшүндүрөт. Бөлүнгөн чачты сары май менен майлап, өргөндөн кийин жоолугун башына салып, үстүнө чачыла чачышат. Чачыланы ооз тийишкенден кийин дасторконго отуруп, жаңы келиндин колунан чай ичип, бата беришет. Нике кыюу жубайлардын ынтымактуу, күйүмдүү болуусу үчүн бири-бирине жипсиз байлоо болсо, чач өрүү ошол ыйык милдетти жаш келиндин аңсезимине сиңирүү.

Отко киргизүү, төркүлөтүү

Бул бизге көбүнчө «келинди отко киргизүү» деген ат менен белгилүү. Анткени, жаңы келин кайнатасынын ага-туугандарынын, кошуна-колондорунун, ымалалаштарынын үйүнө өз алдынча кирип бара албайт. Алар келинди отко киргизип чакырышат. Эшик-төрүн көргөзүп, өздөрүн тааныштырышат. Келин кайын энеси же жеңеси, күйөөсү менен келет. Ал үйгө жүгүнүп кирет. Келин төргө өтпөй ошол үйдүн келини ка-

тары ийменип чай куят, тамак-ашка жардамдашат. Үй ээси уул-келинге бата берип, идиш-аяк, көйнөк-көнчөк ыроолойт. Ошондон кийин гана келин ал үйгө тартынбай келип-кетип, аш-той сыяктуу учурларда өз үй-бүлөсү катары кызмат кылат. Акылдуу келиндер тез эле аларга алынат.

Келин келгенден кийин белгилүү убакыт өткөндө өзүнүн ата-энесиникине барышы төркүлөө деп аталат. Кыз төркүлөгөндө түз эле өзү кирип барбай, күйөөсү, кайната-кайненелери менен белгилүү ырым-жырымдарды жасап, шаан-шөкөт менен барат. Бул күйөө баланын оңко кириши болот.

Тергөө

Кыргыз элинде улуусунун атынан айтпоо – тергөө деп аталат. Жаштар улууларын чоң ата, ата, аке, аба, байке, жезде, чоң эне, эне, апа, эже, жеңе дешсе, кичүүлөрүн иним, үкөм, балам синдим, карындашым дешет. Демек, өзгөчө улууларды атынан айтпоо жөрөлгөсү байыртадан эле улуттук адеп-ахлакка, ыйман-ызаатка айланган. Бул адепти билген кишинин улуу адамды атынан айтканга оозу да барбайт.

Ал эми жаңы келген келиндер күйөөсүнүн жакындарын, ал түгүл ошол барган айылдагы улуу кишилердин бардыгын тергешкен. Ал гана эмес бир топ мезгилге чейин кайната, кайнагаларына көрүнбөй «качкан». Тергөөдө ата, апа, эже, жеңе, уста аке, мергенчи аке, фермер аке, саймачы жеңе, мугалим эже, уйчу уул, кичине бала, уул, агай, студент кыз ж.б. деп тергегени жөндүү. Бирок, эч качан адамдын жеке кемчилигин айтып тергегенге жол берилбеши керек.

Уук улоо

Уул үйлөнүп, атадан бөлүнгөндө, атасы энчисин бөлөт. Бала айыл аксакалдарын, туугандарын, тели-теңтуштарын чакырып сый тамак берип, бата сурайт. Өзүнчө түтүн эсебине кирет. Келгендер ак баталарын берип, өзүнчө түтүн булата баштаган жаш жубайларга колдорунан келген белек-бечкектерин тартуулашат. Колунда барына жараша бири идиш, бири төшөк, шырдак берсе, бири мал айтат, теңтуштары кара күчүн

тартуулап сала турган тамына кол кабыш кылаарын билдиришет ж.б. Бул уук улоо салты деп аталган.

Баланын төрөлүшү

Бир баласын курсагына көтөрүп, бир баласын бооруна көтөрүп, бирөөнү жетелеп турган аялдан өтөөрү жок
Кыдыр аке

Жаш жубайлардагы жагымдуу окуя баланын төрөлүшү. Бала төрөлгөндө киндигин кескен аял *киндик эне* болуп эсептелет. Баланын кийинки кулк-мүнөзү киндик энесине окшош болот деп айтышат.

Киндик эне. Кыргыз эли жарык дүйнөгө келген ымыркайды биринчи жерден алып, киндигин кесип, киндик канын жерге тамызып, ороп алууну өтө кастарлуу, сыймыктуу иш катары баалашкан. Баланын кулк-мүнөзү, кайраты киндик энесине жараша болот деген түшүнүк боюнча, киндик энени кайраттуу, үлгүлүү, алпейим, дили ак аялдардан тандашкан. Ошондуктан элде “жетемди эмес, жерден алганымды тартам” деген сөз айтылат. Киндик кесүүчү аспап катуу, сүрдүү болгон. Байыркы мезгилде кыргыз эли баланын киндигин муз менен кесип, муздай тунук, сууктай кайраттуу болсун деп ырымдашкан. “Кыргыз эли муз менен киндигин кескен тууштуу элбиз” деген сөз эмдигиче айтылат. Киндик кесүү ак бата айтуу менен коштолгон. Батанын касиети баланын киндик каны менен бирге рухуна кирип, батада айтылган сөздөй узун өмүрлүү, акылдуу, кайрымдуу, боорукер, элдик адам болуусун тилешкен. Алсак:

Быссымылда, менин колум эмес,

Батма, Зууранын колу.

Улуунун жашын берсин,

Жакшынын башын берсин.

Бакайдын өмүрүн берсин,

Эр Агыштын көңүлүн берсин.

Манастай билектүү бол.

Каныкейдей тилектүү бол.

Алмамбеттей улуу бол.

Аруукедей сулуу бол.

*Билектүүдөн күчтүү бол.
Жалтырактан түстүү бол.
Ататуудан улуу бол,
Акылдуудан кундуу бол.
Энелүүдөн эрке бол,
Эл алдында серке бол.
Кызыл тилден таңдайлуу бол,
Ырыскыдан маңдайлуу бол.
Оомийин!*

Киндик эне баланы биринчи көрүп, ата-энесине сүйүнчүлөгөн адам. Деги эле баланын 7 энеси болот. Алар: киндик эне, өз эне, чоң эне, таене, кайын эне, өкүл эне, аяш эне. Киндик эне булардын эң алгачкысы болуп, ал баланын өмүр бою урматтап, сыйлап жүрөр энеси. Азыркы мезгилде шартка жараша келин төрөт үйүндө төрөгөндүктөн балдардын киндик энеси врачтар болуп калды.

Бала төрөлөр замат киндигин кескенден кийин энесинин чачы менен баланын таңдайын сайгылап кустурган, анткени кокус бала чарайнанын суусун жутуп алса, кийин куспай жакшы торолгон. Ошондон кийин гана киндик эне сары май менен оозанткан, анан ага ат (ысым) коюшкан. Баланын атына белгилүү мазмун сыйдырылган. Ал наристенин келечек тагдырына, шайтан-шабырдан коргоосуна таасир тийгизет деп эсептешкен.

Балага ат коюу

Балага ат коюу айылдагы нускалуу карылардын, төрөлгөн баланын чоң атасынын, атасынын милдети. Кыргызга мусулманчылык киргенден кийин ат койгон адам баланы колуна алып, бийик көтөрө кармап, кыбыланы карап, “баланын аты баланча болсун!” деп үч жолу кыйкырган, анан баланын оң кулагына жаңы берилген ысымын үч жолу акырын да эмес, кыйкырбай да айткан. Ошондон кийин гана балдар сүйүнчү айтууга чуркатылып, жен-тек той башталган. Кыргыздар өздөрү ыйык, пир, туу туткан

адамынын атын балдарына койгон эмес. Андай атты балдар көтөрө албайт деген ишенимде болушкан. Алсак Мукамбет, Манас, Семетей, Сейтек ж.б. Эгер атоого туура келсе, кичине бурмалап алышкан. Мисалы, Мукамбетти Мамбет, Маамет, кан деп өзгөртүшкөн. Анткени, ал адам бирөө менен уруша кетсе, же аны бирөө жамандаса, же мөөн (начар) чыгып калса, өздөрү ыйык туткан, урматтаган атка шек келбесин, тил тийбесин, булганбасын деген тилекте болушкан.

Эгиз төрөлсө Асан, Үсөн, Апал, Үпөл, Батма, Зуура, Айдеми, Нурмеди ж.б.деп коюшкан.

Сүйүнчү айтуу

*Ата-энеңдин сен жаралдың таалайына,
Нур болуп жанып турчу маңдайымда!
Токтогул Жумадилов*

Бала төрөлгөндө, жакын адамы алыс сапардан келгенде, баласы окууга өткөндө ж.б.у.с. кандайдыр бир кубанычтуу окуя, жакшылык жөнүндөгү кабарды жакын адамдарга, жакшы санаалаштарга, туугандарга ж.б. билдирүү сүйүнчүлөө болуп эсептелет. Сүйүнчүнү керектүү адамдарга чоң кишилер өздөрү да айтат, же киши чаптырып, же жакын жерде болсо бала чуркатышат. Мурда айрыкча уул бала төрөлгөндө үймө-үй кыдырып сүйүнчүлөшкөн. (Бул эркек балдардын аздыгынан болсо керек. Анткени жоокерчилик заманда жигиттер көбүрөөк курман болушкан). Мисалы,

- Сүйүнчү, сүйүнчү! Байкем, жеңем балалуу болушту!

- Болсун, болсун! Бешик боосу бек болсун! – дешкен. Мындай жакшы кабарды биринчи айткан кишиге же балага сүйүнчү ыроолошкон. Сүйүнчү алган киши эч качан аз же көп деп айтпашы шарт. Бергенине гана ыраазы болуп кете берет. Бул атабабадан келаткан жөрөлгө. Бирок, кээде сараң адамдар сүйүнчү бербей сүйүнчүлөп келген адамдын демин суутуп койгон учурлар да болот. Мындай учурда сүйүнчү айткан киши жоош же бала болсо ичинен наараазы болуп кете берет. Ал эми нарк билген, сөз билген тири карак адам болсо тигини чымчып уяткарат.

Ага «Манас» эпосунан бир мисал келтирели. Чыйырды уул төрөгөндө Акбалтанын Жакыпка сүйүнчүлөп турганы:

*Айтканымды туюнчу
Арстаным Жакып, сүйүнчү!
Дегенимди туюнчу
Дегдеген Жакып, сүйүнчү!
Карыганда байбиче
Кабылан тапты, сүйүнчү!
Жобогондо байбиче
Жолборс тапты, сүйүнчү!
Жогдордо байбиче
Жолдош тапты, сүйүнчү!
Эриккенде байбиче
Эрмек тапты, сүйүнчү!
Кайгырганда байбиче
Каралды тапты, сүйүнчү!*

Жакып муну угуп сүйүнгөндөн көпкө эс-учун жоготуп, далдырап калат. Эсине келгенде Акбалтадан байбичесинин чын эле уул төрөгөнүн, анын өзү аман-эсендигин кайта-кайта сурай берет. Катуу кубанганынан Акбалтага сүйүнчү бергенди да унутат. Акбалта тамашага чалып ушундай кубанычтуу кабары үчүн сүйүнчү бербей, көпкө кыйшандап сараңданып турганын уяткарат. Анда Жакып күлүп, Акбалтага төмөнкүдөй жооп айтат:

*Андай болсо Акбалта,
Эркеги буудан ат болду
Эр жигитке тараттым.
Ургаачысынын баарысын
Ак түлөөгө жараттым.
Үйүрү үч жүз болуптур,
Жашы үч асыйга толуптур.
Камбарбоздун үйрүнөн
Каалап туруп тогузду ал.
Төөдөн алгын төртөөнү.
Төрт түлүк малдан төрт тогуз,
Балтам сага жетеби?...*

Жентек той, бала көрүү

*Ак бата менен көгөрүп биздин көшөгө,
Ата-эне болдук, балдарга көрүп камылга.*

Бактыгүл Чотурова

Адам катарын дагы бир адамдын толукташы чоң кубаныч. Ошондуктан үй ээсинин чакырышын күтпөй эле бала төрөлөрү менен айыл-ападагылар бала көрүп келе башташкан. Баланы мурдуан чымчып өөп, аны алдына алып отурган кишиге (байбичеге, келинге, кызга) көрүндүк беришкен. Үй ээси карындагы майду бузуп, баланы оозанткан сары майды талканга аралаштырып келгендерге ооз тийгизген. Жентек тойго келгендер бата берип кайтышкан. Эгер жентекке мал союлса, мүлжүнгөн сөөктөрдү жерге көмүшкөн. Бул баланы сактоочу, коргоочу Умай энеге курмандык болуп эсептелген.

Жаш наристеге аяр мамиле жасашкан: салмагын айткан эмес, көп назар салышпаган, кийим-кечесин түндөсү эшикке калтырбаган, күзгүгө көргөзбөгөн. Кыргызда уулдун баласы небере, кыздын баласы жээн делет. Төрөгөн келиндин өз энеси жээнин көрүп келгенде кызына белдемчи тартуулаган. Белдемчи тоо-ташта жүргөн кыргыз келиндери төрөп-түшкөндөн кийин белин бекем бууп, жылуулукту, тазалыкты жана ден соолукту сактоодо зор өбөлгө болгон. (Белдемчинин ошондой эле той-тамашаларда кооздук үчүн да тартынышкан). Бала төрөлгөндөн кийин бир-эки күндүн ичинде туз татытылган суу менен кириптип, денесин тунгактан кетиришет. Бул – «арам сууга алуу» деп аталат.

Ал эми тун баласын төрөгөн келиндин эки өрүм чачынын учуна чач учтук тагып, элечек кийгизишкен.

Кыргыздар малдын ичинен төөнү дагы төрөдү деп айтып, төөнүн башына ак жоолук салып, жентек берген.

Баланын чачын алып, кыркын чыгаруу

Төрөлгөнүнө 40 күн толгондо баланын «кыркын чыгарышат». Ал үчүн 40 кашык сууга туз татытып, баланын денесин чайкашат. Туз ымыркайдын денесин ар кандай илдеттен сактайт, денесин чындайт. Баланын карын чачын кайчы менен алып, бут баспаган жерге коюшат. Илгери баланын кыркын айылдагы байбичелерди чакырып чыгарышып, балага бата сурашкан. 40 түстүү чүпөрөктөн курап көйнөк тигип, ичин (тигишин) сыртка каратып кийгизишкен экен. Бирок мүмкүн болсо баланын чачын таятасы жагы алып, кыркын таенелери чыгарган. Чач алган адам эл кадырлаган адам болушу керек болгон. Баланын ата-энеси ага бир жандык, же белек тартуулаган. Илгери белек-бечкек менен ал адамдын үйүнө барышса, азыр чакырып алдырышат. Баланын кыркын чыгаруудагы ырымдарда аймактык өзгөчөлүктөр бар. Мисалы, Таласта кырк май токоч жасап жети үйгө таратат, алар бир чымчымдан туз берет, баланы ошол туз татытылган сууга киринтишет. Жалал-Абадда дагы кырк токоч бышырышып, жыйырма үйгө таратышат. Калган жерлерде даярдалган сууга кырк кашык туздуу суу кошуп баланы кириптип, чачын алдырып, туугандарына чай беришет.

Бала бешикке салуу, бешик той

Бала төрөлгөндөн жети күндөн ашырбай аны бешикке салуу тою өткөрүлгөн. Айыл-апа чакырылган.

Адегенде бешик, анын ороо-чулгоолору (жаздык, олпок, боортко, күлтүк, шимек ж.б.) даярдалган. Бешик ыйык буюм катары кастарланган. Бешиктеги баланын уул же кыз экенин келгендер бешик жасалгасынан эле билишкен. Адатта төрөгөн келиндин төркүнү бешикти шимеги, ороо-чулгоосу менен даярдап келишет. Бешикке уул болсо чүкө, кыз болсо үкүнүн канатын же жипке тизилген шуру тагышкан. Бала уйкусу канып ойгонгондо оң колун чечип коёт. Ал чүкөнү кармалап, аны менен ойноп сологой болбойт. (Бешик баланы таза кармаганга, тез уктатканга бир кыйла ыңгайлуу).

Айылдагы нарктуу байбичелердин бири колун таза жууп, аппак чүпөрөк менен аарчып, шимекти майлап, бешиктин ороо-

чулгоосун төшөгөндөн кийин арча күйгүзүп, «Биссимилларахманиирр рахим», менин колум эмес Батма-Зууранын колу, Умай энемдин колу, ата-бабадан калган салтыбыз. Алас-алас, ар балээден калас! - деп бешиктин ичи-сыртын аластайт. Бешикке чачыла (боорсок, момпосуй, жержемиш) чачат. Анан оң-сол чүкөлөрдү бешиктин ичине салып, баш жагын көтөрүп “оң бол, оң бол” дегенде чүкөлөр күлтүккө түшөт. Байбичелер бешиктин эки тарабына отуруп баланы бөлөшөт. “Бешик апа бек карма! Умай эне уйку бер! Азем бешигиңе жата гой! Атаң жаткан арча бешик, ак бешик сага кут болсун! Ата наамын сактаган эр болгун! Эне наамын сактаган уз болгун! Эл-журттун камын ойлогон шер болгун!” – деген сыяктуу каалоосун айтат. Анан «Биссимилла» деп бешикти бир-эки терметет да энесине берет. Энеси бешикти көтөрүп алып төрдөн босогону карай, босогодон төрдү карай жүгүнөт. Байбичелер бата беришет.

Бешик ыры

Бала бешик ырын угуп уктаган. Бешик ырынын мааниси – наристени сооротуу, уктатуу. Ошону менен бирге эле бешик ырынын мукам авазы, жагымдуу обону ымыркайдын музыкалык туюмун, тил татымын ойготууга, өстүрүүгө да көмөк берет. Бешик ыры аркылуу ата-эне чүрпөсүнүн келечеги жөнүндө ички ой-тилегин, мүдөөсүн, кыялын, үмүтүн, санаасын билдирген. Алсак,

*Алдей, бөбөк, ыйлаба,
Ата-энеңди кыйнаба.
Жапкан нандын ортосу,
Жүрөгүмдүн толтосу.
Элин жоодон коргогон,
Баатыр болоор бекенсиң!?
Эл таалайын ырдаган,
Акын болоор бекенсиң!?
Алдей, алдей, ак бөпөм,
Ак бешикке жат бөпөм.*

Жаш баланы адам колун кайчылаштыра, кучактай көтөрөт. Чарчап калган наристени гана кош алаканга салып, табытка жаткызат.

Баланы «сатып алуу»

Үй-бүлөдө бала токтобой (наристе кезинде эле чарчап калып) же жубайлар узак мезгил балалуу болбой жүрүп бала көргөндө, баланын өмүрүн сактоо үчүн бир катар иш-аракеттер жүргүзүлгөн. Жаңы төрөлгөн баланы эмчектеги баласы бар башка үй-бүлөгө берип, белгилүү мезгил өткөндөн кийин баланы кайра «сатып алышкан». Анын дагы бир варианты бар. Ал боюнча бала төрөлөр замат киндик энесине беришкен. Киндик энеси эски-жаңы кездеме өөндөрүнөн көйнөк тигип же кичинекей баштыкча жасап ийнине кадап койгон. Оң кулагын көзөп, сөйкө таккандар да болгон. Белгилүү убакыттан кийин өз энеси баланы улпакка «сатып алган». Ал үчүн баланы таразанын бир табагына, улпакты экинчи табагына салып тартып, баланын салмагына барабар улпакка аны сатып алган. Киндик энеге белек-бечкек берилген. Мындай балдарга Кебекбай, Сатыбалды, Сурабалды ж.б. аттар коюлган. Кээде баланы тестиер кезинде берген учурлар да болгон. Бул «Манас» эпосунда кеңири сүрөттөлгөн. Манастын токтоно албаган мүнөзүнөн жана жылдап эмес, күн санап өсүп келе жаткан боюнан, кара күчүнөн шектенишкен душмандарынын көзүн жазгыруу үчүн атын Чоң жинди коюп, Жакып аны өзүнүн койчусу Ошпурга тарбиялоого берет. Анын мааниси – Манастын өмүрүн сактоо, душмандардан коргоо. Экинчи жагынан эмгектенгенге үйрөтүү.

Эмчектештирүү

Ынтымакты чыңдоо, достукту жана тууганчылыкты бекемдөө максатында балдарды эмчектештирип, ага-ини, эжесинди катары өстүрүү салты болгон. Алар эмчектеш бир туугандар деп айтылат. Мисалы, «Манас» эпосунда Манас менен Алманбет, Күлчоро менен Канчоро эмчектеш бир туугандар.

Тушоо кесүү тою

Наристе ашка аралашып, омурткасы бекип, там-туң баса баштаганда тушоосу кесилет. Боорсок бышырылып, дасторкон камы бүткөндөн кийин ата-энеси айылдагы элди бала-бакырасы менен чакырат. Тушоо тойдо өзү уста, сөзү нуска адам бычагын,

набаттуу байбиче жүндөн ал жип эшип той ээсине тапшырат. Анан чогулган элдин алдында айылга кадыр-барктуу карыя тушоосу кесиле турган баланын буттарын ала жип менен тушайт да, чогулган балдарды өздөрү белгилеген аралыктан чуркатып жарыштырат. Биринчи келген балага биринчи (илгери камчы беришчү экен), калгандарына ирээти менен кийинки байгелер берилет. Биринчи

келген бала тушоону бычак менен кесет. Бычак ошол балага берилет. Тушоо кесүү тою жаңыдан баскан баланы батыраак басын, көп жыгылбасын жана жолу дайыма шыдыр болсун, чоң өнөргө байсалдуу басып кирсин деген ниет менен өткөрүлөт. Адатта адам өмүрүндө түз жолдор да, булуң-буйткалуу кедергилер да, айтор карама-каршылыктар көп болот. Тушоо кесүү ырымы – адамдын жашоо үчүн күрөшүнө ийгиликтүү ак жол каалоо. Ошондуктан, ак жип адам өмүрүндөгү жолдун кенендигин, кара жип кыйынчылыкты билдирет. Ак менен кара – токтоосуз оошуп келчү күн менен түндүн, ошондой эле жалпы тиричиликтин белгиси. Кара түс – сууктун, караңгылыктын, ажалдын; ал эми ак түс – жылууулуктун, жарыктын, тиричиликтин элеси. Кара түс – аялзаттык, ак түс – эркектик белги. Мындан

айкашкан жуптук белгини, тиричиликтин негизин байкоого болот.

Жарышка эр жеткендер, карылар катышкан учурлар да болот. Кыз балдардын тушоо кесүү ырымын уул балдардан өзгөчөлөнтүп өткөрүшкөн. Той таң-тамаша, оюн-зоок менен коштолот. Аягында чогулгандар: Жолуң шыдыр болсун!, Уулуңардын арышы кенен болсун! – деген сыяктуу ак бата берип тарашат. Көпчүлүк баланын басыгы тушоосун кескен адамга окшош болот дешет. Тушоосу кесилбей калган бала сүрүнчөк болору белгилүү.

Сүннөткө отургузуу

Бул кээде колун адалдатуу деп да аталат. Негизинен эркек бала үчкө же бешке чыкканда жасалуучу ырым. Кыргыз элинде сүннөт тойду ар ким алына жараша өткөрөт. Таң-тамаша бүткөндөн кийин, сүннөткө отургузулуучу баланын колуна кашка жилик карматылат. Көзү таңылат. Баланын каруусуна жоолук байлап, чоң энеси же чоң атасы алып отурушу керек. Анын мүчөсүн ушул иш боюнча адис, колу чебер адам учкайраак кош чий менен жанын «өлтүрө» кармап туруп, белгилүү өлчөмүнөн «чырт» эттирип кесип коёт. Ырбап кетпеш үчүн көк чүпөрөктүн күлү же иод сыйпалат. Сүннөткө отургузуу ар бир мусулман баласынын парзы болуп эсептелет.

Чач, кыз баланын чачын өрүү

*Кундуз топу, кош этек көйнөк кийип,
Чачымды өрүп коюп асем менен...*

Нургүл Ногойбаева

Узун чач кыз-келиндин, деги эле аялзатынын көркү. Кыздардын чачын секелек кезинде 4 – 5 жашынан тарта беш көкүлдөп өрүшкөн. Чачты адеп өргөндө ырымдап айылдагы нускалуу байбичелердин бирине, ошол кишидей болсун деген тилек менен өрдүрүшкөн. Чачты айран же туздалбаган сүзмө менен жууйт. Андан кийин жакшылап тарап, кургай электе беш көкүлдөп өрөт. Мында эки жаак жактарына бештен, артына жетиден өргөн. Эгер чач калың болсо, капталдары тогуздан, арты

он үч болгон. Чачтардын учу кебез жиптен даярдалган чач учтуктар менен бекитилген. Мына ушул курактан баштап ага бүтүндөй айыл эли көз сала башташкан. Өзгөчө энеси менен жеңесине чоң жоопкерчилик жүктөлгөн. «Кызга кырк үйдөн тыюу» деген ушундан келип чыкса керек. Мурда кыз балдар ата-энесинин колунда балакатка жетип, турмуш курганга чейин 40 өрүм кылып өрүп жүрүшкөн. Кыздар жайкысын топу, кышкысын тебетей кийишкен. Кызды күйөөгө узатып жатканда 40 өрүм чачын жазып, ортосунан тең экиге бөлүп өрүшкөн. Шөкүлө кийгизишкен. Негизи эле 40 өрүм чач бойго жеткендикти, эки өрүм чач үй-бүлөлүү экендикти, бир өрүм чач жесирликти билдирген. Жубайынан жаңы айрылган аял чачын жайып салган, ашын бергенден кийин төбөсүнө түйгөн.

Чач менен адамдын денесинин ортосунда ички байланыш бар. Анткени жакшы жашаган адамдын чачы жылтылдап турса, өтө кайгыга туш болгон адамдын чачы бир күндө эле агарып кеткен учурлар бар.

Балакатка жетүү

Эң керек нерсе: ыйманың болсун.

Ыйманың болсо ырыскың келээр.

Мырзабек Тойбаев

“Жашыңда берсин мээнетти, карганда берсин дөөлөттү”, - демекчи, кыргыз салты күнүмдүк үчүн эмес, келечекке кам көрүү.

Уул бала жетиге толгонго чейин төбөсүнө айдар чач калтырып коюшкан. Жетиге толгондо баланын башын тасырайта кырдырган. Мына ушул күндөн баштап ал эркектана аталган.

Ал эми кыз балага өтө камкордук көрүп, өз үйүндө коноксуң деп төргө отургузушкан. Ушунусу менен кыз баланын барган жеринен бактысын табууга кам көрүшүп, башкага бүлө болууга алдын ала даярдашкан. Анткени үйүндө конок эмес кожоюн катары тарбия алган кыз, барган жеринде көнгөн адаты менен кожоюн болууга аракеттенип, кайын-журту менен тил табыша албайт. Кийинки кездерде кездеше калып жүргөндөй

кайнене келининин кызматын көргүсү келип, кызынын кайын-журтуна кызмат кылуусун каалабагандык – келечекте өз тагдырына балта чабуучулук. Мындай үй-бүлөдө ынтымак болбойт. Акылдуу эне “чыккан кыз чийден тышкары”, - деп кудасынын ички ишине кийлигишпейт. Кызы айтып келген майда-чүйдө сөздү жактырбай, кайра ага шыкакчы болбой, “сен ошол үйдүн бүлөсүң, өз үйүңдү жамандаба, суу алган кудугуна түкүрбө”, - деп тескеп турат. “Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт” деген сөз бекеринен айтылбаса керек.

Ынтымак

Ырыс алды – ынтымак

Эл макалы

Ынтымагы бар элдин,

Таалайы, багы ачылат.

Ынтымагы жок элдин,

Татканы бекер чачылат.

Токтогул

Кандайдыр бир адамдар тобунун бир пикирде болуп, биргелешип иш жасоосу ынтымак болот. Мисалы, кошуна-колондордун жамандык-жакшылыкта бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып бирдикте болуусу, той ээсине же жамандык ээсине моралдык, материалдык жардам берүүсү. Бир класста окуган окуучулар алдыңкы окуучусун жактап, артта калганын сүрөп, урушпай, башкаларга үлгү болуусу. Айтор жакшылык-жамандыкта бирин-бири колдоп, кубанычына ортоктош болуп, же кайгысын бөлүшүп, жубатып, чыгымын бөлүп көтөрүү сыяктуу иш-чаралар. Кыргыз эли ынтымактын шарданы менен бейкут жашап келген. Колунда жок, мажүрөлөрүн жер каратышкан эмес. Ынтымак карым-катнашты бекемдеген.

Бекеринен Калыгул: Ырыс алды ынтымак,

Ынтымагың жок болсо,

Алдыңдан таяр алтын так!

Мойт аке: Ырыс алды ынтымак,

Ынтымагы бар элдин

Айсыз кара түндө да,

Асманында күн турат.

Ынтымагы жок элдин

Балдары иттей ыркырап.

Ачык, жарык күндө да,

Асманында түн турат, - дешпесе керек.

Жакшылыкта элибиз бири-бирине жөлөк-таяк болуп, урмат-сый көрсөтүп, кошумча кошуп, жок эле дегенде чын дилинен жылуу сөзүн аябай турганы, ал эми жамандыкта тикесинен тик туруп, колуна келген жардамын берип, багар-көрөрү жок жетим-жесир, же башка жактан ооп келип туруп калган ага-тууганы жок бир бечара болсо да каза болгондо союшуна чейинки бардык чыгымын көтөргөнү эмне деген гана алпейимдик. Ынтымактын бир түрү Ашар деген ат менен белгилүү

Ашар

Сый жерде калбайт

Эл макалы

Бирөөнүн жумушун ынтымакташып бүтүрүп жиберүү салты ашар деп аталат. Бул эл биримдигин чындайт. Мурда там салып жатканда бир бала келип калса «там салып ал» деп баткак ыроологон, чөп чаап жатканда келип калган балага «малыңа бер» деп бир тутам чөптү канжыгасына байлаган. Бул келечекте сен дагы там саласың, мал күтөсүң, өз мал-жаныңдын камын көрөсүң, азыртадан эмгектенүү жөнүндө ойлоно жүр дегендей эскертүү болгон. Баланын ата-энеси чондордун бул тилегине ыраазы болуу менен, там салуучуларга, чөпчүлөргө кымыз, айранын алып келип, же козу-улагын союп сый көрсөтүшкөн. Баласына бата сурашкан. Мына ушулардан кыргыз элинин боорукердиги, тууганчылдыгы, берешендиги, бири-бирине кайдыгер эместиги көрүнүп турат.

Бата, Акбата

*Жамгыр менен жер көгөрөт,
Бата менен эр көгөрөт
Эл макалы*

Бата сураган бала эки колунун чыпалактарын тийиштире тең кармап, алакадарын бириктире, бетине жакын тутуп, берген батаны аягына чейин күтүп, акырында гана «оомийин» деп, батаны кабыл алдым деген мааниде колун жүзүнө сүртөт. бата алат. Бата тийген кишини бак жалгайт. Бата оңойлук менен жанбайт. Эгер бата жанса бак тайыйт. Батаны эл-журтка кадыр-баркы бар, көптү билип, көптү көргөн нарк-нускалуу даанышман карыялар, ак элечек байбичелер керек учурда гана берген. Мындай адамдардын батасын алыш үчүн кыйла жыл кызматын кылгандар, алыстан ат арытып атайын келгендер да болгон. Кээде эл чакырып бата сурашкан. Элдик бата касиеттүү, ыйык эсептелет. Кыргызда «эл керегине жараган киши бол!» - деп бата беришет. Бул бата – кыргызга гана тиешелүү. Ошондой болсо да эл оозунда сакталып келаткан батанын түрлөрү көп. Алсак, колго суу куйганда колун жууган киши суу куйган балага «өмүрлүү бол, бактылуу бол! Өркөнүң өссүн! Кудай тилегиңди берсин! Кудай жалгасын! Тилегиңе жет!» деген батасын берет. Ал эми ымыркай-уулга: «касиеттүүнүн сөзүнөн сакта, кескинин көзүнөн сакта, акелерине атчы болсун, үкөлөрүнө башчы болсун, жорткондо жолун ач, жоомарт кылып колун ач»; той ээсине: «керегең кептүү болсун, келиниң септүү болсун, уугуң учтуу болсун, уулуң туштуу болсун», күйөөгө узачу кызга же жаңы келген келинге: «кайнатанды хандай көр, кайнененди жандай көр, суу сунсаң да сумсайбай, алтын аяк балдай бер», эл керегине жарачу мыкты чыкма уулдарына «Теңир телегейинди тегиз, бактыңды эгиз кылсын. Кем болбо, тең бол. Жолуң ачылсын, түбүң түптөлсүн» ж.б. деп бата беришкен. Батанын касирет-күчү касиеттүү деп эсептелет. Кыргызда кан Кошойдун Каныкейге берген батасы, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Кусейин Карасай уулунун, Аксамай Кыдыраалы кызынын ж.б. баталары белгилүү.

Тескери (терс) бата деген да болгон, аны ууру-кескилерге, чыккынчыларга ж.б. багытташкан. Ал эми «ырахмат» деген сөз бата эмес, тек гана ыраазычылык билдирүү.

Мисалы, калк кадырлаган аксакал чоң тойдо же салтанатта кыбыланы карап төмөнкүчө бата берген:

*Жолуң шыдыр болсун,
Жолдошуң Кызыр болсун.
Тилиң кызыл болсун,
Тилегиң узун болсун.
Казаның толо аш болсун,
Касташканың бас болсун.
Айтканым сөөлөт болсун,
Башыңа дөөлөт консун.
Алдыңды мал бассын,
Аркаңды бала бассын!
Мал болсун,
Баш болсун,
Берекелүү аш болсун,
Узун өмүр жаш болсун.
«Ихи!» деген оору болбосун,
«Келе!» деген доочу болбосун.
Баккан балаа болбосун.
Калк ордунда болсун.
Хан тактысында болсун.
Хандын касабасынан сактасын,
Карачанын дооматынан сактасын.
Ашуусу бийик тоодон сактасын,
Айкырып кирген жоодон сактасын.
Агыны катуу суудан сактасын,
Адам өлгөн чуудан сактасын.
Бак карасын
Кыдыр даарысын.
Эл тынч болсун,
Эмгек кайнап турсун,
Береке жайнап турсун.
Ошол жайнаган берекенин ичинде
Элибиз үзүрлүү өмүр сүрсүн!
Аллоху акбар! – деп алакан жайган.*

Батаны тамак ичилип бүткөндөн кийин аксакал адам алакан жайып бата берет. Куру дасторконго (тасмалга) бата тиленбейт.

Кешигин ичүү

*Карылардын оозунда –
Шекер, шербет, бал болгон.
Эр жигиттин оозунда –
Намыс менен ар болгон.
Токтосун Самудинов*

Улуулардын, айрыкча элге кадыр-баркы бар мартабалуу адамдын кешигин ичүү бата алгандай эле сыймыктуу болгон. Узак жашаган адамдар көңүлү түшүп калган жаштарга атайылап ичкен тамагынын түбүн “менин жашыма жет, мендей дөөлөт күт!” – деп берген учурлар да болгон. Илгери балдар андай адамдардын кешик түбүн андышкан. Ал эми улуулар нарындап туурап эт жегендеги табак түптү бала-бакыра, келин-кесек талашып жешкен.

Достоштуруу

*Ала-Тоолук аз кыргыз,
Алды алдыңдан бөлүнбө.
Ата-бабаң бирге өскөн,
Аралаш жашыл төрүңдө.
Токтаалы Жапаров*

Кыргыз эли эч качан дос деп айткан эмес. Эң жакын адамдарын – жолдош, курбу, тентуш, жакшы санаалаш, бир тилектеш ж.б. аташкан. Эгер бирин-бири дос деп атаса, анда ал өтө эле жакындыкты билдирген. Достошкондор бири-бири үчүн жанын кыюуга даяр болгон. «Манас» эпосундагы Манас менен Алманбет, «Курманбек» дастанындагы Курманбек менен Аккан мына ушундай достордон. Достордун бир туугандан айырмасы жок болгон, ал түгүл айрым жагдайда бир туугандардан да жакын болгон. Мына ошондуктан айрым адамдар бири бирине берилгендикти, бирин бири кыйбастыкты чындоо, улантуу максат

тында балдарын шилекей алыштырып достоштурган учурлар да болгон. Демек, шилекей дос дегендин өзү эле ыйык, касиеттүү.

Кыргыз эли байыртадан эле экологияга да зор көңүл буруп, табиятка, жан-жаныбарларга бейчеки тийбөө керектигине тарбиялашкан. Алсак, бир бала чымчык кармап алса, аны өлтүртпөй, баланын да шагын сындырбай шилекей алыштырып достоштуруп учуруп жиберешкен. Баланын канаттууларга болгон ызаттоосун, боорукердигин козгогон.

Мүчөл, жыл сүрүү

Кыргыздар туулган күнүн белгилеген эмес, жашын 12 жаныбардын аты менен аталган элдик календарь менен эсептешкен. Демек, мүчөл жылдарын гана белгилешкен. Ар бир 12 жыл өткөндөн кийин адам бир мүчөлгө толот. Адам 12ге толуп, 13кө кадам шилтегенде – 1 мүчөлү, 24кө толуп 25ке кадам таштаганда 2 мүчөлү, ошентип, 37 үч мүчөлү, 49 төрт мүчөлү, 61 беш мүчөлү, 73 алты мүчөлү, 85 жети мүчөлү, 97 сегиз мүчөлү ж.б.у.с. болот. Ошентип, ар 12 жыл өткөн сайын кыргыздар «адамдын катары келди» деп коркушкан. Башкача айтканда мүчөл менен кошо оору же бактысыздык, майда кырсык, чыгаша, өлүм кошо келет деп эсептешкен. Ошондуктан, мүчөл жылында түлөө кылышкан. Ал үчүн арпаны, буудайды сокуга жанчып түгүнөн ажыратышат. Жети даамдын башы кошулган «чоң көжө» жасашат. Айыл-апаны чакырып көжө ооз тийгизишет. Тышка от жагып, мүчөлгө толгон адамды ошол оттон ататышат. Эски кийимдерди ошол отко өрттөшөт. Айрыкча биринчи мүчөл белгиленип, баланын күч-кубатка толгонун, балакатка жеткенин белгилөө жана жамандык болбосун деген максатта аяк тепгиришкен. Аны сындыра тебүүдө балага «мен сынгыча сен сын» деп айттырышкан. Ал балага келген кырсык, сынган буюм менен чыгып кетсин деген ырым. Ар бир мүчөлүндө кызыл кийгизишкен. Белгилүү адис Торон Жумаевдин пикири боюнча мүчөл жашты февраль айында ай жаңыргандан кийин белгилөө керек. Аны мүчөл деп атап, адамдын жашын эсептешкен. Ал жыл сүрүү деп да аталган.

Жыл сүрүү календары

Чычкан	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008
Уй	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009
Жолборс	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010
Коен	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011
Балык (Улуу)	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012
Жылан	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013
Жылкы	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014
Кой	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015
Мечин (Маймыл)	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016
Тоок	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017
Ит	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018
Доңуз (кара кийик)	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019

Көч

*Улуу көч каякка барса, кичи көч ошол жакка барат
Эл макалы*

Жайлоого көчүүнүн өзүнчө каада-салты, шаан-шөкөтү болгон. Таң заардан турушуп, көчкө камыньшкан. Үйлөрдү чечип, кереге-уук, үзүк-туурдуктарды өз-өзүнчө таңып, ат-өгүздөргө жүктөшкөн. Аксакал карыялар, байбичелер көч башташкан. Артынан келиндер бала өңөрүп, кыздар аларды жандап, уул балдар кунан-тайын минип, жигиттер мал айдап жөнөшкөн. Кыргыз көчү өзүнчө эле салтанатка айланган. Жол боюндагы айылдардын эли тосо чыгып, «Көч байсалдуу болсун!» дешкен, кызкелиндер кош колдоп ак (айран, кымыз) сунушкан, чын пейилден өргүп кетүүлөрүн өтүнүшкөн. «Ак жалгасын» деп ырым кылышкан. (Ошентсе да ак деген сөздү тергеп айтышкан, ыйба кылып көп колдонушкан эмес. Мисалы, ак атты – кызыл ат же боз ат, ак итти – куба же сары ит, ак үйдү – боз үй деп буруп айтышкан. Анткени кыргыздар акты ыйык тутушат). Көчүп барат-

кандар сунулган аякты (же кесени) адегенде ат жалына тийгизип, андан кийин гана жутушкан. Алардын кең пейилдерине, кайрымдуулугуна, меймандостугуна ыраазычылык билдирип, ак баталарын берип, жолун улантышкан. Балдар да аларды туурап, ошол жерөлгөлөрдү үйрөнүшкөн.

Ажыраш аяк. Өрүлүктөө

Кыйла мезгил чогуу жашаган кошуналардын, бирге иштеген кызматташтардын бири орун которуп башка жакка кетээринде коштошуу иретинде сый тамак берип, алар менен жакшы маанайда жүргөнүн, ыраазычылыгын билдирип, ар

дайым эстеп жүрөөрүн айтып, кетирген катачылыктары болсо кечирүүнү өтүнүп бата сурайт. Кезегинде ал жерде калгандар дагы “биздин жаман жагыбызды жашырып, жакшы жагыбызды ашырып айта жүр” таризинде кеп козгошуп, барган жеринде конушу жайлуу болушун тилек кылып бата беришет. Ак ниеттен узатышат. Бул алардын келечекте байланыштарын үзбөй катташып турууларына өбөлгө түзөт.

Ал эми жаңы барган жериндеги кошуна-колоңу дароо колунда болгон тамак-ашын алып өрүлүктөп келет. Анткени жүгүн түшүрүп, жыйналып дегендей иштер менен алаксып жүрүп, жаңы конушка келген адам ачка болот. Ошондуктан өрүлүктөө - кошунасын даам менен тосуп алышы анын келгенине ак ниетин билдиргени, курсактарын ачырбай урматсый көрсөткөн адамгерчилиги. Жаңы кошуна жаңы конушуна жайлангандан кийин алына жараша өрүлүктөп келген кошуналарын чакырып жакындан таанышат, ошентип кошуналардын ынтымактуу болууларына, бир туугандай катышуусуна жол ачылат.

Аш-той

Жакшылыктан кача берсең, жамандык өзү басып келет
М.Убукеев

Кыргызда жамандык, жакшылык деген түшүнүк бар. Жакшылык – бала төрөлгөндөн баштап, каза болгонго чейинки тойлор, дос-тамыр күтүү ж.б. адамдык мамилелер, ал эми жамандык – сөөк коюу. Жакшылыкты той берүү менен белгилөө, жамандыкты (өлүм-житим) аза күтүп кайгыруу менен белгилөө салт.

Той – дасторкон жайнаган дүйүм тамак-аш, бака-шака түшкөн таң-тамаша менен коштолот. Ал күнү ал үйдө ыр-күлкү оболоп, санжыра-сармерден айтылат. Той бала төрөлгөнгө, аны отургузганга, кыз берип, келин алганга, жаңы үйгө киргенге ж.б. арналып берилет. Туулган күнүн белгилөө салты кыргызда болгон эмес. Бул кийин гана адатка айланып калды.

Тойдо тилектер айтылып, бата берилген. Азыр деле тилектер айтылат, бирок той чыныгы майрамга айланбай, кийин кийилбөөчү чапандар жабылып, сөз чектелип,

музыка дүңгүрөтө ашкере бийик коюлуп, жылаңач кыздар бийлеп, фотоафтар, артисттер келип, той филармонияга, циркке, бизнес жасоочу жерге айланып баратканы, тамада 7 келин, 7 жигитти чакырып, алманы (тамак) багелегинен киргизип, моюндан чыгарып, эки-экиден алма тиштеттирип, беттерин, төштөрүн тийиштирип, айтор төө чечмейдин сыйда түрүнө өткөнүбүз жакшы эмес. Айтор тойдон ырахат алып, эс албастан, суй жыгыла чарчап, бир нече күнү кулагың дүңгүрөп жүрөт.

Сөөк коюу

Жан бар жерде өлүм бар.

Эл макалы

Фарсы илимпозу Гардизинин (XI к.) жазгандары боюнча VIII кылымда кыргыздар өлгөн маркумдун сөөгүн өрттөгөн. От аларды күнөөлөрүнөн арылтат деп эсептешкен. Ал эми араб илимпозу Шараф аз-Заман Тахир Марвази X кылымдан баштап теңиртоолук кыргыздар маркумдун сөөгүн өрттөө жөрөлгөсүн таштап, мүрзөгө көмө башташканын жазган.

Адамдын кайтыш болушу адамзаттын жашоосундагы эң кайгылуу окуялардын бири. Муну кыргыздар «адам дүйнө салды, каза болду, кайтыш болду, адамдын катары келди, согушта кайтыш болсо – курман болду ж.б.» деп аташат. Өлдү деген сөздү көп пайдаланышкан эмес. Байыркы заманда белгилүү баатырлар, эл башылар жоодон курман болсо, денесин башка жерге калтырбастан, өз жерине алып келип коюшкан. Дене бир нече күндө бузулуп кеткендиктен, этин шылып таштап, сөөгүн алып келип коюшкан. Бул «Манас» эпосунда да «кылыч менен кырдырып, кымыз менен жуудуруп» деп айтылат. Сөөк коюу деген сөз мына ушундан калса керек.

Адам кайтыш болору менен боз үй тигиле баштайт.

«Майрам» сууга алуу. Адам үзүлгөндөн кийин денеси сууй баштаганда тиги дүйнөгө таза кетсин, зыйнаты болуп жатканда таза жатсын деп «майрам» сууга алат. Ал үчүн үч же беш адам даарат алат, өлүктү чечинтет. Бирөө суу даярдап, экинчиси суу куюп берет, үчүнчүсү колдорун каруусуна чейин даки же ак чүпөрөк менен ороп денени жууйт. Суу жылуу болушу керек. Адегенде башынан баштап, эң акырында буттарын жууйт. Калгандары денени ары-бери которуштурууга жардамдашат. Дайыма даараттуу жүргөн дин жолундагы адам мүрт кеткенде, Ата мекенин коргоодо каза болгондо аларды «майрам» сууга албай коюуга жол берилет. Ал эми өз жанын өзү кыйгандарга өлүк зыйнатын жасоого жол берилбейт.

«Майрам» сууга алгандан кийин сөөк жайына коюлат. Каза болгон адам эркек болсо, боз үйдүн эр жак, аял болсо эпчи жак капшытына жаткырылат. Көшөгө тартылат. Ушундан кийин га-

на үн чыгарышат. Эркектер «Эзил кайдан бир боорум о-ой, эми кайдан көрөйүн о-ой!» деп бөйрөк таянып өкүрүшөт, аялдар кошок кошушат. Жакындарына, дос-тамырларына, жерге-жээгине кабар айттырылат. Аза күтүү зыйнаты башталат. Аза күтүүдө кыздар кызыл кийишкен, аялдар кара кийишкен. Сөөк үйдөн чыгарылаарда да жуулат. Бул өлгөн адамга тирүүлөрдүн көрсөткөн акыркы сыйнаты, урматы.

Илгери сөөк чыга турган үйгө туу көтөрүшкөн. Эгер каза болгон адам жаш болсо кызыл, кары адам болсо ак түстөгү туу көтөргөн. Зордук-зомбулук менен өлтүрүлгөн адамга кызыл желек илишкен.

Кыргыз салтында өлүк чыккан жерде мал союлуп, тамак асылчу эмес экен. Башкача айтканда өлүк чыккан жерден түтүн чыгарышкан эмес. Аза күтүп отурган туугандарына кошуналары тамак алып келип берген.

Байыркы мезгилде көп жашаган касиеттүү, нарк-нускалуу, эл кадырлаган аксакалдардын, энелердин көзү өткөндө эски кийимдерин айрып жаш балдарга көз тийгенден, арууркагандан сактоо үчүн ырым кылып, тумар жасап беришкен экен. (Кызы, жыртыш берүү ушундан чыкса керек. Жыртыш берүү, жаңы кийим илүү кийин эле адатка айланып кетти, бул салт эмес).

Кошок

*Ырас, өмүр кандай кыска, кандай аз,
Тагдыр ошол өлчөмүнөн көп кылбас
Алыкул Осмонов*

Маркумдун аялынын (кызынын, синдисинин, келининин ж.б.) жоктоп ыйлоо салты. Өлүк үстүндөгү аялдар тыштан эркектердин өкүрүгү угулган сайын, же өлүккө келе элек аялдар келген сайын жоктоп-кошуп турушат. Алардын ичинен кайтыш болгон адамга өтө жакындары (энеси, аялы, кызы, бир тууганы) башка аялдардан бөлүнүп, узак убакытка чейин кошогун улантышы кабыл алынган. Кошок бир жагынан өлгөнгө кайгырып ыйлоо-жоктоо болсо, экинчи жагынан ошол кишинин тирүү кезиндеги коомдук турмушта ээлеген ордун көрсөтүү, кадырын көтөрүү максатында келип чыккан. Кошокту айткандар да, жа-

раткандар да аялдар болушат. Кээде аны эркектер жазып берген учурлар да бар. Аялдардын таланттуулары кошокчу аталган. Алар негизинен өлгөн адамды көтөрмөлөп ырдашкан.

Түлөө

Алыс сапардан аман келгенде, кырсыктан аман калганда, катуу ооруп айыкканда ж.б. эчки, улак союп түлөө беришкен. Чакырылгандар түлөөдөн ооз тийип, Түлөөңөр кабыл болсун! – деген тилек айтышкан. Түлөө берген адам өзү ал эттен ооз тийген эмес.

Ант

Ант – өтө катуу берилген убада, шерт, касам; берилгендикти билгизген расмий жана салтанаттуу убада. Ата мекенди коргоо, ага кызмат кылуу, жарандардын өмүрүн коргоо ж.б. боюнча ыйык милдеттерин ак ниет аткарууга КР Президенти, депутаттар, жоокерлер, укук коргоо кызматкерлери, дарыгерлер ж.б. ант беришет. Ант берүү кээде досчулукта, кандайдыр бир жашыруун ишти аткарууда да колдонулат. Антты жөн эле бере бербейт. Эгерде адам ант берсе аны аткаруу парз. Илгери ант берүүдө анттан тайбаска кылычтын мизин өбүшүп, нан, куран кармашып, баталашып убадалашкан,

Антымдан жансам:

Төбөсү ачык көк урсун,

Төбөсү туюк көр урсун,

Төшү түктүү жер урсун!

Караңгы түндө өлөйүн,

Чыккан күндү көрбөйүн.

Кечке жаным жетпесин,

Таңга жетпей өлөйүн!? – деген сыяктуу өтө катаал сөздөрдү айтып шерттешкен. Кээде жалпы түрдө ант берген учурлар да болот.

Каргыш

Бирөөгө катуу наараазы болгондо айтылган суук сөз. Өтө ашынып, чектен чыккандарды арбак урсун, куу баш болуп кал, сөөгүндү жагып кал, тузума койдум, баландын боорун жеп кал! же болбосо:

*Жашыңда жайрап кал,
Күлгүнүңдө күбүлүп кал.
Сууга ыргыткан таштай бол,
Караңгыда тараган чачтай бол.
Оо, өлүгүңдү көрөйүн!
Аксайдын башын суу жесин,
Ак күйрөк башын төө жесин.
Аркада калып кеп айткан
Жата калып уу жесин...
Ичкениң ирим болсун,
Жегениң желим болсун...
Аарчыган пияздай бол,
Куйкалаган шыйрактай бол... ж.б.у.с. деген*

сыяктуу өтө каардуу сөздөр менен каргашкан. Адамдар каргышка калуудан абдан коркушкан. Өзгөчө атага кылапат келтирүү, каяша айтуу, айтканын аткарбоо чоң күнөө болуп эсептелген. Ошондуктан, «каргышка калба», «атанын каргышы ок», «атанын каргышы кайтпайт» ж.б. накыл кептер чыккан. Кыргыз элиндеги жазалардын эң оору, эң ырайымсызы, катаалы да ушул каргыш болсо керек. Мына ушулардын өзү адамды тарбиялап, оң жолго салууга болорун айгинелейт. Бул жалганда үч каргыш: ата-эненин каргышы, мусаапырдын каргышы, жаны ачыган элдин каргышы жаза кетпейт дешет. Ошондуктан бала үчүн ата-эненин каргышына калуу өтө коркунучтуу. Мусаапыр адамды кемсинтип, тебелеп-тепсеген адам оңбойт деп коюшат. Ал эми элине катаал мамиле жасаган хандын жаны ачыган элдин каргышына калуусунан өткөн азап болбосо керек. Ошондуктан каргышка калуудан өтө сак болуу керек.

Нааразылык

*Байлыкка башы малынгандан корком,
Бактыга буту чалынгандан корком.
Гүлжамила Шакирова*

Жаңылбаган жаак, мүдүрүлбөгөн туяк болбойт. Айрымдар бийлигине, байлыгына манчыркап, бирөөлөрдү капа кылып коюшу мүмкүн. Адам болгондон кийин ар кандай жаңылыштыктар, нааразылыктар, түшүнбөстүктөр, пикир келишпестиктер, чыр-чатактар да болбой койбойт. Кыргыз элинде сот болгон эмес. Мындай учурларда аларды сыр билги айыл аксакалдары, эл башчылары эле чечип, чатакташкандарды элдештирип, жараштырып, күнөөлүүсүн уяткарып, жемелеп эпке салып койгон. Күнөө кимде экени далилденбей чоң чырга айланып кетсе, калыска түшүшкөн, калыстар эки тараптын жүйөөлөрүн угуп, чечим чыгарышкан, араздашкандар адилет бүтүмгө макул болушкан. Кек сактабай кечиришкен. Элдин ыйманына, адебине доо кетпей, күнөөлүү тарап доого жыгылган, курун мойнуна салып кечирим сураган. Күнөөсү чоң болсо алдына түшкөн, айып, кун төлөткөн. Ошондон кийин гана “Алдыңа түшсө, атаңдын кунун кеч деген, өткөн ишке салават. Оомийин!” – деп бата кылып тарашкан. Азыркыдай болор-болбос иш үчүн экинчи жүз көрүшпөчүдөй болуп сотко чуркаганды адат кылгандар, тоок уурдаганды үч жылга соттоп, үй-бүлөсүн багуусуз калтырып, өзүн мамлекеттин эсебинен үч жыл бекер баккан учур болгон эмес.

Каргануу

Актыгын далилдөө үчүн актануу. Кыргыздагы эң катуу каргануу: Атама тийип калайын, энемди алайын! – деген сөздөр. Адам актыгын далилдөө үчүн тузга ушаткан учурлары да болгон. Анткени туз – касиеттүү. Ошондуктан, адам ак болбосо тузга ушаткандан корккон.

Көгөн түп, желе түп

Бирөөлөрдүн малын оюндагыдай багып, төлдөтүп, аман-эсен асырап бергенде мал ээси баккан адамга ыраазычылык катары көгөнүн (желесин) кур койбой козу-улак же кулундан бирди-жарымын таштап кетүү жөрөлгөсү.

Боорукердик

*Адамды эки нерсе картайтпайт:
бири – жакшы мүнөз, экинчиси - жакшы сөз*
Ж. Баласагын

Кыргыздар табиятынан боорукер эл. Адам денесинин аялуу, ары маанилүү бир мүчөсү боор менен байланыштырылган, бул аталыш элибиздин бири-бирине күйүмдүүлүгүн, кайрымдуулугун, жетим-жесир, жарды-жалчы, оору-мискин ж.б. адамдарды көргөндө аяр мамиле жасап, боор толгоп турганынан байкалат. Кыргыз «чөпкө да кара санабай», үйгө келген жыланды да өлтүрбөй ак чачып чыгарып жиберген. Бирөөлөр көз жумса «бир боорум» деп өкүрүп барган, не калкасы, не аркасы тийип, өбөк-жөлөк болгон элдерди улутуна карабай «боордош» деп турушат. Деги эле кыргыздардын адамзатка болгон урматтоосу өтө эле жогору. Багар-көрөрү жок мусапыр, бөтөн эл, бөтөн жерден келген кайырчы, думана болсо да, кокус каза болуп калса, өлүк зыйнатын кылып аруу жууп, ак кепиндеп көмүшкөн.

Адамдагы төрт жакшы сапат:

- 1.Калыстык.
- 2.Чынчылдык.
- 3.Тазалык (дене тазалыгы менен катар, ички дүйнөнүн да тазалыгы – ууру кылбоо, ушак сүйлөбөө, эки жүздүүлөнбөө, кошамат кылбоо ж.б.).
- 4.Ажаатчылдык.

Адамдагы төрт жаман сапат

- 1.Калыстыктан таюу.
- 2.Калпычылык.

3.Балиттик (кир жүрүү, богооз сүйлөө).

4.Кыянатчылдык.

Атадан үч түрдүү бала төрөлөт

1.Атадан артык.

2.Атага тең.

3.Атадан кем.

Адам жарыкчылыктан өткүчө төрт күч үстөмдүк кылат экен

1.25 жашка келгиче бутка күч келет.

2.50 жашка чейин белге күч келет

3.50 жаштан кийин башка күч келет.

4.70 жаштан кийин тилге күч келет.

Адамдын үч журту болот:

1.Ата журту.

2.Тага журту.

3.Кайын журту.

Бала ушул үч журтун бирдей сыйлайт. Аларга кол көтөрбөйт.

Каада-салттар, көркөм маданият жөнүндө элдик этнограф аталган Амантур Акматалиев көп жылдар бою кыргыз элинин унутулуп бараткан маданиятын калыбына келтирүү, жок эле дегенде кагазга түшүрүп коюу жаатында өтө зор эмгек жасады. Бирок, көзүнүн тирүүсүндө баркына жете албадык. Дагы эле уучубуз куру эмес. Ушул жаатта Дастан Сарыгулов, Медет Жакыпов, Бейшенбек Бекешов, Токтош Абдиева, Айша Алиева, Черикбай Өмүрбеков, Кундуз Исмаилова, Айзада Көчкөнбаева ж.б. жазып жүрүшөт. Ал эми кыргыз таанууну илимий деңгээлге көтөрүп чыккандар Асан Жакшылыков менен Кадыр Кошалиевдер болду. Булардын эмгектерин ар бир кыргыз окуп чыкса деп тилек кылам.

КЫРГЫЗ ТАБЫПЧЫЛЫГЫ, МЕДИЦИНАЛЫК МАДАНИЯТЫ

*Касиеттүү мээр чеп,
Аска-зоодо көп дешет
Сулайман Рыспаев*

Кыргыз элинде элдик дарыгерчилик кеңири колдонулган. Элдик дарыгерлер табып, сыныкчы, дарымчы, картыкчы, куучу, бүбү-бакшы ж.б. деп аталышкан. Организмди мыкты билип, адамдын денесинде 62 муун, 92 жүүн, 30 омуртка, 40 кабырга, 360 эт тамыр, 440 сөөк тамыр бар деп эсептешкен. Айрым ооруларды сезгендирип (ташты, темирди ысытып, үстүнө дары суу сээп оозду тосуп) айыктырышкан. Сыныкчылар чыккан буту-колду ордуна салып, сөөк сынганда, тарамыш чоюлганда түз бүтсүн үчүн шакшак коюп таңышкан. Картыкчылар денедеге ашыкча, бузук канды уйдун мүйүзүнөн жасалган картык менен чегип алышкан. Бузук канды устара менен чегип алган чебер табыптар да болгон. Кээде сүлүк курт менен сордурушкан. Тинтүү деген аспап менен денеге кирген окту алып чыгышкан. Айрым кеселдерди ак дары (жыландын кургатылган эти), кайберендердин органдары (боору, өтү ж.б.), мумие сыяктуу минералдык заттар менен дарылашкан. Оорулууну кээде жаңы союлган кара кочкордун (тайдын) терисине орошкон. Жаратка кийиз күйгүзүп басышкан. Ал эми төрөгөн келинди кара басканда куучулар чакырылган.

Кыргыз табыпчылыгы миңдеген жылдардагы тажрыйбадан улам алгылыктуу жана туура ыкмаларды колдонгондугун Бишкектеги №1 төрөт үйүнүн патология бөлүмүнүн башчысы Кенжебаева Тамаранын төмөнкү интервьюсү дагы тастыктап турат «Илгерки апаларыбыздын акылдуулугуна таазим кылгым келет. Дегеним, илгери боз үйдүн так ортосуна бакан коюлуп, кош бойлуу аял ошол баканды кармап, тикесинен тик туруп төрөчү. Төрөлгөн бала травмага учурабоо үчүн алдына саман төшөлчү. А төрөттөн соң саманды өрттөп жиберилчү. Анан кийиздин учун өрттөп туруп, калдыгын баланын киндигине басышчу. Мындай жол баланын киндигин дезинфекция кылганга абдан ыңгайлуу болуп, киндиктин үстү тез карттанып, тез айыкчу. Мына эми так ушул өңдүү төрөтүү жолун Дүйнөлүк сала-

маттык сактоо уюму сунуш кылууда» («Жаңы кылым» гезити, №1, 12-01.2007).

Кыргыз табыптары дартты адамдын тамырын кармап, анын кагышына карата аныкташкан. Ооруну ысык, суук деп бөлүшкөн. Экөөнүн (ысык менен сууктун) аралашып кеткенин да билип, аны чарбысын деп аташкан. Денесинде уюган кан болгон адам дайыма үшүп жүрөрүн билишкен.

Кыргыз табыпчылыгында кымызды эзелтеден эле ич катканда жана ич өткөндө колдонгон. Чала ачыган кымыз ичти айдайт, күчтүү ачыганы ич өткөктү басат. Кымыз улуттук суусундук эле эмес далай ооруларга шыпаа, дартка даба болгон. Үркөр баткыча бээнин сүтүнүн дарылык касиети күчтүү болоорун билишкен. Кымыз адам организмин чындап, күчкүбүт берет. Кымызды бир нече түргө бөлүшкөн. Жаңы тууган бээнин кымызы – ууз кымыз деп аталып коюу болсо, жаңы ачий баштаганы саамал, ал эми чөптүн мууну каткан кездегиси – сары кымыз аталган. Саамал кымыздын дарылык касиетин байыртадан эле билишкен. Ал эми ачыган кымызды сергитүүчү суусундук катары ичишкен. Күзгү кымызды сөөктөтөт деп сактанып аз-аздан ичишкен. Кымыздын дарылык касиети күчтүү болуп, аны кўргак учук, боор, нерв, ашказан, ич өткөк, кептөөр, кан басымы, жүрөк, талма ж.б. ооруларга пайдаланышкан. Окумуштуулар кымыз зат алмашуу процессинде катализатор катары кызмат кылаарын айтышат. Орус дарыгери И.В.Даль кымызды цинга оорусуна дары деген. Кымыз жылкы терисинен жасалган сабада ачытылган. Эчки терисинен жасалган чаначта сакталган. Дарылык касиети күчтүү болсун үчүн сабага казы, ак кодол да салышкан. Сабаны 10-15 күндө тазалап, табылгынын түтүнүнө ыштап турушкан. Бишкек менен абдан бышып, сапырып ичкен кымыз абдан күчтүү болорун билишкен.

Угут (өндүрүлгөн буудай) менен да ар кандай кеселдерди дарылашкан. Демек, бозо улуттук суусундук гана эмес, дарылык касиети да бар тамак.

Кыргыз табыптары чөптөрдүн (адырашман, мамыры, ак кодол, уу коргошун, жалбыз ж.б.) дарылык касиеттерин жакшы билишкен. Аларды ар кандай ооруларды айыктырууга пайдаланышкан. Жай чилде башталганга чейин (жайкы күн

токтогонго чейин) терилген чөптөр кубаттуу, жетилген деп эсептелет. Дары-дармек чөптөрдү көбүнчө эртең менен жана кечинде жыйнашкан. Күндүз, айрыкча түштө жыйналган чөптөр эч кандай дарылык касиетке ээ болбосун билишкен. Көлөкөдө кургатышкан. Андан бири-бирине белгилүү өлчөмдө кошуп суюк, кургак дары жасашкан. Кээсин кайнатып ичирсе, кээси менен адамды киринткен, буулаган. Табият менен тыгыз байланышта болуп, анын табигый сырларын мыкты өздөштүрүшкөн. Табияттан энергия алып, анын күчтөрүн пайдалана алган. Азыркы трансценденттик медитацияны алар алда качан эле билишкени тууралуу маалыматтар бар. Аны сүкүт чалуу дешкен. Төмөндө элден угуп жүргөн айрым гана дарылоо ыкмаларын жаздым.

Дарымдар

Адам ооруп калганда, кишини (малды дагы) жылан же каракурт чакканда же кеселдегенде, ошол ооруну айыктыруу же денеден ууну, дартты чыгаруу үчүн дарымчы деп аталган адамдар дарым айтып, эмдеп-домдошкон. Буга элдин мифтик-тотемдик түшүнүгүнө ылайык жыландын же каракурттун пирине жалынып-жалбаруу, алар корккон нерселердин атын айтып чочутуу, ошол чаккан жыландын же каракурттун ысымын атоого аракеттенүү, аларды жандуудай көрүп, адам сыяктуу кайрылуу мүнөздүү. Эмдегенде “Менин жолум эмес, Теңир атанын жолу. Менин колум эмес, Умай эненин колу. Дегеним дем, кылганым даба болсун!” – дешкен. Адамды ар кандай дарттан коргоп турган биоэнергия бузулганда, аны кирнелөө, эмдөө сыяктуу табыпчылык ыкмалар менен калыбына келтирүүнү байыртадан эле билишкен. Деги эле дарым айтымы дарымчынын дараметине жараша чакан да, узун да болгон. Айрым мисалдарды келтирели:

*Жылан менен арбашканда:
Кереч, кереч, кер жылан,
Керегейдей бир жылан.
Майрың-туйруң бир жылан,
Мама желим кыз кылан.
Убай жылан, чубай жылан,*

Ок жылан, чок жылан.
Кара тоонун боорунан,
Илек илек келет,
Кайт жылан.
Сүрө, сүрө, сүрө чык,
Сүйлөшөйүн бери чык.
Чоң атаңда доом бар,
Доолашайын бери чык.
Таятаңда сөзүм бар,
Айтышайын бери чык!
Ажыдаар ак жылан,
Арбашайын бери чык!
Алтымыш баштуу, жүз көздүү,
Боору кызыл келеңкер,
Сырты чаар келеңкер,
Шыбыратпай шыдыр чык.
Быжы, быжы, быжымын,
Быжылардын кенимин.
Долононун чогуmund,
Табылгынын огуmund,
Такыр сени койбойmund.

Уулуу шишиктер дарымы
(Жылан, каракурт чакканда)

Талмакир, салмакир,
Сенден малмакир,
Ала быжы, кала быжы,
Быжы-быжы-быжы чык,
Быжырабай бери чык!
Курту болсо кууруп чык,
Дарты болсо сууруп чык,
Сүф! Сүф! Сүф!
Быжы-быжы-быжы чык,
Тула бойдон калбай чык!
Заарыңды жайбай чык!
Турумтайдай түлөп чык,
Жабыр көрүп жүдөп чык!

Ууңду жайбай чык!

Сүф! Сүф! Сүф!

(Бул дарымды айткан сайын жипти түйүп турса, шишик та-
райт.)

Мант байлоо

(тиши ооруганда)

Айдан түшкөн алтын курт,

Күндөн түшкөн күмүш курт,

Күүлүү болсоң куруш,

Каба болсоң тырыш!

Кабабара мен болсом,

Эрте түкүргөнүм кечке жетпес,

Кеч түкүргөнүм эртеңге жетпес!

Сүф! Сүф! Сүф!

Түйдүм-түйдүм мант,

Түтө албасам мага мант.

Жараны жарган мант,

Куртту куруткан мант,

Илдетке шыпаа берген мант.

Сүф! Сүф! Сүф!

Күрдү

(Сук өткөндө, көз тийгенде, кирне киргенде)

Адамга адамдын көзү тиет, сугу өтөт, кээде ачка жаныбарды
каратып туруп тамактанганда адамга ошол жаныбардын дагы
сугу (кирнеси кирет.)

Чык күрдү, чык күрдү!

Сапаң-сапаң, сапаңга бар,

Жаман чапанга бар.

Каркыраган каманга бар,

Күркүрөгөн тегирменге бар.

Оттон корксоң отко бар,

Суудан корксоң сууга бар.

Азынаган айгырга бар,

Аңгыраган эшекке бар.

Араң жүргөн ноокаста эмнең бар!?

Чык күрдү, чык күрдү!

х х х

Күрдү-күрдү-күрдү, чык!
Атаңдын көзү, энеңдин көзү,
Агаңдын көзү, эжеңдин көзү
Тийген болсо тилип чык!
Аруудан болсоң чык.
Аштан болсоң чык.
Оттон болсоң чык.
Кайыптан болсоң чык.
Көзү жамандын көзү менен кет.
Сөзү жамандын сөзү менен кет.
Тили арамдын тили менен кет.
Дили арамдын дили менен кет.
Караңгы түн менен кет.
Агарган таң менен кет.
Эски тегирменди айланба да,
Жаңы конушту байырлаба!

х х х

Кайдан бүткөн жаман сук,
Күрдүмдүн күчү сууруп чык.
Айламдын күчү айдап чык!
Бузук десең бучкакка бар,
Буюккан бул байкушта эмне акың бар.
Бузулган эски тамга тий.
Өңү кара, көзү көк, орою суук жанга тий.
Айылына батпаган
Арамза чуут байга түш.
Үзүлбөй куюн ойногон
Тетигил кызыл жарга түш.
Сары сууну каймактай
Сасып жаткан сазга түш!
Кээде нанды майдалап сындырып, баланын ар
мүчөсүнө тийгизип итке бершкен.

Учуктоо

(тамак ооруганда, жүрөк түшкөндө)
Эмчилер өткөн,
Эми бизге калган.
Домчулар өткөн,
Дому бизге калган.
Менин колум эмес,
Умай эненин колу.
Ооруңду көтөрө албайт,
Кара жер өзүң көтөр,
Кайт! Кара жерге кайт!

х х х

Учук болсоң учуп чык,
Кагын болсоң качып чык.
Түн учук болсоң түн менен чык,
Таң учук болсоң таң менен чык.
Учукул десең уларга бар,
Уңшуйган менде эмнең бар?
Кызыл десең табылгынын учуна бар,
Кыйшайган менде эмнең бар?
Сулуу десең суусардын кызына бар,
Сумсайган менде эмнең бар?
Кайт, учук, кайт – кайта кайрылба!
Көч, учук, көч – көчкө жармашина!

Көзгө конок конгондо

Кара көздө ак болбосун,
Ак болсо туруп болбосун.
Жуурканда жең болбос,
Жең болсо кийип болбос.
Көлдө көпүрө болбос,
Көпүрө болсо өтүп болбос.
Кара көздө ак болбос,
Ак болсо туруп болбос,
Сүф! Сүф! Сүф!

Бадик

(Ээси бар ооруну дарымдоо)

Көч бадик, көч бадик,

Бурулуп калба бадик.

Омурткага оролуп алба бадик,

Кабыргага кадалып калба барик.

Көч бадик, көч бадик, ойлорго көч,

Ойдун отун оттогон койлорго көч.

Көч бадик, көч бадик, бийикке көч,

Бийик отун оттогон кийикке көч.

Көч бадик, көч бадик айбанга көч,

Өз алдынча ойногон шайтанга көч...

Көч бадик, көч бадик көчүрөмүн,

Бадик болгон атыңды өчүрөмүн.

Сасыктумоологондо

Караңгы түн менен кет,

Кара суу менен кет.

Күн күркүрөгөнгө кет,

Түн түбүрөгөнгө кет.

Ичейин дегенге көрүн,

Жейин дегенге көрүн.

Көзү жаманга көрүн,

Туф-ай, Туф-ай балакет,

Балакети болсо ала кет.

Далы көтөрүү

Ымыркай бала көбүнчө чалкасынан жаткандыктан далысы чапташып калган учурлар болот. Андай учурда далы көтөргөндү билген умай энелер колун майлап, баланын далысын ушалап “жибиткенден” кийин үч манжасын далынын алдына киргизип көтөргөн. Бул ыкманы бир нече жолу кайталаган.

Быжы

Ымыркай баланын кезигесиндеги чачынын түшүп калганын бала “быжы” болду дешкен. Мындай учурда баланын баш кийимине жүгөрү, арпа, таруу, күрүч сыяктуу эгин салып, эшекке жедирген. Ал жеп бүткөндөн кийин баш кийимди балага кийгизишкен. Бул ыкманы үч жолу кайталашкан. Баланын башына баткыдай ортосу көзөнөк нан жасап, аны жылуулай баланын башына кийгизсе да жакшы натыйжа берген.

Кирнелөө

Чай чыныга же чөйчөккө толтура күл салып, аны ак кездемеге ороп, ооруган адамдын башына, аркасына, ичине, жонуна басат. Баскан сайын:

«Кайдан келдиң эле, чык кирне,

Келген жайыңа кайтып кет, кирне,

Мында эмнең бар кет кирне!» - деген сөздөрдү

сүйлөйт. Бүткөндө кездемени ачса күлдүн бир чети оюлгансып калат. Аны сыркоого көрсөтүп, «мына кирнең чыкты», - деп күлдү киши баспаган жерге төгөт.

Элдик табыпчылыктан

Түтөгүү албын деп аталат. Түтөккөндө күлдүрүү керек. Аттын жалын, талкан жыттоо да жакшы натыйжа берет.

Шакый. Шакый кармаганда башты укалатып, сыдырып, чекесине чогултуп туруп, чекесин «үздүрүшкөн». «Үзгөндө» карс деген добуш чыккан. Мында адам кадимкидей оңоло түшкөн. Мына ушундай эле ыкма менен белди үзгөн учурлар да болгон.

Садага чабуу. Адам капасынан катуу ооруп калса, жүрөгү түшсө садага чабуу ырымы колдонулган. Апаптоо, учуктоо, сары улак, козу, торпок, кулун, тайлак садага чабуу, өпкө чабуу, жети нан бабээдин деген сыяктуу да ырымдар колдонулган.

Сөөл. Сөөлдү кетириш үчүн айды карап туруп, жаңы шыпыргыны үч жолу сөөлгө тийгизип, ылдый көздөй шыпырып ырымдашкан.

Тибиртке. Тилине тибиртке чыккан адам «Тилиме тибиртке чыкты!?» - деп айткан. Аны уккан адам «Козунун куйругуна

кат», - деген. Ушул суроо-жоопту үч адал, үч арамды айтып улантышкан. Акырында тилине тибиртке чыккан адам «Кайран тилим бок болду, тибирткеси жок болду», - деп үч жолу түкүрүп койгон.

Тирсек. Көзгө тирсек чыкса, ошол жагындагы бир-эки манжасына көк жип байлашкан.

Кооз болуу. Адамдын мойну ооруп, кооз болуп калса, аял болсо эркектин, эркек болсо аялдын аркасынан байкатпай үч жолу жүгүнүп койгон.

Буттун уктап калышы. Көп отурганда бут уктап калып чымыраса, үч жолу карыштап, муш менен уруп эмдеп койгон.

Без чочуу. Моюнга, колтукка ж.б. без чочуса эгиз төрөгөн келинге же эгиздин түгөйүнө безге бутунун учун тийгизип эмдетишкен.

Кутурма оорусу жаңы башталганда бүркүттүн тирүүлөй ичин жарып, өтүн ысуулай оору адамга жуткурса дабаа болот.

1 чоң кашык хлорду 1 литр сууга аралаштырып, колоңсону самындап жууп, анан хлорлуу суу менен чайкап койсо колоңсо кетип калат. Кетпесе дагы кайталаш керек.

Эгер бут же кол гангрена болуп, врачтар кесибиз десе, жаңы союлган койдун боорун жылуулай 2 саат тартыш керек. Дароо эле иринди соруп алат

Элден Камандын майын сүткө кайнатып ичсе сөөктүн кургак учугуна даба (*Баатыркан Шамеев*).

Ак кажыр эти котон жарага, Жорунун богу ашказан жарага, көгүчкөн эти көк жөтөлгө дары. Куркулдайдын уясын сууга кайнатып ичсе, заара токтоп туттукканга миңдин бир (*Чоюн Өмүраалы уулу*).

Төөнүн өркөч майы тамак ооруга (ангина) дары. Майды ысытып уурташ керек (*К.Момункулова*).

Эшектин сүтүнөн эки чыны ичип алса көк жөтөл сен көр, мен көр жоголот (*Жаанбай Өмүрзаков*).

Талдан кесип, кабыгын таза аарчып, кумурсканын уюгуна таштап коюш керек (1 күн). Алар кара комок болуп үймөлөктөшөт. Кечинде ал көк чыбыкты алып жаласа, сөөл өзүнөн өзү эле күбүлүп түшөт (*Абдиламит Матисаков*).

Илгери элдик дарыгерлер талаа боз чычкандарынын терисин сыйрып алып, чыйкан, сыздоок, көбүргөн чыккан жерге тартышып, ооруну тез айыктырышкан (*Н. Субанкулов*).

Көз тийген адамга аялдын 7 тал чачын кесип алып жытатса жакшы болуп калат.

Аксакалдар кытай Шооша табыптын кырма кызыл дарысы ушул бугу айындагы бугунун мүйүзүнүн үлүгүндөгү кандан алынат экен деп кеп кылышчу (*М. Аманкулов*).

Сыныкчы-табыптар кол-буттун сыныгына шакшак койгондо, эгер мүмкүнчүлүк болсо жаңы тери менен, өзгөчө майлуу кашкулак, суурдун жаңы союлган териси менен каптап шакшак койгондо алданемедей бат айыккан (*Мелис Абакиров*).

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАЙРАМДАРЫ

Нооруз

Байыркы Чыгыш элдеринде, а.и. кыргыздарда б.з.ч. IV кылымда жаралган жаңы жыл майрамы. Бул мусулман дини жаралганга чейин эле болгон майрам экендигин ортоазиялык окумуштуулар Беруни, Омар Хаям, Фирдоусилер да тастыкташат. Энесай кыргыздары Нооруду эң чоң салтанат менен белгилешкени тарыхтан белгилүү. Жалган куран айынын 21инен 22сине караган түнү, б.а. күн менен түндүн узактыгы теңелген күнү өткөрүлөт. Нооруз фарсы тилиндеги нав – жаңы, руз – күн дегенди билдирет. Бул улустун улуу күнү делет.

Азиялыктардын мифи боюнча нооруз күнү талааны кызыр аралайт. Ошондуктан ушул түн “кызыр түнү” деп да аталат. Ушул күнү жер бетинде “амал” (арабча - жандануу) башталып, өсүмдүктөр бүчүр

түйө баштайт. Бул күн жаркыраган жаздын башталышы, жайыл дасторкондун майрамы. Арча күйгүзүп бирин бири аласташкан. Таң заардан түшкө чейин үй ичин, айлана-тегеректи тазалашкан. Шыпырындыны бир жерге чогултуп, кечинде өрттөшкөн. Отту айлана турушуп, «Нооруз айтымын» ырдашкан, оттон ары-бери секиришкен. Арамдыктарды тазалашкан. От байыркылардын түшүнүгү боюнча тазалоочу күчкө ээ дешкен. «Сенин кызыл нуруң мага келсин, менин сары оорум сага кетсин» дешкен. Жаштар отту тегеренип бийлеп оюн курушкан. Ошол күнү болуп жаткан согуш токтотулган. Жайлоолордо ат чаап, арстан ойнотушкан. Дыйканчылык өнүккөн жерлерде 1-кош чыгарышкан. Кош өгүзгө соко чегип, жер бетине бороз салышкан. Анын артынан дыйкан этегине салган үрөндү төмөнкүдөй айтымдарды айтып сепкен:

*Мына, септим уучтап,
жылуу жерден конуш тап.
Бу – жетим-жесирге,
мунусу – карып-мискинге,
бу – ач-арыкка,
мунусу – алсыз карыпка.
Булары курт-кумурскага,
мунусу- сурамчыга,
а бул – тилемчиге.
Булары – саламчыга.
калгандары
сизге, бизге, мага.
Баба дыйкан жолдошум,
бардык ишти оңдосун,
бардык жерде колдосун,
жар болуп жылоолосун.
Эми быягын мен билемин:
сугатың өксү болбосун,
өнгөндө арам чөп койбосмун.
Арыгың кенен чабылат,
корукчуң арбын табылат,
тилегим жөн, өн, үрөнүм, өн!
Береке бек байласын
Бердик Баба дыйканга
бириң миңден чайласын.*

Бул күнү эл жаңы, б.а. карыялар, байбичелер – ак, жаштар түстүү кездемеден кийим кийишкен. Адамдар бири-бирине тынчтык, жакшылык, береке, токчулук, ырыскы тилешкен, таарынгандар элдешкен. Дасторконго түрдүү тамактар коюлган. 7 түрлүү тамак бышырышкан. Мындагы даярдалган тамактардын эң сыйлуусу сүмөлөк (чоң көжө) болгон. Сүмөлөктү өнгөн буудайдын майсасынан жасашкан. Ал үчүн Ноорузга 10-15 күн калганда керектүү өлчөмдөгү буудайды тазалап, таза табакка салып, жууп, бир күн сууда кармайт. Эртеси көбө түшкөн буудайды дагы жууп, таза супаранын же чыгдандын бетине жайып, үстүн даки менен жаап коюшат. Жылуу жерде кармап, кургап кетпес үчүн суу сээп туруу керек. Буудай өнүп, көк майсасы бир муунга жеткенде сокуга

жанчылат. Майдаланган буудайды чарага салып, кол менен мыжыгат. Анан суу куюп коюшат. Эртеси сүмөлөк бышырылуучу үйгө айылдын сыйлуу адамдары чакырылат. Алар ун, мейиз, өрүк ж.б. ала келишип, аларды жанчып майдалашат. Кадыр түн тосушуп, сүмөлөк бышырышат. Жаштар оюн-зоок курушат.

*Ар дасторкон түрлөнөт,
Аштын куту сүмөлөк.
Жашыл майса жараткан,
Жаздын куту сүмөлөк.
Кайнап борк-борк сүмөлөк,
Казан тынбай көөлөнөт.
Кырк эки таш шагырайт,
Кыйырга нур үбөлөк.
Берекени үймөлөп,
Бардык киши күүлөнөт
Бапыраган токчулук,
Баштын куту сүмөлөк.*

Аластоо. Арча кыргыздар үчүн ыйык, ошондуктан ар бир үйгө арча (арча жок болсо адырашман) түтөтүлүп, аласталган. Аластаганда арчанын түтүнүнөн ар кандай оору, кырсык, жамандыктар качып, айлана тазаланат деген ишеним болгон. Аластоо төмөнкүдөй ыр (Нооруз айтымы) менен коштолгон:

*Алас-алас-алас!
Ар балээден калас!
Эски жыл кетти,
Жаңы жыл келди.
Алас-алас-алас!
Айдан аман,
Жылдан эсен чыгалы.
Жакшылыкты теңир берер,
Жарык күндү кеңир берер.
Эски жыл колдосун,
Жаңы жыл жалгасын.
Орообуз данга толсун,
Оозубуз нанга толсун,
Алас-алас-алас!
Ар балээден калас!*

Ушул күнү таарынышып жүрүшкөндөр элдешкен жана бири биринен кечирим сурашкан. Кекти унутушкан. Кайрымдуулук кылып, кайыр-садага беришкен. Үр ырдалып оюн-зоок менен коштолгон. Жаңы жыл – боорукерликтин, достуктун, биримдүүлүктүн, токчулуктун, тынчылыктын майрамы болгон.

Дамбыр таш. Жаз келип, күн биринчи күркүрөгөндө чоң эне бир колуна көнөктү, бир колуна сузгуну, же чака менен чөмүчтү алып:

Дамбыр таш, дамбыр таш!

Жер айрылып – көк чыкты!

Желин айрылып – сүт чыкты!

Дамбыр таш, дамбыр таш! – деп, сузгу менен көнөктү дүңкүлдөтүп ургулап боз үйдү айлана чуркаган. «Нан көп болсун, мал тоюнсун, элибиз токчулукта жашасын!» - деген сыяктуу каалоо-тилектерди айтышкан. Бул жаан көп жааса себилген үрөн текши өсүп чыгып, элде токчулук, бейкутчулук болот деп жаан чакырган ыйык тилек. Дамбыр таш айтымын чоң энелер кээде балдарга айттырып, чөмүч менен чаканы калдыраттырып үйдү айланта чуркатышат.

Чечкор

Кыргыз элинин күркүрөгөн күздө эгин бышып, орулуп, темин бастырылып, кырман сузарда (эгин сапырууда) өткөрүүчү түшүм майрамы - Чечкор. Бул күнү таза кийинишип, тазаланган данды кырманга додолоп үйүп, саманын бөлүп, кырыманды тазалашкан. Андан кийин төмөнкүдөй ырым-жырымдарды жасашкан. Кырман ээси додолонгон кызылдын үстүнө чыгып, жыгачтан жасалган чен идиш менен ортосунан сузуп алып, үйүлгөн данды тегерете сээп чыгат. Андан кийин үйүлгөн кызылдын орто ченинен жыгач күрөктүн сабы менен оң жагын көздөй туурасынан чиет. Бул Баба дыйкан менен Кыдыр аке келсе, кызылды айлана ушул чийин менен басып береке берсин деген тилеги. Андан соң үйүлгөн кызылдын чокусу аркылуу бел сызыгына чейин кесилишкен эки чийин түшүрөт. Анан кызылдын кыбыла тарабындагы бөлүгүнө чен идишти матырып, күрөктү, айрыны жана шыпыргыны сайып коет. Кырман ээси дандан толтура сузуп, өзүнчө жерге төгөт, бул бей-бечераларга

берилет. Андан кийин кызылдын жанына күрөктүн бетине бир жандык муздап (кой-козу, эчки-улак), канын кырманга чачып, күрөк, айры, шыпыргыга сүйкөшөт. Этин ошол жерден бышырышып, кошуна-колондор чогулуп жешет. Кырманды түнгө калтырып, эртеси ташып кетишет. Чечкор учурунда кырманга ит келсе кубалашпайт, жылан келсе ак чачып кетиришет. Ушул учурда кырманга келген киши “Чечке береке!” деп айтат. Бул майрам алынган дандын берекесин берсин, токчулук, молчулук кошо келсин деген тилектери. Майрамга катышкандар тилек ырларын ырдашат.

Үлүш

Кыргыз элинин жайлоо майрамы. Адатта аны жайлоого жаңыдан көчүп барганда үч-төрт күн кымыз жыйнап, кочкор союп, аны куйкалап өткөрүшкөн. Дегинкиси үлүш кыргыз элинин пейилинин кенендигин, адамгерчилигин, кайрымдуулугун, боорукердигин ж.б. жакшы сапаттарын билдирет. Алсак, кызыл бастырылып, саман-топонунан арылганда алгачкы үлүш моло ташты тарткан атка деп, жембаштыгына салынып, ошол атка илинет. Андан кийин айылдагы жетим-жесир, кары-картаңдарга берилип, алардан ыраазылык алынат. Мына ушундан кийин гана кызыл сузулат, берекеси артат. Мурунку учурда капыстан мейман келип, мал союлганда кембагалдарга үлүш берилмейин казан асылган эмес. Малдын төлү бөлүнгөндө да жарды-жалчыга үлүш бөлүнгөн.

Орозо айт

Мусулмандардын Орозо бүткөндөгү майрамы. Орозонун отузунчу күнү айбашы, эртеси айт болот. Адамдар даарат алып, сый кийимдерин кийишет. Арбактарга куран окулат. Бири бирин куттукташып, жакшылык тилешип, шандуу майрамдык маанай менен айтгашат. Үч күнгө созулат. Орозо айт соопчулук менен ыймандуулуктун майрамы.

Курман (курбан) айт

Орозо айттан 70 күндөн кийин майрамдалуучу майрам. Бардык майрамдоо ырасмиси орозо айттан айырмаланбайт.

КЫРГЫЗ ЭЛ ОЮНДАРЫ

*Жаштары ойноп-күлүүгө
Жарашыктуу наркы бар,
Калк чогулса тамаша
Кадимден түрлүү салты бар.*

Казыбек

Элдик оюндар, оюн-зооктор элдин өзүнчө эл болуп калыптана башташы менен катар эле пайда болуп, негизинен аларда элдин ой-тилеги, максаты, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, эркиндик-теңдикке умтулуусу, адилеттик, акыйкаттык үчүн күрөшү чагылдырылган. Ал оюндардан элдик педагогиканын мыкты үлгүлөрү, элдик терең философиялык көз караштар, улуттук өзгөчөлүк көрүнүп турат. Улуттук оюндар маданиятыбыздын ажырагыс бир бөлүгү,

элдин материалдык жана рухий чыгармачылыктарынын бардык тармактарын камтыйт. “Күрөшсө да бирин-бири жыгуу үчүн, Кучакташып алган бойдон күрөшкөн”, - деп акын Кожогелди Култегин ырдагандай, кыргыз эл оюндары жаштарды элди, жерди, Мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, эр жүрөктүүлүккө, баатырдыкка, чечкиндүүлүккө, ыкчамдыкка, баамчылдыкка ж.б. тарбиялоо менен аларды практикалык ишмердүүлүккө көнүктүрөт, ден соолуктарын чыңдайт, өз алдынча аракет жасоого үйрөтөт, ошондой эле моралдык жана эстетикалык рахат тартуулайт. Кыздардын куурчак оюну

узчулукту үйрөнүүгө өбөлгө болот. Ал эми «Оромпой», буттун башы менен жарышуу сыяктуу оюндар буттун тарамыштарын түйүлүүдөн сактайт. Байыркы кыргыздарда балдарды 11 жашынан баштап дөңгөчкө мингизип тарбиялоо салты болгон. Бала ойноп отуруп эле жамбаш, бел, сан булчундарын чыңдаган, өстүргөн. Атка секирип минип, атты бутунун башы жана белинин күчү менен эле башкарууга жетишкен. Бул бир жагынан оюн, ден соолукту чыңдоо болсо, экинчи жагынан баланы аскердик даярдыкка көнүктүргөн.

Элдик оюндарды жыйноодо жана жарыкка чыгарууда А.Н.Рожденственсий, М.Н.Аманжолов, С.М.Абрамов, А.Осмонов, Ю.Мусин, З.Бектенов, Д.Өмүрзаков, Т.Каримбаев, Х.Анаркулов, А.Акматалиев, А.Чылымов, С.Токторбаев ж.б. баалуу салым кошкон. Ал эми А.Абдыкалыков, С.М.Абрамзон, Р.А.Абузаров, Х.Ф.Анаркулов, Ф.Е.Байман, Т.Бобовская, Д.Өмүрзаков, С.М.Саипбаев, М.К.Саралаев, Э.Черикбаев, Н.И. Шарабакин, В.А.Боголепов, В.И.Баканач, Б.Турусбеков, А.Мамытов ж.б. илимий изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Кыргыз эл оюндары жалпысынан салт оюндары (тушоо кесүү, сал билек ж.б.), акыл оюндары (акыйнек, кыз оюну, чакмак, чатыраш, шакек жашырмай, ыр кесе ж.б.), ат оюндары (ат чабыш, жорго салыш, келин жарыш, кыз жарыш, кыз куумай, оодарыш, тыйын эңмей, улак тартыш ж.б.), кыймыл оюндары, спорт оюндары (күрөш, ордо, тогуз коргоол ж.б.) деп бөлүүгө болот. Ал эми Х.Анаркулов элдик оюндарды шарттуу түрдө төмөнкүдөй 18 класска бөлөт: басып жүрүп ойнолуучу оюндар (из туурамай, өрдөк баш ж.б.), жүгүрүп жүрүп ойнолуучу оюндар (ала күчүк, жашынмак, жоолук таштамай, так орун, чикилдек ж.б.), секирип ойнолуучу оюндар (коён секириш, оромпой ж.б.), аспаптарды атып, таштап, уруп, ыргытып жана чертип ойнолуучу оюндар (аңкилдек, ачакей-жумакей, жедирмек, ордо, орто топ, упай ж.б.), карда жана музда жылгаяктап жүрүп ойнолуучу оюндар (чана тепмей, омпо-чомпо ж.б.), уруп жана тээп ойнолуучу оюндар (качмай топ, өлдү, ашкабак чапмай

ж.б.), оордуктарды көтөрүп жана бир жерден экинчи жерге алып барып ойнолуучу оюндар (таш жылдырмай ж.б.), жекеме-жеке чыгып ойнолуучу оюндар (оодарыш, улак тартыш, күрөш ж.б.), сүзүп жана суу ичинде ойнолуучу оюндар (колго түшмөй ж.б.), ат үстүндө баратып ойнолуучу оюндар (улак тартыш ж.б.), жалпы көнүгүүчү жана башка оюндар (күзгүбү же таракпы, шакек жашырмай ж.б.), эриккенди жазуучу оюндар (аркан тартыш, бекбекей ж.б.), аң уулоону туураган оюндар (таман тузак, тайган салмай ж.б.), сөз оюндары (бат айтма, жаңылмач, учту-учту ж.б.), эмгектенүү жана ырым-жырым оюндары (аркан оромой, сөөк сындырмай ж.б.), өнөргө байланышкан оюндар (балта чабар ж.б.), денени чыңдоочу оюндар. Азыркы мезгилде *ат чабыш, жорго салыш, күрөш, кыз куумай, оодарыш, ордо, тогуз коргол, тыйын эңмей, улак тартыш, упай* оюндары кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү катары аныкталып, мелдешүү эрежелери жана бирдиктүү классификациясы иштелип чыккан. Ошондуктан бул оюндарды ушул китепте жазган жокпуз. Төмөндө кыргыз эл оюндарынын айрымдарын келтиребиз. Бул оюндар көңүл ачууда, эс алууда жана денени чыңдоодо кыйла мааниге ээ.

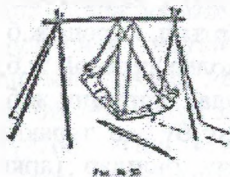
Ак чөлмөк

*Ак чөлмөктөй кызык оюн жок эле,
Бир башкача чууга толуп айлана.
А көңүлдөр куунак эле, шок эле,
Көк асмандан көзүн салып Ай гана.*

Байтемир Асаналиев

Айлуу түндө ойнолот. Узундугу сөөмчө келген ак сөөк (бодонун шыйбылчагы) же жонулган жыгач ак чөлмөк деп аталат. Эки топко бөлүнгөн оюнчулар белгиленген марадан ыргытылган ак чөлмөктү жерге түшөөрү менен издешет. Биринчи таап, атаандашына алдырбай марага жеткирген тарап кайра ыргытып, оюн улантылат. Оюнда ак чөлмөктү марага көбүрөөк алып келген тарап утат.

АЛТЫ БАКАН

Селкинчектин бир түрү; бак-дарак жок жерде бир жагына үч бакандын, экинчи жагына үч бакандын баштарын бириктирип байлап, ортосуна салынган селкинчек. Ар кандай салтанаттарда, кыз оюнда ж.б. те билет.

«Ак терек, көк терек»

Кыз-уландар оюну. Оюнга катышуучулар 2 топко бөлүнүп, 15-20 м алыстыкта кыркалай кол кармашып бири бирине бетме-бет турушат. Оюнду баштаган жактан бирөө: «ак терек, көк терек, бизден сизге ким керек!?» Элден элден эл чабар, бизден сизге ким чабар!?»- дейт. Экинчи тараптан: «Тойго минген тору аттай, топчуланган манаттай кызыл бешмант кыз керек!»-дейт; же келсин бизге тезирээк деп каалаган кишинин атын айтат. Ал адам катуу чуркап, чакырган тараптын катарынын бир жеринен жарып өтүп, бөлүнүп калган жагын өз тарабына алып кетет. Эгер ал кол кармашып тургандарды бөлүп кете албаса, ошол тарапта жеңилген катары калат. Мындай чакыруу кезек менен улам бир тараптан болуп турат. Кайсы тарап өнөктөрүн алдырып бүтсө, же алдын ала макулдашылган убакыт бүткөндө кайсы топто кишинин саны аз болсо, ал жак утулган болот.

Аңкилдек

Таяк ыргытуу оюну. Таяктын узундугу 1 м болот. Балдар кезек менен таяк ыргытышат. Таяк ыргытылганда улам бир башы жерге тийип, аңкилдек атып кетиш керек. Таяктын эки башы тоголок болсо, андай таяк жакшы аңкилдек атат. Жакшы ыргытылган таяк ондон ашык аңкилдек атат. Бул оюн колдун, манжалардын күчүн чыңдайт, көз өлчөмүн өнүктүрөт, шамдагайлыкка, шайдооттукка көнүктүрөт. Оюн көбүнчө тоодо ойнолот.

Аркан тартмай

Күч сынашуу оюну. Аралыгы бири биринен 2 м болгон чийин чийилет. Эки жааттан бирдей санда жигиттер чыгат. Эки учу түйүлгөн аркан чийинге теңделип ташталат. Калыс белги берери менен аркан тартышуу башталат. Кайсы тараптын эң алдындагы оюнчусу чийинден өтүп кетсе, ошол тарап утулат. Кээде жекеме-жеке да тартышат.

Бука тартыш

Күч сынашуу оюну. Эки балбан аркандын 2 туюк учун көк желке менен омууроого илип, төрт аяктап экөө эки тарапка тартышат. Чийинден чыгара өз тарабына сүйрөп кеткени жеңишке ээ болот.

Дүмпүлдөк

Түнкүсүн ойнолот. Жаштар эки топко бөлүнүп, анын бири аркандын бир учун кармап, жерге кийиз чүмкөнүп жатышат. Экинчи учун аларды кайтарган «сары айгыр» (сакчы) кармайт. Экинчи топ жаткандарды эшилген жоолук же кур менен чапкылашып, сакчыга карматпай качып турат. Сакчы аркан жеткен жерге чейин кууп барып алардын бирин кармап алса, алар кийиз чүмкөнгөндөрдү алмаштырып оюн улантылат.

Жамбы атмай, кыйык атуу

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Ар түрдүү формада жана ар кандай салмакта уютулган, илгерки заманда акча ордуна жүргөн күмүш – жамбы деп аталган. Аш-гойлордо жамбыны бийик жерге илип коюп, көзгө атар мергендерди сынашкан. Жамбы мурда жылкынын куйрук кылына байланып илинген. Жамбы атуучулар ошол кылды үзө атып, жамбыны түшүрүшкөн. Жамбыны мурда жаа менен атса, кийин мылтык менен атууга өтүшкөн. Мылтыктын калибрин, бытыранын номерин, катышуучулардын санын ж.б. шарттарды мелдешти өткөргөндөр аныктаган. Аянт айылдан четте кеминде 500x500 м² өлчөмүндө болуп, 16 жаштан өткөн оюнчулар бытыра мыл-

тык жана ээр токумдуу ат менен катышкан. Учунa 3-4 м туура жыгач бекитилген 10-15 м узундуктагы шырмый тикесинен орнотулуп, ага кыйыкка байланган бута («жамбы») илинген. Ал 25x30 см чоңдуктагы кагаз же фанерадан кара боёк менен боёлуп, куш түспөлүндө жасалган. Мелдеш башталганда кезектеги оюнчу мылтыгын октоп, чаап бара жатып бутага 70-75 м калганда аткан. Башка түрү боюнча бута 7-8 м бийиктикте Г тамгасына окшош устунга илинип, ок 25-30 метрден атылган. Бардык чыгууларда эң көп упай алган жаат же аткыч мелдештин жеңүүчүсү деп табылган. Оюн 1972-80-ж. спорттун улуттук түрү катары ойнолгон.

Жашынмак

*Куштай учуп закымдап,
Биз ойнойбуз жашынмак.
Абзий Кыдыров*

Балдар оюну. Эки топко бөлүнүп, улан-кыздар аралаш ойнойт. Жашынуу чеги белгиленет. Чөп жашырып же тутум кармашып, уткан топ жашынат, уттурганы издейт. Эгер баарын издеп таап алышса, анда алар жашынат да берки топ издейт. Бирин эле таба албаса уттурганга эсе болот да, кайрадан издешет. Эгер оюнчулардын саны аз болсо, бирөө издеп, калганы жашынат. Издөөчүнү жаңылдыруу максатында жашынгандар бир бириктен, бир тийктен алыста өңдөгөн үн менен «күкүк» же «зейнеп» деп алаксытышат. Бул учурда биринчи табылган бала издөөч болот. Эгер эң акыркы бала чекке издөөчтөн мурда келсе, анда издөөч экинчи ирет да издөөч болот. Эгерде акыркы бала издөөчтөн кийин келсе, ошол издөөч болот. Оюн ушундайча улана берет.

Жолдош сурамай, шерик сурамай

Жаштар оюну. Көк майсаңга бир кыз, бир уландан жуп болуп уй мүйүз тартып отурушат. Оюн башчы «Кимге жолдош керек?» - дейт. Алар «мага» дешип кол көтөрөт. Оюн башчы отургандардын бирөөнө «сага ким керек?» дегенде, ал каалаганынын атын атайт. Аты аталгандын жубу ага өз шартын

коёт. Жолдош сураган кыз же жигит шартты аткарса, каалаганын жанына отургузуп алат. Суралган оюнчунун жубу жанындагысын бергиси келбесе, жолдош сураган ага шартын айтат. Эгер шартты аткарса (ырдаса, бийлесе ж.б.) жолдошун алып калат. Кээде жубу өзүнө жакпаган учурлар да болот. Ал учурда жубун биринчи эле сураганга берип жиберип, өзүнө башка жуп издейт.

Жоолук таштамай

Жаштар оюну. Катышуучулар жүйүртө басып көк майданга тегерете отурушат. Оюнду баштоочу отургандарды айлана чуркап баратып колундагы эшилген жоолукту же жумшак курду биринин артына билгизбей таштап кетет. Жоолук ташталганын байкап калган киши дароо жоолукту ала чуркап, жоолук таштаган оюнчуну өз ордун (эреже боюнча жоолук алган оюнчунун ордун) тапкыча кууйт, жетип сабоого аракет кылат. Жетсе аны чапкылап, жоолукту көкөлөтө ыргытып жиберип, тигинин ордуна отура калат. Жетпесе жоолукту башка бирөөнүн артына таштап кетет. Эгер ал жоолук ташталганын сезбей калса, жоолук таштаган оюнчу айланып келип, жоолукту алып, аны чапкылап, отургандарды айланга кууп өз ордуна келтирет. Кубалап бараткан оюнчу амалкөй болсо, кубалап баратып жоолукту башка бирөөнүн аркасына таштап кетет. Ал бала байкабай отура берсе, жоолук таштаган бала айланып келип, аны сабайт. Артты кароого, жоолук ташталганын жанаша отурганга айтууга болбойт. Артын сыйпалап билүүгө гана уруксат берилет. Жоолук эки кишинин ортосуна же алыс ташталса, жоолук таштаган киши айып тартат.

Жөө эңиш, жөө оодарыш

Балдар оюну. Чоңураактары ат болуп, кичирээктери аларга минип, эки-экиден эңишет.

Качма топ

Топ менен ойнолуучу балдар оюну. Кенен аянтта топ чабуу сызыгы, топ чапкан киши чуркап барып келгидей (30-35 м) чек белги жана мара белгиленет. Балдар эки топко бөлүнүп таяк кармашат. Кайсы топтун өкүлү чыкса, топ чабуу укугуна ээ болот. Топ тоскон тараптагылардын бирөө тигилерге топ салып берет. Топту көкөлөтүп алыс чабуу керек. Ошол учурда топ чапкан жактагылар топтун алыс чабылганынан пайдаланып, белги чекке чуркап барып, кайра келишсе дагы топ чабууга укуктуу болот. Белги чекке жетпей орто жолдон кайра келсе, анын топ чабууга акысы жок. Чабылган топту жерге түшүрбөй тосуп же качып бараткан баланы топ менен урганда топ тийсе, анда эки тарап орун алмашат. Топ чаап жаткан оюнчу сызыктан өтүп кетсе, топ берип жатканы топ менен уруп коюшу да мүмкүн. Эгер топ чаап жаткан оюнчу топту чаба албай калса, топ чабуу укугунан ажырайт. Өнөктөштөрдүн баары топту бирден чаап бүтүп, эң акырында калганы топту үч жолу удаа чапканга чейин белгиленген чекке барып кайткан бала жок болсо, ал тарап утулган болот да, экинчи тарап топ чабууга укук алат. Ушинтип оюн улана берет.

Киште

Эки киши ойноочу байыркы оюндардан. Шахматтан айрым жүрүштөрү менен айырмаланат. Киштеде король – кан, ферзь – баатыр, ладья – уруу аксакалы, слон – төө, конь – ат, пешка – пияла же жоокер деп аталат. Киште деген сөздүн мааниси шахматтагы шах деп королго коркунуч туудурган маанини билдирет. Киштеде шахматтагыдай кан рокировкаланбайт. Канга аттан бөлөк ар кандай фигура мат бере берет. Жоокер оюнду биринчи баштаганда гана алдындагы жүрүш жолунун бирин аттап, кийинки экинчи жолго көчө алат. Калган убакта, жүрүш сайын жоокер бир жолго гана жүрүүгө укуктуу. Канга коркунуч туулса (киште жарыяланса), оюндун бир партиясында эки оюнчу тең бир жолу гана канды атча жүрө алат. Эгер жүрүүгө жол жок болсо жеңилет. Калган жүрүштөрү шахматтан айырмаланбайт. Оюнга шахмат тактасы жарактуу.

Коён тебиш

Күч сынашмай оюну. Эки улан кийизге же көк чөпкө аркы-терки чалкасынан жатып, эки оң же эки сол карууларын бири бириникине илиштирет. Эгер оң карууларын илиштиришсе, оң буттарын, сол карууларын илиштиришсе, сол буттарын жогору көтөрүп келип, согончокторун илиштире экөө эки тарапка буттарын тартышат. Кимиси оодара басып, көмкөрүп кетсе, ал жеңген болот да, мөрөй ошого ыйгарылат.

Кол күрөш

Жигиттердин күч сынашмай оюну. Экөө ортосуна такта коюп, маңдай-тескей сыңар тизелеп отуруп, оң колдорун бекем кармашып, чыканактарын тактага такайт да, ар кимиси каршысынын колун чалкалата жыгууга аракеттенет.

Кочкор сүзүштүрүү

Колду түз кармап, ортонду сөөмөйдү көздөй ийе тартып, сөөмөйдүн үстүн оролто коёт. Ушул эле ыкмада ортонго аты жокту, аты жокко чыпалакты коёт. Манжалар бири-бирине ороло илинишип, көрүнүшү кочкордун мүйүзүнө окшоп калат. Анан эки атаандаш «кочкорлорун» сүзүштүрө баштайт. Кайсы «кочкор мүйүз» күчтүү жана чыдамдуу болсо анын ээси утат. Балдар калыс болуп карап турушат. Оюн манжаларга сулуулук жана күч берет, муун ооруларына чек коёт.

Көз таңмай

Балдар оюну. Тегерете чийин чийилет. Чогулган балдар тум (чүчү кулак) кармашып, аны эң аягында кармап калган баланын көзүн таңып, ортого коё берет. Тегеректеги балдар көзү таңылуу балага карматпай качышат, бирок чийинден чыкпайт. Көзү таңылуу бала балдарды дабышы, күлкүсү ж.б. боюнча болголоп билип, алардын бирин кармоого аракет кылат. Ким кармалса, ошонун көзү таңылат да, оюн андан ары улантылат.

Кыз жарыш, келин жарыш

*Тулпарга тулпарлар сүрөө берет,
Туяктар өр таянып арыш керет.*

Чынарбек Айдаров

Улуттук ат оюну. Оюнга 13 жаштан 21 жашка чейинки 5-6 кыз-келин жасалгаланган ат жабдык токулуп, кооз үртүктөлгөн күлүк аттарга алгчыланта минип катышат. Жарышка чыккан келиндер жоолук салынып, кыздар кундуз тебетей, кош этек көйнөк, чыптама кийишет. Ат чабууну баштоочу жер, мара белгиленет. Аралык 5-6 км болот. Аттын тизгинин кайсы учурда жыя кармап, кайсы учурда коё бериштин ыгын билген кыз-келиндер

озуп келип байге алышат.

Оромпой

Сыңар аяктап секирип ойнолчу балдар оюну. Үч түрү бар: 1) балдар эки тарапка бөлүнүп, тегерек тартып турушат да, сызыктын сыртындагы атаандаштарын бүгүлгөн буту менен тебүүгө аракеттенет. Экинчи тарап каршысындагыларга тептирбей, чийиндин ичине кирүүгө тийиш, ошондо алар утат. 2) Эки бала корозчо сороктоп ийиндери менен жөөлөшөт. Кимиси жыгылса же эки буттап басса, ошонусу жеңилет. Бул короз оромпой деп аталат. 3) Бир нече бала бир бутун көтөрүп, секирип чуркап жарышат. Ким мурда чекке жетсе, ошол жеңет. Бул оромпой жарыш деп аталат.

Селкинчек

Улан-кыздардын жай мезгилинде жанаша же кыйгач өскөн даракка арканды байлап, айыл четинде, күндүз же айлуу түндө тебүү оюну. Ал ыр, бий ж.б. менен коштолот. Бакдараксыз жерге алты бакан селкинчек салынат.

Томук жашырмай

Томук жашырмай түрк элдеринин ичинен кыргыз элине гана тийиштүү мелдеш оюндарынын бири. Койдун же эчкинин кашка жилигинин башындагы кичинекей томпок сөөк томук деп аталат. Томукту таза мүлжүп, эки адам (көбүнчө жаштар: кыз менен жигит, кайниси менен жеңеси ж.б.) аны жашыруу шартын сүйлөшүп, мөөнөтүн белгилешет. Мөрөй алдын ала бычылат. Ал күбөлөрдүн катышуусу менен жүргүзүлөт. Бири жашырат, экинчиси доочу болот. Томук көбүнчө каткан адамдын сол колунун баш бармагынын астында болушу керек. Томукту колуна жип менен байлап алууга болбойт. Доочу томукту каткан адамдан өзү каалаган учурда үч жолу «Томук кана?» - деп сурашы керек. Ал доочу сураганда шак алаканын ачып, буйдалбай көрсөтүүгө тийиш. Ал үч жолу тең томукту шартташкан колунан көрсөтсө утат. Бирөөндө эле көрсөтө албай калса утулат. Утканы бычылган мөрөйдү алат. Илгери тогуздап байге сайып томук жашырмай ойногондор да болгон.

Чакмак, топ таш, беш таш

Кыз-келиндер оюну. Беш таш же андан көбүрөөк таш менен экиден же өнөктөшүп ойношот. Беш ташты түрдүүчө ыргытып, чакмак алуунун ар кандай ыкмалары көрсөтүлөт. 1-ыкма: 1. Бир ташты жогору ыргытып, жерге ташталган 4 таштын бирин алып, ыргыткан ташты тосуп алуу, колдо 2 таш болот. 2. Эки ташты жогору ыргытып, жерден бир ташты ала коюп, ыргытылган эки ташты тосуп алуу. Колдо 3 таш болот. 3. Үч ташты жогору ыргытып, жерден бир ташты ала коюп, ыргытылган үч ташты тосуп алуу. Колдо 4 таш болот. 4. Төрт ташты жогору ыргытып, жерден бир ташты ала коюп, төрт ташты тосуп алуу. Колго бардык 5 таш жыйналат. 5. Беш ташты жогору ыргытып, алакан менен жерди бир уруп, беш ташты тосуп алуу. Бардык учурда чакмакты бир гана колу менен алат. 2-ыкма: 1. Беш ташты бириндетип жая калчоо. 2. Бир ташын улам жогору ыргытып төрт жолу жерден бир таштан терип алуу. 3. Бир ташты жогору ыргытып, төрт ташты экиден терип алуу. 4. Бир ташты жогору ыргытып, жерден үч ташты алып, ыргыткан ташты тосуп алуу. 5. Бир ташты жогору ыргытып, бир сапарда жерден 4 ташты терип

алуу. 3-ыкма: 1. Таштарды чачып таштоо. 2. Сол колдун сөөмөйү жана бармактын учу менен жер тиреп капка-дарбаза жасалат. 3. Бир ташты жогору ыргытып, жердеги бир ташты дарбазадан өткөзүп, ыргытылган ташты тосуп алуу. 4. Ушул ыкманы 2, анан 3 таш менен кайталоо. 5. Акырында 4 ташты тең дарбазадан өткөрүү. Бардык учурда жерден таштарды тергенде башкасына кол тийгизбөө, оң колго жыйылып жаткан таштар да бири бирине тийишпөөсү керек. Оюндун бир жеринде жыдып калса, кезек башкага өтүп, кайра кезеги келгенде жыдыган жерден улантат. Бир таш жогору ыргытылып, жерден ташты терип алганды – үч алакей, жерден таштарды экиден шыпырганды – кош кайрык, 4 ташты бирден терип алганды – гүл термей, эки ташты жогору ыргытканды – кош ат, үч ташты ыргытканды – үч ат же үчилик деп атайт.

Чикит

Уул балдардын оюну. Узундугу 100-120 см, диаметри 3-4 см жумуру таяк жана узундугу 15-30 см, эки башы учталган кесинди (чикит) менен ойнолот. Жерге диаметри 3-4 м болгон айлана чийилет. Айлананын ортосуна таяктын учу бата турган, узундугу 20 см чуңкур казылат. Оюнду эки бала же жаатташып ойносо болот. Оюн башталаар алдында чек сан белгиленет. (Мисалы, 100 таяк.) Оюн таяк кармоо менен башталат. Таяктын учун кармап калганы (жаат) чикит чабат, экинчиси тосот. Чабуучу бала айланадагы чуңкурдун үстүнө чикитти туурасынан коюп, чикиттин астына таякты киргизип, чикитти өйдө көтөрүп ыргытып жиберет да, чикит ылдый түшүп келатканда таяк менен чабат. (Чикитти өйдө көтөрүп чапканда таягы чикитке тийбей калса же тийсе да чикит айлананын ичине түшсө, оюн өнөгүнө өтөт.) Чикит канчалык алыс кетсе, чабуучу үчүн ошончолук жакшы. Тосуучулар чикитти жерге түшүрбөй тосуп алса, оюнчулар орун алмашат. Ал эми тосо албаса чикит түшкөн жерден тосуучулардын бири кайра ыргытып, айлананын ичине түшүрүүгө аракеттенет. Чикит айланага келип түшсө, анда жааттын экинчи оюнчусу чабат. Айланага ыргытылган чикитти денеси менен тосууга болбойт, таяк менен гана тосуш керек. Ыргытылган чикит айланага түшпөй калса, чаап жаткан бала

чикит түшкөн жерге барып, чикиттин бир учунан чаап, чикит ыргып өйдө көтөрүлгөндө, алыстатып чабат. Үч жолу ушинтип чабат. Чикиттин акыркы түшкөн жеринен айлананын четине чейинки аралыкты таяктын узуну менен ченеп санап келет да, чикит чабууну улантат. Биринчи жааттын оюнчулары бүткөндө кезек экинчи жаатка келет. Ушул тартипте оюн улантылып, кайсы жаат белгиленген санга мурда жетсе ошол жаат жеңүүчү болот.

Жеңген жааттын бир оюнчусу таяк менен чикитти жерге түшүрбөй элэйт. Элегенде таяк чикитке кайра жолу тийсе, анда чикитти ошончо жолу түшкөн жеринен алыстатып чабат. Акыркы түшкөн жерден жеңилген жааттын бир оюнчусу чикитти колуна кармап, айланага чейин ырдаган боюнча чымылдап чуркап келиши керек. Эгер жолдо тынып калса, ошол тынган жеринен чикитти кайра чабышат. (Бир гана жолу чабууга уруксат берилет). Чикиттеги ырдалуучу ыр: Ак бай, Ток бай

Уяттары жок бай

Катуу жорго, кашка тай,

Кадик болгон башка тай.

Катуу чапса чарчаба,

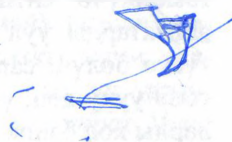
Жеткирбегин башкага.

Үстүндөгү жаш бала,

Уруп кетсе аскага,

Чабалекей чам-чум,

Чабалекей чам-чум, - деп акыркы муунду деминин жетишинче созуу керек.

Шабият

Өспүрүмдөр оюну. Ойноочулар эки жаатка бөлүнөт. Боз үй ордундай тегерек чийилет. Чийиндин ичиндегилерди чийиндин сыртындагылар чаап, өздөрүн чийиндин ичинен тептирбөөгө аракеттенишет. Эгер тептирип койсо ойноочулар орун алмашат.

ЧҮКӨ ОЮНДАРЫ

Кыргыз эли мал менен өсүп-өнгөн эл. Ошондуктан малдын чүкөсүн (каржиликтин башына ашташкан кичинекей сөөк)

байыртадан эле пайдаланышкан. Кыштын узак түндөрүн чүкө ойноо менен өткөрүшкөн. Оюнда элдин ички, тышкы душмандарынан коргонуу ыкмалары, аскердик өнөрдүн элементтери (таамай атууга көнүгүү, көздүн курчтугун өөрчүтүү ж.б.), тактык, тыкандык, тез эсептей билүүчүлүк, шамдагайлык, тапкычтык, кылдаттык, чеберчилик, устаттык, кыраакылык, кыймыл, адеп сактоо сыяктуу көптөгөн учурлар колдонулат. Оюн ушунусу менен кызыктуу да, ушунусу менен баалуу. Чүкө оюндары жөнүндө элдик фольклордо, «Манас» эпосунда, жазуучулардын чыгармаларында кеңири маалыматтар бар. Кыргыз эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбековдун «Көк асабасында» төмөнкүчө айтылган: «... Кызылга, көккө, сарыга боёлгон ашыктарды уул үймөктөп чачып салчу. Анан ал ашыктарын түскө бөлүп: сарысын «табгач», кызылын «түрк», көгүн «кыргыз» уулу деп, үч тонту үч тарапка жайнатып кулжа, теке сакаларды кол башы деп алдыга жылдырып...

«Чабыш» оюнун ойногон эрке талтаң уулдар азыр керегедө илинген тулубун карап, андагы чүкөсүн сагынып, ыйлагысы келет...» (204-бет).

Чүкө оюндарынын байыркылыгы «Манас» эпосунан да көрүнөт. Манастын ашык ойногондугу, ордо аткандыгы айтылат. Чүкөнү мурда ашык, эңке деп да аташкан.

Чүкө салган баштык – тулуп, койдун чүкөсү – койгут (кээде аркардын кичирээк сакасы да койгут делет), эликтики – элик бапый, тоо теке, аркар, кулжаныкы – сака, эчкиники чыймыт, уйдуку – томпой, доңкей деп аталат. Абалак – мүйүздөн төрт кырдуу жасалып, негизинен ордого гана колдонулат. Чүкө оң, сол болуп бөлүнөт. Конушуна жараша алчы, таа, бөк, чик деп айтылат. Семиз койдун чүкөсү салмактуу келип, даана атылат. Ал эми арык малдын чүкөсү жеңил болот, атканда башка чүкөгө жөлөнүп шыйкы туруп калышы мүмкүн.

Упайда үч чүкө бир басым, ордодо бирдин үчү беш чүкө болуп эсептелет.

Кыт. Саканын таа жагын көзөп, көңдөйлөп, ага эритилген коргошун куюлат. Бул кыт куюу деп аталат. Кыт саканын таа жагын салмактандырып, арышын кеңейтет, ыргытканда, атканда, өкчөгөндө жалаң алчы конушуна көмөктөшөт. Чүкө оюндарын ойноодо балдардын бардыгында тең кыт куюлган сакалар болгон учурда гана ойногонго болот. Ойноочулардын биринде эле кыт куюлган сака жок болсо, оюн кыт куюлбаган сакалар менен ойнолушу керек.

Оюн сака калчоо менен башталып, сакалардын конуу тартиби менен оюнчулардын кезеги түзүлөт. Бардык чүкөлөрдү чогултуп өкчөө - калчоо деп аталат.

Кыргыз анызында чүкө оюнунун пири – Какчеке делет.

Чүкө оюндарынын 20дан ашык түрү белгилүү. Алар негизинен экиге бөлүнөт: отуруп ойнолуучу оюндар (чүкө калчамай) жана басып жүрүп ойнолуучу оюндар (чүкө атмай). Биринчисине упай, кан таламай, жеп кетти, канымдат, сасыткы, үчүм, ачакей-жумакей, чүкө өкчөмөй ж.б.; экинчисине ордо, үч тапан, өлдү, жедирмек, келиш, кыйыр, кен, опол, пари ж.б. кирет. Чүкө оюндарынын төрөсү – ордо. Ордо кыргыз элинде гана учураган оюн. Анда кыргыз элинин тарыхый турмушу кеңири камтылган. Ордодо кыргыздардын күнүмдүк жашоо-турмушу, ички жана тышкы душмандары менен болгон мамилеси сыяктуу көптөгөн маселелер чагылдырылган. Оюнчулардан өтө чеберчиликти, машыккандыкты талап кылган татаал оюн. Ордо байыркы кыргыз элинин хан ордосун элестетип, элди биримдикке чакырат, ошондой эле аскердик өнөргө үйрөтөт. Ордонун үйдө - кийиз үстүндө ойнолгон түрү упай. Бул оюндар дүйнө элдеринин эч биринде жок. Ордо менен упай улуттук спорттун түрүнө киргизилип, ойнолуп жүргөндүктөн, азыркы мезгилге ылайыкташтырылып иштелип чыккан бирдиктүү эрежеси болгондуктан бул китепке жазган жокпуз. Чүкө оюндарында жергиликтүү өзгөчөлүктөр өтө эле көп, ал түгүл бир эле оюнду ар башка жерде ар башкача атаган же ар башкача эреже менен ойногон учурлар да кездешет. Төмөндө чүкө оюндарынын айрымдарын келтиребиз.

Андөк

Бул оюнду 2 кишиден 5 кишиге чейин ойносо болот. Ар бир кишинин (баланын) бирден сакасы, кыт куюлган же жөн эле онго чейин чүкөсү болот. Оюн түз жерде ойнолот. Чийин чийилип, андан 10 арыш аралыкка ар бир бала бирден чүкө тигет. Андан кийин оюнга катышуучулар сака калчашат. Сакаларынын конгону боюнча кезек түзүлөт. Биринчи конгонунун ээси чийинге бутунун башын келтирип туруп биринчи атат. Атканда сака чүкөгө тийип бири чик, бири бөк болуп калса андөк болот. Ошол аткан чүкөнү утуп алат да, сака жатып калган жерден чүкөнү дагы атат. Аткан сакасы чүкөгө тийип, сакасы гана алчы консо тизилген чүкөлөрдү бүт утуп алат. Калгандары кайра бирден чүкө тизишип, оюн кайра башталат. Ойногондо эч ким утпаса сака түшкөн жерден атылат. Колдогу чүкө түгөп калса, өнөгүнөн карызга чүкө сурап ойносо да болот.

Айкүр

Бул оюнду эки же андан көп бала ойнойт. Түз сызык сызылып, аны бастыра чүкөлөр бири таа, бири айкүр (алчы) тизилет. Анан сакалар калчанат. Биринчи конгон саканын ээси чүкөлөр тизилген чийиндин четин басып туруп, өз сакасын калчап, сызыктан узак ыргытат. Эгерде сака үч тапандан жакыныраак түшүп калса, анда ошол саканын ээси ондоп ыргытат. Ал эми биринчи эле калчаганда сакасы айкүр конуп калган оюнчу сакасы түшкөн жерди басып туруп, сызыкта тизилген чүкөлөрдүн каалаганын мээлеп атат. Анын сакасы чүкөгө тийип, ал чүкө чийинден үч тапан алысыраак түшсө, оюнчу чүкөнү утат да, кайра дагы атууга укук алат. Биринчи чүкөнү утуп алган учурда оюнчунун сакасы чоң чийиндеги чүкөлөргө канчалык жакын туруп калса, оюнчу үчүн ошончолук пайда. Себеби, оюнчу жакындан чийинде тизилип турган чүкөнү «кыйыры менен» деп айтат да, бир нечесин ута алат. Кыйыр учурунда үч тапандан алыс барып түшкөн чүкөлөр оюнчунун утканы болуп эсептелет. Ушинтип акыркы чүкөнү утуп алгыча кайталап ата берет. Ыргыткан учурда оюнчунун сакасы айкүр конбой калса, анда ал оюнчунун сакасы ошол түшкөн жеринде калат да, андан кийинки сакасы конгон оюнчу өзүнүн сакасын чийиндин четин тама-

ны менен басып туруп, тигинден башка тарапты көздөй өкчөп ыргытат, же анын сакасын атат. Эгер экинчи оюнчу биринчинин сакасын үч тапандан алысыраак ыргыта ата алса, биринчи оюнчу оюндан чыгат. Оюн ушундайча улантылат. Акырында кимдин сакасы мыкты болсо, ким таамай ата алса, ошол баарын утуп чыгат.

Алжүдүм

Оюнга каалаган сандагы балдар катышат. Алар чүкөлөрүн жалаң бөгүнөн тизишип, андан бир нече кадам алыстап барышып, кезек менен чүкөлөрдү көздөй сажаларын ыргытышат. Оюнду чүкөлөргө эң жакын түшкөн саканын ээси же чүкөлөргө биринчи болуп тийип кеткен саканын ээси баштайт. Эгерде оюнчунун сакасы чүкөлөргө тийип, анан айкүр конуп калса, анда ошол оюнчу утушка ээ болот да, бардык чүкөнү алып коёт. Бул учурда оюн кайра башталат. Оюнду баштоочу өзүнүн сакасын чүкөлөргө тийгизип туруп, «алчы, алчы, алчы!» деп алыска атып жиберет. Дароо эле айкүр конуп калса утат. Сака таа, бөк же чик түшсө, анда «таш» деп айтылат да, оюнду башкасы улантат. Биринчи оюнчудан кийинкилер кааласа, топ чүкөдөн алыс же жакын турганына карабай, топ чүкөнүн үстүнө сакасын тийгизип туруп, жогорудагыдай атып жиберсе болот. Андай кылгысы келбесе, ошол сакасы барып түшкөн жерден басып туруп, өзүнө жакыныраак жайгашып калган оюнчунун сакасын атат. Сака менен саканы аткан учурда алардын бири бөк, экинчиси чик түшсө, же тескерисинче түшкөн учурларда аткан оюнчу утушка ээ болуп, сакасы атылган оюнчу оюндан чыгып калат. Эгерде аткан оюнчунун сакасы айкүр конуп калса да утуш аткандыкы болот. Бирок, сака менен саканы аткан учурда, сакасы атылган оюнчунун сакасы айкүр туруп калса, утуш мурда аткан оюнчунуку деп эсептелинет да, кийинки аткан оюнчу оюндан чыгып калат. Бул оюнда кимдин сакасы коноочок болсо ошол утат.

Ачакей-жумакей

Оюнду эки жаатка бөлүнүп ойношот. Кезек менен чүкө өкчөшөт. Өкчөгөн бала чүкө оңко турса – 3, алчы консо – 2, таа консо – 1 манжасын жумат. Жумганы – жумакей, ачканы – ачакей деп аталат. Чүкөсү алчы, таа коно берсе улам өкчөй берет. Бөк же чик консо оюн атаандашына өтөт. Кайсыл оюнчу биринчи болуп манжаларын толук жуумп, кайра ачып чыкса, башкача айтканда 10 упай топтосо, ошол оюнчу утат. Жеңилген бала эки колунун алаканы менен көзүн басат. Жеңген бала аны чекеге же колунун сыртына бир манжасы менен акырын чертип, колунун баш бармагын жана чыпалагын көрсөтүп туруп калат. Жеңилген бала анын кайсы манжасы менен черткенин табыш керек. Тапса ошол жаат оюнду кайра баштайт. Таппаса оюндан чыгат. Калгандары ойной берет.

Ашык

Оюн тегиз жерде ойнолот. Ортого чуңкурча жасалып, ага ар бир ойноочу үчүн үчтөн чүкө тизилет. Чуңкурчаны айланта актап койсо да болот. Чуңкурчанын айланасынан 2 метр алыстыкта айланта сызык чийилет. Оюнчулар эки жаатка бөлүнөт. Ар бир жаатка ашык атуу үчүн бирден сака берилет. Оюн таяк кармоо же ашык калчоо менен башталат. Оюнду баштаган оюнчу сызыктан (чийинди басып) туруп ордо аткандай сака менен тизилген чүкөлөрдү атат. Атканда сызыктан чыккан ашык ашыкты чыгарган оюнчулардыкы болот. Оюнчу атканда ашык чыгарса, атууну уланта берүүгө укуктуу. Атканда чүкө чыкпай калса, кезек өнөгүнө өтөт. Биринчи жааттын оюнчулары кезек менен ойноп бүткөндөн кийин, оюнду ойноо кезеги экинчи жаатка берилет. Кайсы жааттын оюнчулары ашыкты көп чыгарса, ошол жаат оюнда утат. Утулган жааттын оюнчулары уткан жааттын оюнчуларынын алдында ырдап, бийлеп бериши керек. Бул оюн ордонун жаш балдарга ылайыкталган түрү болуп эсептелет.

Дарттикем

Бул оюнду төрт бала ойнойт. Коноочок бирден чүкө алышат. Ат калчашып, оюнду баштоо кезеги түзүлөт. Оюнга жи-

ликтен чийкилей омкорулган улактын жапжаңы чыйбылы колдонулат. Чүкөнүн экөө оң, экөө сол болот. Биринчиси чүкөлөрдү каалаган колуна кармап, түптүз жерге же үстөл бетине каалагандай калчайт да, «дарттикем» деп колун көкүрөгүнө коюп туруп калат. Чүкөнү калчоо ыкмасын билүү, кылдаттык талап кылынат. Эгер өкчөгөндө төрт айкүр турса, анда «чурум» деп коёт да, утат. Үчөө чик, бирөө айкүр; же эки таа, эки айкүр консо да утат. Төртөө тең таа консо, же үч бөк, бир таа консо да жыдыйт (утулат). Үч таа, бир бөк же үч айкүр, бир чик консо да утулат. Калчаган чүкөлөрдүн бирөө оңко турса, анда калган чүкөлөрдүн кандай түшкөнүнө карабай утат. Бул оюндун башкача түрү мурда кумар оюну катары белгилүү болгон.

Жыдымай

Бул оюнду экиден ашык бала ойнойт. Оюнчулар аз болсо ортого экиден, көп болсо бирден чүкө кошушат. Ат калчашат. Бир чүкө алчы консо калчаган бала чик түшкөн чүкөлөрдү утат. Кайра да калчайт. Дагы утса дагы калчайт. Утпаса кезек кийинки балага берилет. Калчаганда чүкөлөр алчы, таа түшүп калса, оюн сасыды деп аталып, калчаган бала оюндан чыгат. Ойногондор чүкө калчаганда канча таа консо ошончо чүкө кошуп, кайра калчайт. Утса, таа консо кайра-кайра калчай берет.

Кан таламай

Бул оюнду 2 оюнчу же 4 – 6 киши 2 топко бөлүнүп ойнойт. 16 – 20 басым, б.а. 48 – 60 чүкө ортого салынат, чоңдугу жана түсү жагынан айырмаланган бир чүкө кошулуп, ал кан аталат. Оюн ат калчашуудагы ирет менен башталат. Оюнду баштоочу чүкөлөрдү кочуштап, кийиздин үстүнө жая чачат. Кан таа түшсө, оюнчулар чачылган чүкөлөрдү талап алышат. Шамдагай оюнчу канга, чүкөлөрдүн көбүнө ээ болот. Кан бир жолу талангандан кийин, оюнчулар алган чүкөлөрүн эсептешип, ар бир оюнчудан бирдей сандагы чүкө чыгарылат. Кан жолдошу делип, бир чүкө ашык салынат. Артып калган чүкөлөр утуш катары оюнчуда кала берет. Кан алган киши чүкө калчайт. Кан таа консо дагы таланат. Таа түшпөсө чүкө атуу башталат. Калчаган киши сөөмөйүнүн учу менен чигин чиги, бөгүн бөгү, тааны таа,

алчыны алчы менен башка чүкөлөргө тийгизбей таамай атып, атылган чүкөнү алат. Атылган чүкө «ок», атылуучу чүкө «кийик» деп аталат. Үч чүкө атылгандан кийин канды атууга мүмкүн болбой, ал көп чүкөнүн курчоосунда калса, оюнчу макулдашуу боюнча үч же беш чүкө атып алгандан кийин канды атат. Канды алгандан кийин гана колундагы чүкөлөр менен кан белгилүү жерге коюлат. Кан менен чүкөнү атууга болбойт. Ок кийикке тийбей калса же башка чүкөгө тийип кетсе оюнчу жыдыйт да оюн кезектеги оюнчуга өтөт. Ким көп чүкө алса, ошол утат. Эки тараптын чүкөлөрү бирдей санда болсо, кан алган тарап утат. Бул оюн айрым жерлерде упай деп да аталат.

Канымдат

Катышуучулар тегерек тартып отурушат да кезек менен чүкө өкчөшөт. Кимдин чүкөсү алчы консо “кан”, таа конгону “вазир” болот. Чик конгону “ууру” болуп эсептелет да, вазир ууруну шап билектен кармайт. Канга карап, “каным датым бар” дейт. Кан: “датыңды айт” деп жооп берет. Ошондо вазир “бул ууру сенин жанга тенебес жоргонду уурдап бара жатканда кармадым, буга жаза колдон” дейт же ушул сыяктуу “кылмыш жазаганын” айтат. “Капа болгон” кан “ууруга” ырдоого, бийлөөгө ж.б. буйрук берет. Ал жазаны аткаргандан кийин, кезектеги оюнчу чүкө өкчөп, оюн улана берет.

Келиш

Оюн тегиз жерде өткөрүлөт. Чүкө тизилүүчү жана тизилген чүкөлөрдү атуучу жер белгиленет. Атуу аралыгы ойногондордун жаштарына жараша 2 метрден 8 метрге чейин болот. Ойноочулардын саны чектелбейт. Оюнчулар чүкөлөрүн белгиленген жерге алчы, таа кылып тизишет да, чүкө атуучу жерге келип турушат. Ар биринде бирден сака болот. Кезек менен сакаларын тизилген чүкөлөрдү көздөй ыргытышат. Кайсы оюнчунун сакасы тизилген чүкөлөрдүн бирине алгач тийсе же жакын түшсө, ал оюнду баштайт. Калгандары сакаларынын тизилген чүкөлөргө

чейинки түшүү аралыктары боюнча кезек түзүшөт. Оюнду баштоочу сакасы жаткан жерди сол же оң буту менен басып туруп, тизилген чүкөлөрдүн өзү каалаганын атат. Аткан сака чүкөгө тийбесе оюнчу жыдыйт. Кезек андан кийинки оюнчуга келет. Аткан сака чүкөгө тийип, сака тийген чүкө чик, ал эми сака бөк түшсө же чүкө бөк, сака чик түшсө, оюнчу «келди» деп туруп чик же бөк чүкөнү утуп алат да чүкө атышын улантат. Ошентип, оюнчулар кезек менен чүкө атышып, акыркы чүкө «келгенге» чейин ойношот. Эгер аткан оюнчунун сакасы чүкөгө тийип алчы консо, анда атылган чүкөнүн кандай түшкөнүнө карабастан оюнчу аны утуп алат. Чүкө да, сака да өңчөй чик же бөк түшүп же сака таа консо, «утуш жок таш» деп аталат. Андан кийин оюн кайрадан башталат. Оюндун акырында чүкөнү көп «келтирген» оюнчу утат.

Кен

Оюн таза, тегиз жерде ойнолот. Оюнду 2 – 6 бала ойнойт. Балдар 2 – 3төн өнөктөшүп ойношот. Ар бир бала бирден чүкө кошуп, топтолгон чүкөлөрдүн бирин алчы, бирин таа кылып тегерете тизишет. Эгерде чүкө тизүүдө байкабастан бардык чүкөлөрүн бир өңчөй алчы же таа тизип альшса, анда оюнду карап тургандардын бири «чур болду», - деп угуза айтып туруп, тизилген чүкөлөрдөн бир чүкөнү өз пайдасына алат. Чүкө тизилген жер же тизилген чүкөлөр «кен», же «борбор», же «оп» деп аталат. Илгери кыргыздар эгин бастырууда унааларды байлоо үчүн кырмандын ортосуна орнотулган түркүкчөнүн түбүн «оп» деп аташкан. «Оп» ошондон келип чыккан. Ойноо кезегин түзүү үчүн ар бир өнөктөн бирден оюнчу сакаларын калыска беришет. Калыс сакаларды калчайт. Калчаганда бири алчы, бири таа конуп, калганы чик же бөк түшсө, алчы саканын ээси биринчи, таа саканын ээси экинчи болот. Калчаганда сакалардын бардыгы алчы же таа, же эки алчы, же эки таа, эки бөк, же эки чик түшсө, сакаларды кайтадан калчайт. Ошентип, калчаганда бири алчы, бири таа конуп, калган сакалар бөк же чик түшсө, алчы конгон саканын ээси үчүнчү, таа конгон саканын ээси төртүнчү кезекке ээ болот. Ойноочулардын санына жараша сака калчоо ушундайча улантылат. Ошентип, ойноо кезеги түзүлөт. .

Акыркы өнөктүн оюнчуларынын бири өз өнөктөрүн коргоо үчүн сакасын кенге жакын жерге чыгып, кендин жанына чөк түшүп отуруп сакасын өкчөйт. Өкчөгөндө сакасы консо кендеги чүкөлөрдү сакасы менен бирге калчайт же колунун сырты менен чогуу шилейт. Бул учурда сакага окшош түшкөн чүкөлөрдү сака ээси утат. Эгерде сакасы конуп, калган чүкөлөр бөк, чик болсо, чүкөлөр кайра калчалат. Андан ары качан гана өкчөлгөн чүкөлөр сакага окшош түшпөй калганда ойноо кезеги кезектеги оюнчуга келет. Андан кийин биринчи чыккан оюнчу кендеги саканы атат, же өз сакасын өкчөйт. Өкчөгөндө сакасы консо, кендеги саканы атат, б.а. «өлтүрөт». Кендеги оюнчу сакасын өкчөбөй эле чыкса, анда кезектеги атаандашынын сакасын өз сакасы менен атат. Сакасы атаандашынын сакасына тийсе, тийген саканын ээси оюндан чыгат. Эгер сака тийбей калса, сака атуунун кезеги сакасы атаандашынын сакасына тийбей калган оюнчудан кийинки оюнчуга келет. Атаандашынын сакасы атканда сака ага тийбей, бирок конуп калса, ал атаандашынын сакасын атууну улантат. Аткан сайын сака атаандаштарынын сакаларына тийип, сака ээлери оюндан чыга берсе, акыркы оюнчуну оюндан чыгарган оюнчу кендеги чүкөлөрдү утуп алат да, уткан чүкөлөрдү өз өнөктөрү менен тең бөлүшөт. Андан кийин оюн кайра башталат.

Бул оюнду жекеден ойношсо да болот. Биринчи кезектеги оюнчу кенди сол буту менен басып туруп, сакасын каалаган жакка – кенден 10 – 15 метр алыстыкка чыгат, б.а. ыргытат. Ал сака алчы же таа консо, сакасы түшкөн жерден кендеги чүкөлөрдү атат, же сакасын өзү каалаган жакты көздөй ыргытат. Экинчи кезектеги оюнчу кезеги келгенде сакасын өзү каалаган жакка чыгат, же биринчи чыккан саканы атат. Ошентип, ар бир оюнчу өздөрүнөн мурда чыккан сакаларды атат, же сакаларын башка жакка ыргытышат. Оюнчу атаандашынын сакасын атканда ал сакага тийсе тийген саканын ээси оюндан чыгат. Муну «өлдү» деп аташат.

Коюмтап

Эки же андан ашык оюнчу катышат. Ортого тең өлчөмдө чүкө чыгарышат. Канча таа жана канча бөк же канча алчы жана канча чик конгондо оюнда утаары алдын ала макулдашылат. Мисалы, калчаганда 2 таа, 4 бөк түшсө деп макулдашылса, калчаганда чүкөлөрдө 2 таа жана 4 бөк түшкөн болсо калчаган киши алат, андай болбосо ошончо чүкө кошот. Ат калчашып оюнду башташат. Чогулган чүкөлөрдү баштаган оюнчу жая калчайт. Андан кийин кезек кийинки оюнчуга келет. Оюн ушнтип улантыла берет.

Көтөрмөй

Эки же үч бала ат калчашып, кимдин сакасы конбой калса ал чийинден 3-6 м алыстыкка сакасын таштап, калгандары чийинден анын сакасын атышат. Кимисиники тийсе, аны сакасы түшкөн жерге чейин көтөрүп барат.

Кыйыр

Оюнга эки же андан көп бала катышат. Катышкандардын баары бирден чүкө тигип, сака калчашып, кезек менен атышат. Биринчи атып чүкөгө тийгизген жана сакасын айкүр тургузган бала бүт чүкөнү алат. Эгер атканда сака бөк жана чүкө чик түшсө (же тескерисинче түшсө) ошол аниси болгон гана чүкөнү алат. Сака чүкөгө тийип таа консо (же чүкөгө тийбесе), чүкө алынбайт. Оюнчулар бир сыйра атып бүткөн соң экинчи сыйра атышууда кимдин сакасы чүкөлөрдөн алыс болсо, ошол биринчи атат да, чүкөгө тийгизип, сакасы кыйырдай (чүкөлөрдү кол менен шилей) турган жерге түшүп, сакасы айкүр турса, бүт чүкөнү алат. Эгер кыйырга эңкейип жетпей, жер таянып жетсе, «тайнеке-сулаке» деп биринчи озунуп айтса, жата калып сакасы менен чүкөлөрдү шилеп алат. Эгер андан кийин атуучу балдардын бирөө озунуп «тайнеке-сулаке меники» деп койсо, ага чейинки балдардын эч кимиси жата калып шилебей, жалпы тартипте чүкөнү мээлеп атып, түпкө жакындап, кийинки кыйырдоочу кезегин күтөт. Оюн ушнтип улана берип, тигилген чүкөлөр бүткөндө кайра башынан ойнолот.

«Өлдү»

Эски оюндардын бири. Оюнду 5 жаштан өткөн 2, 3 оюнчу жекече же 4 оюнчу экиден өнөктөшүп ойносо болот. Аянтчага айлана чийилип, анын ортосуна оюнчулар бирден же экиден чүкөлөрүн биринин үстүнө бирин тигишет. Оюнду баштаган оюнчу каалаган жерине сакасын өкчөйт. Сакасы конбосо ошол жерде туруп калат. Эгер консо тигилген чүкөлөрдү атат. Атканда чийинден чыккан чүкөлөр ошол оюнчунуку болот. Андан кийин сакасы кайсы жерге келип жатып калса, ошол жерден дагы атат. Атканда сака чүкөгө тийбей, бирок конуп калса дагы атса болот. Ошентип, ал оюнчу чүкө чыгара албай же сакасы конбой калганга чейин ойнойт. Андан кийин оюнду экинчи оюнчу улантат. Ал биринчи оюнчунун сакасын айлананын чийинин басып туруп «өлтүрө» атышка аракет кылат. Же болбосо каалаган жерине сакасын өкчөйт. Конбосо ошол жерге туруп калат, консо атаандашынын сакасын же айланадагы чүкөлөрдү атат. Андан кийин үчүнчү оюнчу ушул сыяктуу эле оюнду улантат. Ким атаандашынын сакасын «өлтүрө» атса, сакасы «өлгөн» оюнчу оюндан чыгат да, уткан чүкөлөрүнүн баарысын «кусуп» берет. Кустурган оюнчу оюнду улантат. Түптө калган (эң акыркы) оюнчуга кезек жеткенде ал сакасын түпкө өкчөйт. Сакасы консо айланадагы чүкөлөрдү атса да, атаандаштарынын сакаларын атса да болот.

Таа

Айкүр оюнуна өтө эле окшош. Чүкөлөр кыйырга тизилип, сакалар калчанат. Кимдин сакасы таа консо, ошол оюнду баштайт. Айкүрдөн айырмасы атканда сака кыйырдагы чүкөлөргө тийип, бөк түшсө бөк түшкөн, чик түшсө чик түшкөн чүкөлөрдү алат. Сака чүкөлөргө тийбей же таа консо кайрадан атат. Чүкөлөргө тийип, сакасы таа консо кыйырдагы чүкөлөрдүн бардыгын шыпырып алат. Сакасы алчы конуп калса, калгандары аны “өлтүрүшкө” аракет кылып, анын сакасын “өлтүрө” аткан оюнчу анын уткан чүкөлөрүн “куздуруп” алат.

Таламай

Оюнга эки же андан көп оюнчу катышат. Ортого 2-3төн чүкө чыгарышат. Ортодон бир чүкөнү тандап «чокон» аташат. «Чокон» кандай конгондо ортодогу чүкөнү талап алышаары макулдашылат. Мисалы, алчы конгондо деп макулдашылса, чокон алчы конгондо оюнга катышкандар ортодогу чүкөнү тез жана ар ким колуна келишинче көп талап алууга аракеттенишет. Жаңылып калып, чокон таа конгондо ортодогу чүкөгө кол салып жибергендер да болот. Мындай учурда ал айып тартат, башкача айтканда ортодон канча чүкө алса ошончо чүкө кошот же оюндан чыгарылат. Оюн чүкөлөрдү кезектешип калчоо менен улантылат.

Үч тапан

Бул оюнду бир нече бала ойносо болот. Ар бир баланын бирден сакасы жана каалаганча чүкөсү болушу керек. Чийин чийилет. Сака калчашат. Кимисиники консо, ошол сакасын 5-10 арыш жерге жүрөт. Калганы чийинден ошол саканы атат. Сакага тийип, ал жаткан жеринен үч тапан (беш тапан) жылса уттурат, б.а. саканы чыгара аткан оюнчуга жаткан саканын ээси бир чүкө берет да оюндан чыгат. Калганы кайра ойнойт. Эгер аткан сака жаткан сакага тийбесе тийбеген сакалар кайсы жерге барып түшсө, ошол жерде жатууга тийиш. Ошентип, баары ойноп бүткөндөн кийин биринчи атылган саканын ээси тегерегинде жаткан сакалардын каалаганын атат. Атканда үч тапан (беш тапан) чыкса утуп алып, башка сакалардын каалаганын дагы атат. Үч тапан чыгара албаса кезек кийинки балага берилет. Оюн ушинтип улантыла берет. Эгер оюндун акырында эки эле бала калса, оюн бири утканга чейин ойнолот.

МЕЙМАН КҮТҮҮ, ТАМАКТАНУУ МАДАНИЯТЫ

*Бактылуу эл көргөн мээнет эсесин,
Байыртадан тааный билип жетесин.
Калтак кийип, аттын коюп жалына,
Ичкен кыргыз кымыз толгон кесесин.
Өмүрбек Дөлөев*

Мейман (Конок)

Меймандостук кыргыз элинин рухундагы көөнө салттардын бири. Кыргыздын өзгөчө бир касиети болгон – пейилин түшүндүрүп турган белги.

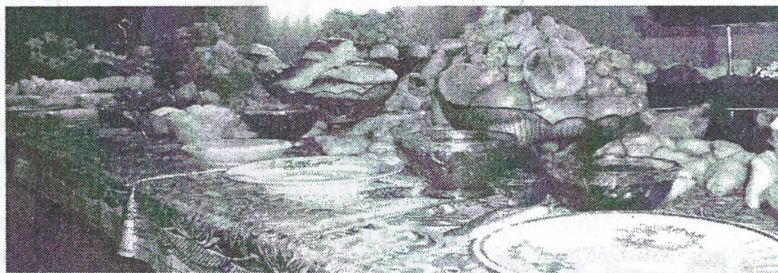
Кыргыз үйүнө киши келбеген же өзү башка үйгө кирбеген адамды жаман көрөт. Кыргыз аялуу тамагын киши-кара келип калса уят болбойлу деп коногуна сактайт. Илгертеден эле үйгө салам айтып бирөө кирсе тааныса да, тааныбаса да ичип аткан ашын жерге коё коюп, тура калган. Төргө өткөрүп, дасторконун жаңылап жайган, эң бир чүйгүн тамагын коногунун алдына койгон, жок эле дегенде даам ооз тийгизишкен. Ат арытып алыстан келгенге, сыйлуу конокторуна, куда-сөөктөрүнө, айрым учурда урматтоо белгиси катары кудайы конокко деле кой союшкан. Барбалаңдап «конок келсе кут кошо кирет» дешкен. Жандык конокко арналып союлса, казан мейман үчүн асылса да, коңшу-колондор кошо чакырылган. Бапыраңдашып, бөлөк-бетөн деген ажырымга барышкан эмес. Ал түгүл атына жем-чөп берип, өз малындай караган. Кетеринде токуп даярдап койгон. Кокус ошол күнү үйдө бала төрөлүп калса, коноктун атын коюшкан (ал эми мейманга келген келин төрөп койгон учурда Конокбай, Мейман деген аттар же ошол элдин кадырлуу адамынын аты, уруунун аты ж.б. коюлган). Кыргыз коногун ашкере сыйлагандыктан, «сөзгө конок бер» деген сөз дагы ушуга байланыштуу чыккан. Анткени жүйөөлүү айтылган сөз келген меймандай эле ардактуу.

Элде айттырып келген конок, чакырылган конок жана кудайы конок деген түшүнүк бар.

Конокту сыйлоо анын атын алуудан башталат. Атты жаштар алат. Утурлай басып, колтуктап түшүрөт. Эгер конок айттырбай

келсе, үй ичин иретке келтиргиче ал-жай сурашып, үй ээси эшик алдында бир азга алаксытат. Боз үйдүн жабуусун бир жагына кынкайта ачып, меймандарды киргизүү, сыртка чыкканда да эшик ачуу бала-чаканын милдети. Бала-бакыра жок болсо үй ээси улуу киши болсо да эшикти ачып, мейманды алдыга өткөзөт. Бул сый-сыпаттын белгиси.

Келген мейман үйгө киргенде салам айтып, үйдөгү аксакалдар менен кол алышып учурашат. Дасторкон үстүндө отурганда сырттан келгендердин, өзгөчө жаштардын, балдардын кол алышып учурашуусу сөзсүз эмес. Ал түгүл адепсиздик.

Жолоочулап баратып барчу жерине жетпей кечинде жолундагы туш келген үйгө түнөп кетүү үчүн түшкөн адамды кыргыздар «кудайы конок» деп эзели тааныбаса да ким экенин сурабастан дасторкон жайып, колдо болгон даамы менен сыйлаган. Аны кондурууга өздөрүн милдеттүү сезишкен. «Конок өз ырыскысы менен келет» дешкен. Деги эле кыргыз дасторконун кенен жаят, анткени адамдын көзү тойгондо гана топуктуу болот.

Кыргызда мейман күткөндүк - өзүнчө эле олжо, байлык катары эсептелген. Меймандын келиши үйгө ырыскы киргени катары бааланган. Ошондуктан алыска аттанган адам жолдо эмне ичем деп кабатырланбаган. Канжыгага жол азык байланбаган. «Эр азыгы элден» деген сөз ушундан калган. Кыргыз эли тамагын бекер берип, коногу жакшы жеп кетсе сүйүнгөн.

Келген меймандар төрдөн баштап улуулата отурушат. Кыргыздагы эң мыкты касиет ар ким өз ордун билет. Улуу киши кечигип келсе бардыгы дүр этип тура калышып, аны төргө өткөрүшөт. Үйдөгү кичүү адам (көбүнчө бала) сол колуна дагара (чылапчын), оң колуна чөөгүн кармап, каруусуна (же

ийнине) суулук (майлык) илип, колго суу куят. Колго куюлуучу суу, тамак тартыларда жылымык болуп оңдон солго, эт желгенден кийин ыкчам болуп солдон оңго карай куюлат. Сууну бөлүп-бөлүп, кичинеден куюу керек. Тамак желгенге чейинки берилген кол аарчы суулук, тамак желгенден кийинкиси майлык деп аталат.

Мейман чакырылган конок болсо да, кудайы конок болсо да алдыга тамак келгенде алардын көзүнчө үй ээси биринчи ооз тийиши шарт. Деги эле даамды алгач үй ээси ооз тийип туруп анан сунушу керек.

Конокко тамакты кайра-кайра эле сунуш кылып, күчтөп алыңыз дей бериш да адепсиздик. Бирок, дайыма көңүл буруу туруу керек.

Үйгө мейман киргенде үй шыпырылып жатканы, анын келишин жактырбагандыктын белгиси.

Конок кепичин чечкенде балабакыра аны бутка илешпегидей кылып четке жылдырып коёт. Бул учурда кепичтин башын эшик жакты каратпаш керек. Ал коноктун келишин жактырбагандык, тезирээк кетишин күткөн ишараат.

Мейман тосууда, табак тартууда илгертен эле ирээттүүлүк сакталган. Алыстан ат арытып келген меймандын улуусу же урматы эске алынып, устукан тартылат. Калгандарына сый өз нөөмөтү менен көрсөтүлөт. Жалпы тамакка отурганда кичүү адам улуу киши ооз тийгенден кийин гана ашка кол сунат. Аяк, чыны сунуу жаштарга таандык. Карыларга чыны сундуруу уят. Өтө эле жаш балага сундурганга да болбойт. Анткени ал алсыздык кылып төгүп алышы же тамакка бармагын малып алышы мүмкүн.

Кичүүлөрдүн улуу кишилер отурган үйгө бейжоопсуз кирип баруусу адепсиздик. Эгер киришке туура келсе салам айтып кирип, ызаат кылып кайра арты менен чыгып кетиши керек. Же болбосо аяк тарапка көчүк басып, улуулардын кебине кулак төшөйт. Олтургандарга чыны сунуп, күлмайдалап эт туурап берет. Тарбиялуу адам дасторкон үстүндө катуу сүйлөбөйт, башкаларды өзүнө көңүл бурдурууга аракеттенбейт. Ошондой эле шыбырап да сүйлөбөйт, ал жанындагы кишиге башкалар жөнүндө айткандай туюлуп, оңтойсуз абалга калтырышы мүмкүн.

Колду аарчуунун да тартиби бар. Жаштардын озунганы жарабайт, адегенде аксакалдар аарчыйт. Акыркы суу куюлган киши колун майлыкка үч жолу сүртүнгөндөн кийин гана отургандар турууга камынышат. Конокту узатууда сыйлуу коноктун атын мамыдан чечип, үй ээси өзү аттандырат. Аттандырганда сол колу менен тизгинди кармап, оң колу менен колтуктан сүйөйт.

Эгер конок жатса, тамак желип бүткөндөн кийин «конок каадасы» болот. Ал жерге түшкөн тамак-ашты тазалап, мейманга төшөк салгыча, меймандын сыртка чыгып, бир аз серүүндөп турушу. Эртең менен үй ээси мейманды ойготпойт, эгер ойготсо анда аны жактырбаганы.

“Конок келсе үйгө ырыскы кирет”, - деген айкөлдүктү, кенендикти билдирип турган кыргыз пейили азыркыга чейин сакталып келет. Кыргыз пейилинин кенендигин мурунку кыргыздар кулпу, илгич дегенди билбей, бир жакка кетсе эшигин кулпулап бекитпей эле кеткенинен, түнкүсүн эшигин ичтен илбей эле жатканынан, үйүнүн тегерегин кашаалап тоспогонунан эле байкоого болот. Айтпай-дебей эле туугандарына, кошуналарына, дос-тамырына айылчылап барып, бейтааныш эле үйгө кудайы конок болуп түшүп сыйлуу конок болуп кеткени эмне деген керемет.

Кой союу

Койду союу, жиликтөө, бышыруу, устукандап мейманга тартуу өзгөчө билгичтикти талап кылат. Анткени мунун ар биринде элдик эреже болот.

Койду соёрдо аны мойнуна жип салып жетелеп келет. Кыбыланы баштантып кармап туруп, бата суралат. Бата кылгандан кийин койду жыгып, төрт бутун бири бирине кайчылаштырып, мойнундагы жип менен бекем бууш керек. Мал мууздаганда айтылуучу дуба:

*Кайыптан бүткөн ак малым,
Кыйналып турат бир жаның.
Менде азык жок,
Сенде жазык жок,
Ылайым, ак тилегиме жарап бер,
Аллоху-акбар!*

же *Көктө Теңир ата күбө,
Жерде Кызыр аке күбө,
Аксарбашыл адал малым элең,
Жакшылыкка багыштадым.
Эмесе мен ургурда азык жок,
Сен кургурда жазык жок,
Аллоху-акбар!*

Андан кийин сол колу менен бармакты койдун оозуна киргизе жаактан кармап, оң колу менен күрөө тамырды жана кекиртекти кулактын түбүнө туштап курч бычак менен кесет. Бычак моюн омурткага чейин жеткенде, омуртканы ажыратып, жүлүндү бычактын учу менен туурасынан тилип, андан кийин канды сарыктырып, муздак суу менен жууп коюш керек. (Малды мууздай замат эле мууздоосун кесип алып чокко көөмп коюшат. Койду союп бүткүчө ал бышып калат. Андан кийин аны тазалап, ооз тийишет. Ошондон кийин гана малдан чыккан кан-жинди, бездерди ит-мышыкка бере берсе болот).

Андан кийин байланган шыйракты чечип, алдыңкы колунун бирин өйдө көтөрүп, шыйрак менен кар жиликтин кошулган тушун тегерете кесип, бычактын учу менен колдун ич жагында-

гы терини төштү карай кесүү керек. Калган үч шыйрак дал ушул эле сыяктуу кесилет. Шыйрактар омкорулуп, териге чыгарылат. Эгер керек болсо төштүн үстүндөгү терини калтырып, керчөө чыгарса да болот. Андан кийин тери сыйрылат. Терини сыйрууда эттин майы териге чыкпагыдай кылып, бычак, колдун учу, муштум менен жирөө керек. Терини сыйрып бүткөндөн кийин кол-бут мууналып, төшү сөгүлүп алынат. Төштү сөгүп алууда кабыргалардын учу төштөн ажырата кесилип, ичеги-карынды жарып албас үчүн, бир кол менен карынды ылдый басып, койдун боорундагы (курсагындагы) этин желин менен кошо төшкө чыгарып кесип алуу керек. Төштүн кечирин кесип алып, кой союлуп жаткан ашкана үйдүн же сарайдын төбөсүнө ыргытып, «тай күлүк» деген ырым менен чаптап коюшат. Төштү чыгаргандан кийин кызыл өңгөч кекиртектен этиятталып суурулуп алынып, уч жагы мууналып түйүлөт. Антпесе эт булганат. Анан карындан, ичегилерден ич май ажыратылып алынат. Ичегилерди дароо чарадагы муздак сууга салыш керек. Антпесе ичегилер жыдый түшүп, үзүлчөөк болуп калат. Андан кийин боордон өттү этияттап алып салуу керек. Кокус өт жарылып кетсе, уусу этке сиңип, эт абдан ачуу болуп калат. Жүрөктү тилип канын агызуу керек.

Мал союп жаткан адам терисин сыйрып бүтөөрү менен эле кардын жарып, ичеги-кардын чыгарып берет. Ичеги-карынды келиндер артат. Суу жүгүртүп ичегилерди абдан жууйт. Карынды барттайт. Жумурду жакшылап жууп, аңтарат. Карынды ичегиге кошуп жөргөм жасайт. Май чучугун өзүнчө өрүп коет. Боорду эзип, ич майга кошуп быжы жасайт. Көк боорду жара тилип, ичине бөйрөк май тыгат. Өпкөгө бычак тийбей, таза болсо сары май салынган сүт куюп, олово жасайт. Ич этти өзүнчө идишке бышыруу керек, антпесе ал сорпонун даамын бузуп коюшу мүмкүн.

Ошентип, ичеги-карын, өпкө-жүрөгү алынгандан кийин карчыгага үчтөн кабырга, моюн этке экиден боконо калтырылып, калган кабыргалары (тыштуу жана кара кабыргалары) колдору менен кошо сөгүлүп алынат. Андан кийин карчыганын кабыргалары туштан арка-моюн өзүнчө омурулуп алынат да, моюндан моюн эт кесилип алынып, тең экиге бөлүнөт. Арка менен моюн өз-өзүнчө ажыратылат. Бел-көчүк жак бөлүгү

көмкөрөсүнөн салынып, куймулчактын эки жанынан карчыганы карай жирелет да, жамбаштын башына бычак такалганда үстүнөн кыйыга толорсуктан жирелет. Бел-көчүк омурулуп, эки бут ажыратылып алынат. Анан куймулчак карчыгадан ажыратылат. Карчыга да тең экиге бөлүнөт.

Андан кийин ар бир жиликтин этин бири бирине оодарбай санды жана колду бузуу керек. Башка мал да ушул сыяктуу эле союлат. Бирок өзгөчөлүктөрү бар. Малды мыкты сойгонго адис болгон адам касап, касапчы деп аталат.

Эт бышыруу, устукандоо

Койду союп ортолоп калганда казан асуу камы көрүлө баштайт. Кой союлуп бүтүп, эти жиликтенгенден кийин, отту тамызып, казанга суу куюу керек. Казанга адегенде кар жилик салынат. Анткени мал туулганда жарыкчылыкка биринчи алдыңкы колу менен келет экен. Андан кийин сан жиликтерди салуу керек. Жилик эттер салынгандан кийин карчыга, өрөө кабыргалар салынып, төш үстүнө көмкөрүлөт. Эттин бардыгы салынгандан кийин башты үстүнө көмкөрөсүнөн салуу керек. (Башты кой союлуп бүтөр менен күйгүзбөй таза куйкалап, сары куйкум болгондо таза жууп, жаактан ажыратат. Тиштеринин учун бычактын арткы кыры менен акырындан чаап коюу керек. Антпесе тиштин учу учтуу, курч келип, баш алган кишинин колун кесип кетиши да мүмкүн. Баштын тиш жак ичин, тил-жаакты жакшылап жууйт. Таза жуулбаган баш куйкум жыттантып, тил-жаак жин даамдантып сорпонун даамын бузуп коёт. Айрым учурда баш-шыйрак өзүнчө бышырылат). Айрым аймактарда башты казанга биринчи, же болбосо кар жиликтен кийин салуу адаты да бар.

Ошентип, эт салынып бүткөндөн кийин туз салып, казандын капкагын жаап, отту күчтөп жагуу керек. Эт көөп, казан кайнай баштаары менен чий көбүгүн таратпай, депкир менен улам алып туруу керек. Чий көбүк таза алынбаса, ал иткелге айланып, сорпо таза болбойт. Дегинкиси, чий көбүк калтырбай алып, эт бышкыча дембе-дем сапырылып бышкан шорпо өзгөчө даамдуу, ичкиликтүү болот. Этти ысык же кайнак сууга салып бышырса эт кызарып калышы мүмкүн.

Эт шар кайнагандан кийин тузун көрүп, кем болсо дагы туз салып, өткүр болсо суу демейт. Этти депкир, аткуур жана үбөлүк менен астын-үстүн кылып которот. Баш казандын түп жагына түшүрүлөт. Ортосу камкөш болуп калбасын үчүн чоң сулп этти тилип коюу керек. Отту тарта жагып, казанды «шарактатып» катуу кайнатпай, акырындан «бүлкүлдөтө» кайнатуу керек. Жай кайнап бышкан эт даамдуу, жумшак болуп, сөөктөн ажырап эзилбей бышат. Эзилбей бышкан эт берекелүү да болот. Эттин бышканы сорпосунан эле билинет. Сорпо кадимкидей ширин болуп калат. Ошондуктан, эт бышты деп эсептегенде, отурган меймандарга чыныга азыраактан куюп сорпо берүү керек. Меймандар «дагы бир кайнамы калыптыр» десе күтүүгө туура келет. «Бышптыр» десе этти чыгара берсе болот.

Эттин бышышы жер шартына, оттун табына жараша да болот. Бийик тоолуу жерлерде эт кеч бышат. Алсак, Памирде 5-6 саатта, Аксай аймагында эт 4-5 саатта араң бышса, ал эми Нарында 3 саатта, Ысык-Көлдө 2 саатта, Чүй өрөөнүндө 1,5 саатта эле бышат. Ошондой эле таш көмүр, сөксөөл, өрүк, чычырканак, чегедек сыяктуу катуу жыгачтардын табы күчтүү келип эт бат бышса, тезек, көнгө кечирээк бышат. Ал эми газдын табы көндүкүнөн күчтүү, таш көмүрдүкүнөн алсызыраак келет.

Ошентип, эт бышкандан кийин этти сөөгүнөн ажыратпай чоң чарага аяр чыгарып, андан меймандарга гана тартылчуларын меймандардын санына жараша кичирээк чарага же поднеско которуп салып, дасторконго алып келүү керек.

Аш-тойдо, мейман күтүүдө устукан тартуу эң жооптуу болуп эсептелет. Анткени устукан туура тартылбай калса «Эрдик кылып кой сойду, иттик кылып төш тартты» деген нааразылык чыгат.

Устукандын эң улуусу жылкынын учасы. Аны эң кадырлуу мейманга, куда-сөөккө казы-карта, чучук кошуп, бүтүн тартат. Калган жиликте-ри, кабыргалары чабылып (бөлүнүп) тартылат. Уйдун жамбашы улук болот. Бирок бардык мүчөсү чабылып тартылат. Уяттуу конокторго жиликтердин баштары тартылбайт. Ал эми койдуку болсо, эң улуусу баш (айрым жерлерде тескерисинче баш

кичүүсүнө берилет). Бирок баш жалпынын тамагы. Баш алган адам куйкумун баарына ооз тийгизиши, кулагын “көп айттырбаган элпек бала болуп өссүн” деп үйдүн кенжесине, көзүн “кайда болсо көздөшүп жүрөлү” деп өзүнө көзү түз адамга, тандайын сыйрып “саймачы бол” деп кыз-келиндерге бериши салт. Ошондуктан баш алган кишиге эл катары дагы бир устукан тартылат. Куйкумдан кийин куйрук-боор берилет. Устукан тартууда адегенде тыштуу кабыргалар сунулат. Анан куймулчак (көбүнчө аялзатка), сан жиликтер (жамбаш, кашка жилик, жото жилик), анан кол жиликтер (кары жилик, далы, күң жилик) тартылат. (Эркектерге күң жилик, далы тартылбайт). Эгерде мейман көп, эт тартыш болсо тыштуу кабыргалар кол жиликтерден улуу устукан болуп эсептелет. Алардан кийин карчыганын омурткалары тартылат. Арка, моюн, моюн эт, далынын кечири, кара кабыргалар (көбүнчө күң жилик дагы) устукан катары тартылбайт. Алар бала-бакыранын, келин-кесектин тамагы катары казандын түбүндө калат.

Эл устукандарын жеп бүткүчө жаштар эт туурайт. Этти күл майда кылып туурай билүү да өнөр. Бул карыларды сыйлоо. Тууралган эт чыкталып, ак селде салынып, ортого келгенде табакка улуулата кол салышат. Эл эт жеп бүтмөйүн табакка кичинеден кол салып, улууларды алыңыз деп туруу да адеп. Тойдум деп табактан чыга берсе, калгандар тартынып жакшы жей албай калышат. Туураган этке кесме кошпой чык куюп гана жесе, ал нарын деп аталат. Азыркы кезде нарындын көбүнчө кесме кошулган түрү жасалып, ал бешбармак деп аталат (негизи бешбармак, беш колун салып жейт экен деген таризде шылдыңдоо иретинде келип чыккан жасалма сөз. Мурда бешмармак деп айтылган эмес, бул совет доорунда пайда болгон). Азыр жаш козунун этине гана кесме кошулбайт.

Нарындын түрлөрү: эски нарын (бодо малдын жана кийиктин кара кесек этинен күл майда тууралат), алашак (жаңы союлган койдун этин майда туурап, үстүнө кертте тууралган куйрук май салынат), үйүрмө (бодонун эти элене тууралат. Көбүнчө Суусамырда жасалат), келдемиян (тууралган эттин үстүнө чучук кесилет), мээ кошкон нарын (тууралган кой этине шорпого эзилген мээ кошулат), сүр нарын (сүрсүөн эттен тууралат), сүрөөн нарын (сүр эт менен жаш эт алаштыра

тууралат), ак дөбө (төөнүн этин туурап, чучуктуу жиликтерин чагып, чучуктарын силкип чыгарып алып, жылуу кезинде тууралган эттин үстүнө үйө салат). Нарындын бардык түрүнө чык кошулат. Чык майлуу сорпого пияз, сарымсак туурап, бир аз ысытып, туураган этке куюп аралаштырылат. Этке коруш кошсо да жегиликтүү болот. Эттен кийин ак серке ичсе тамак жакшы сиңет.

Ал эми чоң той-аштарда меймандарга табак жасачу атайын адам дайындалып, ал бөкөөл (айрым жерлерде - чыгданчы) деп аталат. Демек этти жасап, ар бир устуканды өз ээсине туура тарткан адис “бөкөөл” делет. Ошентип, этти казанга салуу, аны табы менен бышыруу, устукандоо, меймандарга улулата тарта билүү, күлмайдалап тууроо, башты жана куйрукту алгандар бардык эрежеси менен алардан отургандарга ооз тийгизүү, чүйгүн тамак болгон чучукту улуусу алып, туура кесүү, шорпого кымыз кошуп ак серке, сүзмө, айран кошуп аладен, муздак суу кошуп карадөң жасоо, деги койчу, мына ушулардын бардыгы өзүнчө эле өнөр, илим.

Ушул жерден айрым кыргыз тамактарынын жасалуусун берүүнү туура таптым.

Күлазык – кыргыз элинин улуттук узак сакталуучу, бузулбас, кубаттуу тамагы. Ал негизинен тайдын (кээде кийиктин, койдун) этинен жасалган. Тайдын этин сөөгүнөн ажыратып, өтө жукалап тилет. Түнкүсүн шүүшүн канын кетире желдетип, күндүз жалбыз төшөп, анын үстүнө чий жайып, ага тилинген эт бири-бирине тийгизбей тизилет, бетин чымын жолотпой коруп, даки менен жаап коюшат. Эт кагырап кургаганда жаргылчакка тартылат же сокуга жанчылат. Туз, кургатылган чөп тамырлары ж.б. татымал кошулат. Эт канча өлчөмдө болсо, ошончо талкан кошуп аралаштырып сактоо керек. Аны талкан кошо электе өз майына, андан кийин талкан кошуп сары майга кууруп сактаса да болот. Кишинин санына жараша (мисалы, орто казанга бир кочуш салса, 10-15 кишиге жетет) сууга салып кайнатып ичсе, абдан калориялуу азык.

Кошкон май. Талкандын майдасын (1 бидон майга 1 чоң чай чыны) кичине сууга жай кайнатып алыш керек. Майдын көлөмүнө жараша (майдын жарымына чукул) сүт, 1 чай чыныдай шекер кошулат. Шекер эригиче (талкан, сүт, шекерди)

аралаштырып, андан кийин майды үстүнө куюп аралаштыруу керек. Май үстүнө калкып калбасын үчүн аладобур болуп тоңуп келаткан кезде дагы бир аралыштырылат. Кошкон майды сары майдан, жылкынын майынан (сорпого чыккан майдан), кээде аларды аралыштырып жасаса да болот. (*Салиман Ибраева*)

Көөлөнгөн талкан. Куурулуп, майда тартылган талканга каймак кошуп, кол менен умачтайт. Бир аз кумшекер же бал кошсо да болот.

Куурма чай. Унду майга кууруп, ага сүт, суу жана кайнатылган чай кошуп даярдалат. Адегенде ун даярдалат. Ал үчүн сары май же койдун сызгырылган куйрук же бөйрөк майына унду кызарта куурат. Күйүп кетпеш үчүн куурганда такай аралаштырып туруу керек. Ун ордуна буудай талканды колдонсо да болот. Чайнекке адамдын санына жараша чай салып, үстүнө кайнак суу куюп демдейт. Жакшы демделгенде чамасын сүзүп алып, кочкул коюу маңызын казанга же эмаль идишке куюп, кайнаганда үстүнө сүт же каймак кошуп, куурулган унду чалып, туз татытып бир аз кайнатат. Андан кийин оттон чыгарып, таттуу (бал, кант, набат) салып аралаштырат. Чай чыныларга куюп берилет. Куурма чай күчтүү коюу суусундук түрүндө болгондуктан, элдик медицинада мүнөз тамак: суук тийгенге каршы каражат катары колдонулат. (*Шаарман Койлубаева*)

Май курут. Жаңы сүзмөнү казанга салып ысытканда, сүзмө ирип, суусу бөлүнүп чыгат. Суусун төгүп, калган коюу массага каймак кошуп, туз салып, майда-майда умачтап кургатат.

Койдун айрым сөөктөрү, алардын түзүлүшү жөнүндө эл ичинде төмөнкүдөй сөздөр айтылат:

Койдун кары жилиги жөнүндө

1. Эр жигиттин жолдошу.
2. Укурук.
3. Кырк муун.
4. Бул жиликке тиш тийгизбейт.
5. Жигиттер чакпайт, кыз-келиндер чагат.

Омуртка (арка) сөөк жөнүндө

Бул сөөктүн түзүлүшү тегерете төмөнкүчө чечмеленет:

1. Учкул куштун канаты.

2. Эр жигиттин маңдайы.
3. Чечендердин таңдайы.
4. Күлүк аттын азуусу.
5. Усталардын ийгиси.
6. Кыраандардын кыр төшү.
7. Тегирмендин ноолусу.
8. Кара беттин соорусу.

Ооз омуртка (моюн) жөнүндө

Ооз омуртка моюн менен бирдикте болот. Ооз омуртканы үй ээси, ал жок болсо эркек баласы җаңа таза мүлжүп жейт. Жаңы төрөлгөн балага жентек бергенде моюнду төрөгөн келин таза мүлжүп шишке илип коёт (ошондо баланын моюну тез токтолот дешет).

Далы сөөгү жөнүндө

Далынын баш жагы чуңкур болсо казаны аштуу (пейли кенен), этеги жайык болсо малдуу ж.б. деп чечмелешет.

Соғум

Боз кыроо түшкөн кеч күздө соғум союу башталган. Колунда барлар өзүнчө, жармачыраактар болсо 2 – 3төн биригип жармакташып, даңгегеге бээ же уй союшкан. Этти туздап, кышкы азык катары сакташкан. Бирок, соғумду өтө эле ысыраптап, бала-бакырасы кенен-кесир жешпеген. Көбүнчөсү үйгө мейман келгенде, ал түгүл тааныбаган кудайы конок келсе да чүйгүн тамактары менен сыйлашкан.

КИЙИМ КИЙҮҮ МАДАНИЯТЫ

Улуттук кийимдерди кийүү салты

*Баш кийим бардык элде бар,
Байыртан жашап келди алар.
Атадан калган балага,
Андан да кымбат эмне бар.*

*Байдылда Сарногоев
Кундуз топу, кош этек көйнөк кийип,
Чачымды өрүп коюп асем менен...
Нургүл Ногойбаева*

Ар бир улут өзүнүн улуттук кийими менен бири биринен айырмаланат. Улуттук кийим мамлекеттин атрибуттары сыяктуу эле бир элди башка элден өзгөчөлөп турган белги. Улуттук кийим ата-бабадан урпактарына салт катары өтөт. Ошондуктан

ата-бабанын кийими өтө ыйык, аны аздектеп кийүү сыймыктуу. Ошентсе да кийимдер элдерден бири-бирине өтүп, бири-бирине таасир тийгизип, ар бир элдин салттарына, эстетикалык көркөм табитине, кийим тигүү өнөрүнө жараша өнүгө берген. Улуттук кийимдердин болушу адамдын заманга жараша модалуу кийим кийишин жокко чыгарбайт. Кийим улам өзгөрүп, жаңыланып турат. Кыргыз кийимдеринин айрым түрлөрү азыркыга чейин сакталса, айрымдары өзгөрүүгө дуушар болгон. Ошентсе да илим-билим өнүгүп, адамдын көркөм табити өзгөрүп, өзүнө ыңгайлуу, жарашыктуу, көрктүү кийим тандоо, элден артта калбоо сыяктуу умтулуулары менен катар эле улуттук аң-сезим дагы эч качан унутта калбайт. Аны дүйнөдөгү элдердин улуттук кийимдерди кийүү салты айгинелеп турат. Канчалаган кылымдар өтүп, эсепсиз модалар жаралып жатса дагы англичандар шляпасын, өзбектер допусун, тажиктер ала чапанын, грузиндер

папахасын, кыргыздар ак калпагын баштарынан түшүрбөй кийип келишет. Ушунун өзү эле дүйнөдө канча эл болсо, ошончо улуттук кийимдери болоору, алар өздөрүнүн сыймыгы, ата-бабаларынан калган ыйык табериги экенин айтып турат.

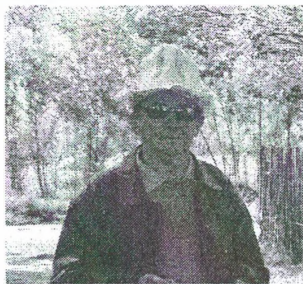
Кыргыз элинде кийим кийүү салты абдан чеберчилик менен калыптанып, адамдын жашына, аткарган жумушуна ж.б. жараша өтө так аныкталган. Деги эле ар бир кийимдин мааниси болуп, кимдин даражасы кандай экени кызматтык күбөлүксүз эле кийиминен көрүнүп турган. Өзгөчө баш кийим өтө көп нерсени түшүндүргөн. Кыргыздар кийимге өзгөчө мамиле жасашкан. Жаштар кызыл, жашыл, көк, карылар кара, күрөң түстө кийинишкен. Кыздарга кызыл-тазыл кийгизишкен, «таза, дили ак болсун» деп келинге ак жоолук салышкан, б.а. ар бир адамдын жаш курагына жараша өзүнө ылайык кийим болгон. Аялдар көйнөктүн үстүнөн бели кынама кемсел, суукта жүн салып шырылган чапан, чепкен кийишкен. Улуттук кийимдер үчкө бөлүнөт: баш кийимдер, сырт кийимдер, бут кийимдер.

Баш кийимдер. Баш кийимдердин кыюусу, тышы кара, күрөң өңдө болгону карыяларга; жашыл, күлгүн, көк түстөгүсү жигиттерге; кызылы уул балдарга; кызыл, жашыл, көк түстөгүлөрү кыздарга арналган. Баш кийимдин түрлөрү:

Ак калпак улуттук кийимдин эң сыйлуусу дагы, аялуусу дагы, аны бардык курактагы адамдар кийет, кышкысын жылуу, жайкысын күн өтүүдөн сактайт. Калпактын төбөсүнүн бийиктиги Ала-Тоону элестетет. Ошентип ак калпак баш кийим гана эмес Ала-Тоону элестеткен ыйык символ. Ала Тоонун элесин ак калпакка чеберчилик менен түшүргөн жез оймоч эзелерибиздин улуулугуна, чеберчилигине дайыма тооп кылышыбыз керек. Калпактын маңдайы тилик болгон эмес. Маңдайы тилик болгону туура эместигин кытайлык жердешибиз, манасчы Жусуп Мамай баш болгон улуттук тарых, салт-санаа боюнча билермандар көп мезгилден бери айтып келишет. Ак калпакты кош колдоп алып, жанына же таза, бийигирээк жерге коёт.

Калпак 4 талаадан туруп, ал адам жашоосунун 4 башталышын – от, суу, аба, жерди туюнтат. Демек, кыргыз

калгагы адам жашоосунун негизи катары бааланат. Калпактын төбөсүнөн – 4 талаа бириккен жерден чыгарылган чачык асмандан түшкөн нурдун адам акылына сыйгарылгандыгын символдоштурат. Калпактын түсүнүн актыгы аруулукту билдирет. Калпактын маңдайындагы “манас” оюусу кыргыздын акылга

баш ийгендиги.

Калпактын жээгинин (кыргагынын) түсү да чоң мааниге ээ. Жаш балдар жашыл жээктүү калпак кийишкен. Бала балакат курактан өтүп, жигит болгондо, эгерде кайындап койгон жери болбосо кызыл жээк калпак кийген. Бул жигиттин башы бош экенин, өзүнө ылайыктуу жар издер жүргөнүн билдирген. Жигит үйлөнгөндө кайындары “күйөө куржунга” кара жээктүү калпак сала келип, күйөө балага кийгизишкен. Демек кара кыюу калпак аны кийген жигиттин үй-бүлөсү бар экендигин, ал турмуштун ак-карасы аралаш пендечиликке өткөндүгүн башкаларга билдирген. Ак калпакты мартабасы бийик, элге

кадырлуу, ошондой эле оозунда сөзү бар, эл ичиндеги чыр-чатакты калыс чече билген мырзалар кийишкен. Аны көбүнчө жакын туугандары кийгизишкен. Ал эми төбөсү бийик бакай калпакты уруу башчылары, бийлик жүргүзгөндөр кийишкен. “Элге төбөсү көрүнгөн” деген сөз мына ушундан келип чыккан. Ошондой эле бийлик даражасы кыюусуна түшүрүлгөн оюу менен да айырмаланып турган.

Айтор калпак ыйык, ошондуктан аны жатаарда бийик жерге коюшат. Калпактын, боз үйдүн формасы пирамида сыяктуу болсо, калпактын бир талаасы, жоолук да салынган үч бурчтук, боз үйдүн көрүнүшү да алыстан үч бурчук сыяктуу көрүнүп,

тумардай болгону алардын ыйыктыгын ого бетер арттырат. Ак калпакты кийгенде башыңа көрк, жүрөгүңө сыймык орнойт.

Тебетей – карыяларга саксак, кара көрпө, сүлөөсүн, түлкү; жигиттерге суусар, көрпө, сыйда түлкү; балдарга бачиктин териси, козунун көрпөсү; кыздарга кундуздан үкү тагылып тигилген. Мартабасына жараша калпак, тебетейге асыл таштар карматылып кооздолгон.

Малакай – малчылар, көбүнчө карыялар кийет. Тебетей сыйга, айыл арасына кийилсе, малакай үйдө, мал кайтарганда кийилген.

Топу – кара кыжымы, трайке, болотнай же ак сурптан тигилет, үйдө кийилет, карыялар сыртка чыкканда калпак, тебетейдин астынан кийет. Топу аракчын деп да аталган. Жылуу мезгилде өзүн эле кийип жүрүшкөн.

Такыя топу – үкү тагылып, саамай чачын сеңселте тестиер кыздар кийет.

Шөкүлө - үйлөнүү үлпөтүндө жеңелери күйөөгө узачу кыздын такыясын алып, үлпүнчөгү бар, көбүнчө кундуз кыргактуу шөкүлө кийгизишкен. Кыз аны атасынын үйүнөн чыккандан кайын атасыныкына отко киргенге чейин кийген. Шөкүлөнү синдилерине кайта берип жиберген. Ошентип шөкүлө кызды күйөөгө берүүдө кийиле турган гана салтанат учурундагы баш кийим.

Жоолук – жаш келин жоолуктун маңдай жагын көзүнө түшүрө тартып алдына салынат, улууларга соорусун салбай, үлбүрөп кызмат кылып турган,

келгенине жыл айланып, кагылып-согулуп калган келиндер артка байланган. Кыздар жоолук салынган эмес, секелек кыздар жылаңбаш жүргөн, улуураактары жайында топу, кышында тебетей кийген. ал эми келиндер тебетей кийбеген, жылаңбаш

жүрбөгөн. Мына ушундан эле кыздар менен келиндер айырмаланып турган.

Элечек (бул илеки, каляк деп да аталат) – жука ак кездемеден жасалат, байбичелердики казанбак элечек, жаш

келиндердики такыя элечек деп аталат. Элечек 3, 5, 7, 9 ором деп бөлүнгөн. Үйдө аз ором, сыйга көп оромун колдонушкан. Байбичелер отуруп-турганга оңой болсун үчүн жеңил элечек кийишкен. Келинге оор элечек кийгизишкен, чачты тең экиге бөлүп, чач учтук, чачпак тагышкан. Элечек жана чач учтук оор болгондуктан келиндин элечек түшүп

кетпесин үчүн башын көп кыймылдатпай, денесин түз алып жүрүүсүнө, арка, моюн сөөктөрү туура өсүп, сымбаттуу болушуна шарт түзгөн. Демек келбеттин сымбаттуу болушуна, басуу маданиятын сактоого шарт түзүлгөн.

Кептакыя – туулга түрүндө тигилип, сатин менен ичтелип, сырты сайма көчөттөрү менен саркечтелип тигилет. Маңдайы, кулакчысы, желкеси болуп, элечектин астынан кийилет. Элечекти тер, кир болуудан сактайт.

Кыргыздар баш кийимчен тамак ичкен.

Ошентип бойдок жигит, үйлөнгөн жигит, кыз, келин баш кийимдеринен эле таанылган.

Бул айтылгандар баш кийим жөнүндөгү учкай эле айтылгандар. Баш кийимдин ар бир түрү жөнүндө өтө эле көп сөз айтууга болот.

Сырт кийимдер. Сырт кийимдер түрдүү кездеме, таар, тери, кийизден тигилген. Кара, күрөң, боз өңдүүлөрү улгайгандарга; кызыл, көк, жашыл, күлгүн түстө тышталгандар жаштарга, кыз-келиндерге арналган. Сырт кийимдердин түрлөрү:

Бешмант денеге кыналып тигилет. Учасы белден ылдый кенен бычылат.

Ичик – эркектерге саңсаң козу, кашкулак, бөрү, сүлөөсүн, илбирс; аялдарга түлкү, суур, козу-улак териси ичтелет. Аялдарга тукаба, баркыт, кыжымы менен тышталат.

Чепкен, чапан, тонду – бардык курактагы адамдар киет.

Кементай – кылдап уютулган кийизден жасалат.

Кемсел – ичик, чепкендин ичинен кийилет.

Шым – илгери бөз, мата, таар, көбүнчө териден ийленип жасалган. Ычкырынын (ич курунун) учуна чачы (папик) тагылган. Эчки, кой, элик, тоо текенин терисинен ийленип жасалган теке, жаргак шымдар, кандагай, чалбар шымдар болгон. Алардын багелеги кенен болуп, тилик салынып, өтүктүн сыртына чыгарып кийишкен. Капталдарына сайма түшүрүшкөн.

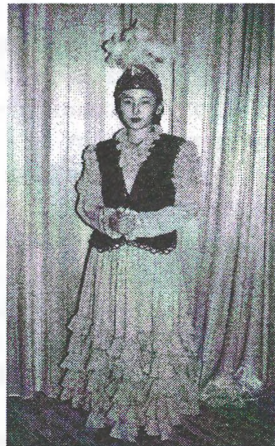
Белдемчи – көйнөктүн сыртынан чыптама менен кийилет. Кашаты топчуланып, адамды тыкан кармайт. Белдемчи кийген адамга арыкчырай болсо да, толмоч болсо да туура келип, келиндерди кымча бел кармоого шарт түзгөн. Бели калың тигилип, бөйрөктү суук тийүүдөн сактайт.

Чыптама – көбүнчө кош этек көйнөк менен кийилет. Көбүнчө бойго жеткен кыздар, келиндер киет. Чыптаманы кийгенде көгүчкөн төш чытырап, бели кыпчаланып, чыптаманын этеги жамбашты жая кененделип кетет.

Кош этек – белдүү (көкүрөгү өзүнчө, этеги өзүнчө) бычылып, жеңинин учуна, этегине эки-үч катар бүйүрмө салынат. Көбүнчө тик жака болот.

Сырт кийимди жаш адам желбегей жамынбайт. Ал төрөпейилдикти, манчыркап калууну билдирет. Ал жамандыктын белгиси. Анткени, күйөөсү өлгөн аял гана желбегей жамынган. Кары-картаң, оорулуу адамдар желбегей жамынса болот, анткени ал алардын басып-турушуна оңтойлуу болот.

Бут кийимдер. Бут кийимдерге өтүк, маасы кирип, ийлеген териден ултарылган.

Ал эми кийимдердин улуттук, практикалык мааниси ж.б. жөнүндө айта берсе сөз түгөнбөс. Кыргыздын кош этек көйнөгүн эле алалычы. “Адамдын көркү чүпөрөк, дарактын көркү жапырак” дегендей жака, жендери делбиреп, кыздардын көйнөктүн үстүнөн кийген кыска бинжеги белине кыналып, келиндердин узунча бешманты соорусун жаба берип, көйнөктүн этеги жер чие көйкөлүп, кыз-келиндин дене-боюндагы ар кандай кемчилигин жашырып, ажарын ачып турганы эмне деген гана керемет. Төөнүн жүнүнөн жасалган кездеме пиазы деп аталып сыйга кийилүүчү сырт кийимдерге, эчкинин тыбыгы, козунун жүнү баш

кийимге колдонулган.

Индия элинин салты боюнча ак кийим кийүү аза күтүүнүн белгиси. Европа ж.б. элдерде жакшылыктын жышааны болуп, үйлөнүү үлпөттөрүндө ак кийим кийишет. Ал эми кыргыз маданиятында ак түс аруулукту туюнтуу менен, келин келгенде ак жоолук салышат, маркумду жайына коюууда ак кездемеге (кёпинге) орошот.

Азыркы мезгилде улуттук кийим кийүү жагында улуттук баш кийим (калпак, тебетей), көйнөк, чапан, кементай, кемсел, желеткелердин оймо-чиймелер түшүрүлгөн заманбап түрлөрү

жаралыш, карыларыбыз, айрым кыз-келиндерибиз ар кандай тойлордо, салтанаттарда кийип отургандары улуттук аң-сезимди козгоп, өзүбүзчө улут экенибизди айгинелеп, салабаттуу түр берип турса, айрым жаштардын өз элинин кийим-кечесин чанганы өкүндүрөт. Биздин мамлекет кыргыз элинин мамлекети. Башка элдердей эле атамзамандан калыптанып калган улуттук кийим-кечеси бар. Ошондуктан ааламдашуу, дүйнөлүк масштабдагы өзгөрүүлөр кыргыз элинин өсүп-өнүгүшүнө таасири, айрым учурда пайдасы тийүү менен катар эле, миңдеген жылдар бою аздектелип, муундан муунга өтүп келаткан улуттук

кийимдерибиз унутулуп, кедери кетип, керектүү жерде кийилүүчү кийим кийилбөөчү жерде кийилип, керектүү жерде кийилбей турганы зээнди кейитет. Нукура салттуу кийимдерибизди чанып, мурунку көркүн тамшана адабий чыгармаларга, илимий эмгектерге гана жазып калганыбыз кейиштүү көрүнүш.

Индиянын премьер-министри Индира Ганди 4 жашынан тартып эле Индиянын улуттук оюнчуктары менен ойноп, бой тарткандан баштап өмүр бою Индиянын гана улуттук кийимин кийип жүрүп өткөн экен. Мына Мекенди сүйүүнүн чыныгы үлгүсү.

ТУРАК ЖАЙЫ

БОЗ ҮЙ

*Аптак боз үй – кыргыздын турагы ошол,
Салтын сактап, сапарын улаары ошол.
Урпактары унутуп баратканда,
Кыргыз пейлин эстетип турары ошол
Жыпара Исабаева*

Кыргыз боз үйү – кайталангыс архитектуралык курулуш. Шамалга, жер титирөөгө туруктуу. Кышта жылуу, жайда салкын.

Боз үй миңдеген жылдар мурун мал чарбачылыгына байланыштуу көчүп-конуунун зарылдыгынан чыккан. Анын тарыхта эки түрү: түз жерде жашагандарга сүйрөмө, тоолуу жердегилерге – жүктөмө түрү белгилүү. Боз үйдүн жүктөмө түрүн сайма алачык менен алачык сыяктуу көчүрүп жүрүүчү турак жайлардын андан ары өнүктүрүлгөн формасы деп болжолдоого болот. Анткени сайма алачыктын болгондугу, аны жырткычтардын терилери менен жабышкандыгы тууралуу илимде маалыматтар бар. Алачык болсо – сайма алачык менен боз үйдүн ортосундагы турак жай. Тоолуу жерде жашаган көчмөн эл бат чечип, оңой жүктөп, тез тигүүгө ыңгайлуу турак жайга муктаж болгондуктан, боз үйдүн уук-керегеси ичке жыгачтардан жасалып, кийиз менен жабылган. Кийиздин кышында суукту, жайында ысыкты өткөрбөөгө тоскоолдугу чоң.

Кыргыздар жашоо шартына ылайык боз үйдүн жүктөмө түрүн өнүктүргөн. Ал айрым учурда “кыргыз үй” деп аталат. Мурда боз үй кыргыздардын негизги турак жайы болгон. Боз үй ар бир кыргыз баласы үчүн ыйык. Анткени, ал ардактап күтүп алчу ата мурасы. Боз үй кыргыз элинин байыркы социалдык турмушунан, маданиятынан, искусствосунан кабар берип турат. Боз үйдөн ата-бабаларыбыздын кыл уста чебердигин, архитекторлугун, энелердин жез оймоктугун, ал түгүл ар бир фигураны таасын жасаган математиктигин көрөбүз. Кийин совет мезгилинде боз үй малчылардын жайлоодогу үйүнүн милдетин

аткарып калган. Ошондой болсо да азыркы мезгилде боз үй атайын жасалып, кеңири колдонулат. Анын ичине жаңы турмуштун оокаттары: меш, электр, газ, стол, керебет ж.б. кеңири кирүүдө.

Боз үй көчүп-конууга ыңгайлуу, жаан-чачынга, бороон-чапкынга туруштук берип, жашоого оңтойлуулугу менен айырмаланган. Чийи боз үйдүн суукка байымдуулугун арттырса, чырмалышы, жасалгалары жарашык берип, үйдүн ажарын ачкан.

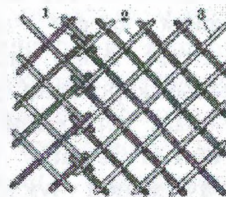

Боз үйдүн жасалышы.

Боз үй негизинен жыгачтан, кийизден (тутуудан), чийден, боочуудан турат. Жыгачына түндүк, уук, кереге жана босого таяктары кирет. Аны жыгаччы усталар талдан, кайындан жасашат. Түндүк – боз үйдүн төбөсүндөгү жарык кирүүчү жана түтүн чыгуучу тегерек жыгачы. Түндүк алкак, чамгарак жана чегир же бастырмадан турат. Аны түндүкчү жасайт. Төмөнкү «дубалы» кереге делет, түндүгү менен керегесин бириктирүүчү чабак жыгачтар уук деп аталат. Кереге уук бекитилүүчү таяныч жыгач жасалгасы болуп эсептелет да, жумуру таякчалардан жасалат. Алар саканак деп аталат. Булар боз үйдүн сөөгү же жыгачы деп аталат да, жошо менен жошолонот. Босого оймо-чиймеленип кооздолот. Босогого кээде каалга же эргилчек жасалат, көбүнчө чий эшик каланат.

Боз үйдүн андан кийинки эмереги – тутуусу (өрө кийиз). Тутууга түндүк жабуу, үзүк, туурдук, эшик жабуу кирет. Алар адатта ак жүндөн жасалат. Үзүк ууктун үстүнөн жабылат. Ал алдыңкы үзүк жана арткы үзүк деген эки бөлүктөн турат да, тең капталдуу трапеция формасында жасалат. Үзүктүн этегине тагылуучу оюу түшүрүлүп, чачы тагылган кооздук төтөгө деп аталат. Төтөгөнүн чачыгы кылдырооч делет. Боз үйдүн кереге жабуусу

туурдук деп аталат. Ал тик бурч түрүндө жасалат. Бир боз үйгө канча канаттан турганына жараша бир нече туурдук каланат. Туурдуктун башкы бурчтарына терме боо, капталдарына эшилген боо тагылып, башкысы уукка байланат. Түндүктү калкалоочу кийиз түндүк жабуу деп аталып, ал төрт чарчы жасалат.

Боо-чуулар эшилип жана өрмөктө согулуп жасалат. Сырткы боолору - туурдуктун сыртынан тегерете курчалып байлануучу кырчоо, түндүк жабуунун боолору жүн менен кылдан эшилип жасалат. Ал эми ички боолору - жел боо, канат боо, үзүк боо, туурдук боо, кырчоо, эшик боо, уук тизгич, кереге чалгыч, жабык баш боо, канат боо, тастар жип, баш чалгыч, тегирич көбүнчө өрмөктө согулуп, сызма түрүндө жасалат.

Боз үйдүн дагы бир эмереги - чийи. Чийден канат чий, чыгдан, эшик жасалат. Керегени тегерете туурдуктун астынан калануучу чий актай согулат. Ал эми чыгдан чий (ашкана) чырмалып кооздолот. Боз үйдүн көлөмү керегенин канатынын санына жараша болот. Эң кичинеси төрт, эң чоңу 12 канат же болбосо 40,60,80,100,120 баштуу деп аталат. Боз үйдүн ортосундагы диаметри 5 м, коломтодон түндүккө чейинки бийиктиги 4 – 8 м болот. Мындан да чоң үйлөр болгон, ал турсун эки боз үй да бириктирилип тигилген экен. Алардын уугун ат менен сайышкан дешет.

Боз үйдүн тигилиши. Боз үйдү адатта аялдар тиккен. Эркектер түндүк көтөрүүгө жана үзүк жабууга гана жардамдашкан. Адегенде боз үйдүн оозу чыгыш тарапка каратылып кереге жайылат, канаттары бири бирине кыналып, баштары кереге чалгыч менен чалынып, босого таякка бекитилет. Анан ача бакан менен түндүк көтөрүлүп, ууктар сайылып керегенин башына байланат. Ууктар уук тизгич менен чалынып, керегенин сыртынан чий каланат. Эшиктин боосу түндүктүн алкагы аркылуу баш босогого байланат. Анан туурдук менен үзүк жабылып, түндүк жабуу салынат.

Боз үйдүн ичи. Үйдүн ичинин бөлүнүшү жана андагы буюмдардын жайгашышы элдин турмушу, салт-санаасы менен аныкталып, анын ар тарабы өзүнчө мааниге ээ болгон. Боз үйдүн так ортосу – коломто деп аталат, ага казан асылат. Калган

аянты болсо эшик менен коломтого карата төр жана улага, эпчи жагы жана эр жагы болуп бөлүнөт. Төр – үйдүн эшикке карама-каршы тушу. Анда жүк жыйылып, конок күтүлүп, адамдар жатат. Ал жерге ала кийиз, өрө кийиз, шырдак, көлдөлөң, төшөк сыяктуу баалуу буюмдар салынат. Жүктүн эки жагына текче илинет. Жүктүн астына сандык же жыгачтан такта коюлат. Жүктүн эпчи жак бурчу кыз баланын орду. Эпчи жак – үйдүн кире беришиндеги оң тарабы. Анда ала бакан орнотулуп, ашкана каланып, тамак-аш, идиш-аяк сакталат. Кештеленген аяк кап, чыны кап, көөкөр, көнөчөк, көнөк ж.б. илинет. Эр жагы - үйдүн сол тарабы. Анда эркектердин кийими, куралы, ат жабдык ж.б. буюмдар коюлат. Улага – үйдүн кире бериши. Ага адатта отун жыйып, ээр токум коюлган.

Боз үйдүн жасалгалары. Боз үйдү жасалгаларына жараша ак үй, кара үй деп экиге бөлүүгө болот. Мурунку замандарда адатта кара үйдү кедейлер, ак үйдү бай-манаптар менен оокаттуулар тигишкен. Байлардын бир эмес, бир канча (чоң үй, кичине үй, конок үй, ашкана үй, өргө) үйү болгон. Булар кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнүн эң мыкты чыгармалары менен кооздолгон. Мисалы, мыкты жыгач усталар керегенин саканактарына, ууктун алакаандарына, түндүктүн чамгарактарына, алкагына сай салып, ар түрдүү оймо-чиймелер менен кооздошкон. Ал эми уздар ар түрдүү түстөгү жүн менен килемден калышпаган кооз оймо-чиймелүү чий чырмашкан. Туурдуктун башына, үзүктүн этегине ар түрдүү оюу салып, боолорунун көпчүлүгүн түрлөтүп согушкан. Мунун баары элибиздин улуттук оймо-чиймесинин бай казынасын түзүп, азыркы маданиятыбыздын булактарынын бири болуп калды. Ал турсун боз үй искусствобуз менен архитектурабыздын улуттук формасынын элементтерине айланды. Мунун эң сонун күбөсү катары боз үйдүн тигилишин көрсөткөн И.Моисеевдин “Кыргыз жериндеги майрам” аттуу бийин келтирүүгө болот.

Боз үйдөгү орундар. Боз үйдөгү ар бир орун жашоо-тиричиликке ылайыкташтырылып бөлүштүрүлгөн. Боз үйдүн ичи негизинен бешке бөлүнөт. Кире бериш-босогонун кулачтай эки тарабы – улага, иреге деп аталат. Бул жерден конок тосуп, узатчу жигиттер орун алат. Оң тарап – эпчи жак. Ал аялзатына тиешелүү. Ал жакка чыгдан тартылып, анын ичине идиш-аяк коюлат, алабаканга тамак-аш илинет. Андан өйдө куржундар илинип, кийим-кече сакталат. Бул жакта аялдар отурат. Үйдүн сол тарабы – эр жак. Бул жакка ат жабдыктары коюлуп, кереге баштарына эркектин сырт кийимдери илинет. Бул жакка эркектер отурат. Эшиктин теке маңдайы төр деп аталат. Ага үй ээси, кутман карылар, келген мейман отурат. Төр – улуу кадырман карыянын, жаш болсо да элдин кадырлоосуна татыган акылмандын орду. Төргө жүк жыйылат. Жүктүн эпчи жак бурчу кыз баланын орду. Кыз мында сыңар тизелей, түз отурууга көнүгүп, узчулукту үйрөнгөн. Келип-кеткендердин нускалуу сөздөрүн тындап, сөз эшиткен. Айтылган сөздөрдү көкүрөгүнө түйүп, сөзгө аралашпай отуруу менен эле турмуштун сырларын үйрөнгөн. Орто - коломто деп аталат.

Боз үйдү чечкенде түндүктү тегеретпей, көч кетер жакты көздөй алат.

Боз үйдүн түзүлүшү, ар бир жыгачынын жасалышы, ички жасалгасы, андагы буюмдардын жайгашуусу, ар бир адамдын отура турган ордунун күн мурунтан эле аныкталгандыгы, касиеттүү коломтонун ортодо жайгашуусу ж.б., ошондой эле түндүккө, керегеге, уукка ж.б. карата айтылган макалдар боз үй тек гана баш калкалоочу турак жай эмес, элдин бүтүндөй маданиятын, философиясын билдирип, көчмөн рухтун борбору болуп турганынан кабар берет. Мындагы ар бир буюм тек гана муктаждык үчүн жасалбастан, көркөмдүк берүү менен кандайдыр бир купуя сырларды да катып турат. Айтор кыргыз элинин салттуу дүйнө тааным маданияты боз үй аркылуу кеңири көрсөтүлгөн.

АРХЕОЛОГИЯЛЫК ЖАНА АРХИТЕКТУРАЛЫК ЭСТЕЛИКТЕРИ

*Кыргызым сен бар болсоң,
Бул дүйнө түгөл мага.
Ала-Тоом бар болгунуң!
Тилегим ошол гана.
Токтогул Жумадилов*

Кыргыз жергесиндеги жана башка жерлердеги илимде кыргызга таандык деп эсептелген археологиялык эстеликтер: шаар чалдыбарлары, эмгек жана согуш куралдары, кийим-кече, чопо, коло, жез идиштер, ат жабдыктары, аскага, ташка чегилген сүрөттөр, жазуулар, иороглифтер, петроглифтер, териге түшүрүлгөн оюм-чийимдер, күмбөздөр, балбал таштар, мазар, мечиттер, айбанат стилинде жасалган кооздуктар, кыз-келиндердин асем жасалгалары, нумизматикалык табылгалар (тыйындар) ж.б. байыркы кыргыз маданиятынын өтө байлыгын билдирет. Түштүк Сибирь, Алтай, Теңир-Тоо, Жети-Суу, Памир ж.б. жерлерге археологиялык изилдөөлөр кыргыздардын байыркы элдерден болгонун, сактардын, усундардын, гунндардын көчмөн салтын улантуучулар экенин айгинелеп турат. Кыргыз жергесинде көптөгөн эски күмбөздөр элдин материалдык маданиятынан кабар берет. Күмбөздөрдүн дээрлик бардыгынын төбөсү жарым шар формасындагы кумпа, үстүнкү кырында баганалары, кууш оозу бар. Эстеликтердин оозу чыгыш тарапка каратылган. Анткени чыгыш бет маңдай тарап болуп эсептелет.

Биздин заманга чейинки 3-2-кылымдарга таандык дүйнөдөгү эң ири петроглифтер галереясынын бири Саймалы Таш капчыгайындагы – Саймалы Таш аска бетиндеги

сүрөттөрү. Бул аска Көгарт ашуусунда, Жалал-Абаддан 120 км

түндүк- чыгышта Казарман айылына жакын жайгашкан. Саймалы таш – эрте темир доорунда Теңир-Тоодо жашаган уруулардын жана элдердин дүйнөгө болгон көз караштарын, таанып-билүүсүнүн булагы болуп эсептелген уникалдуу эстелик. Таштардын бетине негизинен адам, тоо эчки, аркар, бугу, жылкы, төө, бука, илбирс, карышкыр, доңуз, түлкү, ит, жылан жана башкалардын, ошондой эле адамдын жаа менен тоо эчкини атып жатканы, күнгө сыйынып жаткан адамдын, буурсун менен жер айдоо ж.б. тематикалык 91900 сүрөт тартылган. Ошол кездеги элдин социалдык-экономикалык жана рухий турмушунан маалымат берет.

Бурана мунарасы Чүй облусунда. Токмок шаарынан 12 км аралыкта. Бийиктиги 21 м., диаметри 9 м. Алгачкы бийиктиги 44-48 м болгон деп болжолдонот. 10-11-кылымга таандык эстелик. Мунара жайгашкан жер Караханилер мамлекетинин

башкалааларынын бири болгон Баласагын шаар чалдыбары деп эсептелет. Мында ошол учурда соодасатык гана эмес, көркөм кол өнөрчүлүк, илим-билим да өнүккөн. Археолог, профессор Кубат Табылдиевдин айтуусу боюнча Бурана “толук изилденип бүтө элек, ошол жерде жашаган калктын материалдык маданияты кыйла жогору деңгээлде өнүккөнүн айкын далилдейт”. Мунаранын сырты оймо-чиймеленип кооздолгон. Ичинде буралып чыгып кеткен тепкичи бар. Бул мунара намаз маалында азан чакыруу үчүн пайдаланылган. Мунаранын чыгыш капталында үч күмбөз бар. Алар да оймо-чиймеленип, араб жазуулары менен кооздолгон.

Шах-Фазиль тарыхый-архитектуралык комплекси 11-12-кылымга таандык. Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районундагы Сафед-Булан (Гүлстан) айылында жайгашкан.

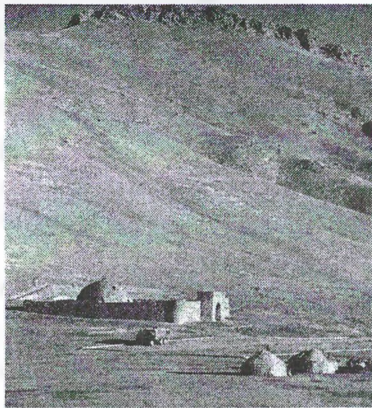
Кербен шаарынан 10 км аралыкта. Орто-Азияда буга тең келген эстелик жок. Ага Арча-Мазар ыйык тоосу, Сафид Булан мавзолейи кирет. Бурчтары чыгышты жана батышты каратылып, чарчы формада бышкан кыштан курулган. Бийиктиги 15,37 м. Дубалынын калыңдыгы 163-167 см. Кооз таштардан кыналган, ганч менен оймо-чиймеленип, башкы фасадынын 2 жеринен оюк жасалган. Ичи элегиялык жана диний маанидеги куфи жазуулары менен кооздолгон. Диний тексттер араб тилинде, элегиялык тексттер фарс-тажик тилинде жазылган. Бул күмбөзгө Караханилер мамлекетинин башкаруучуларынын биринин сөөгү коюлган.

Манастын күмбөзү Талас шаарынан 20 км аралыктагы Кароол-Чокунун этегинде. Талас суусунун түндүгүндөгү Кеңкол өрөөнүнүн чыга беришинде. 14-кылымга таандык. Бышык кыштан салынган. Бетинде чагатай эмири Абукананын кызы Кенизек хатундун (1334-жылы каза болгон) урматына тургузулганы жазылган. 1938-жылдагы илимий экспедиция күмбөздүн ичин казганда 60-70 жаш курагында каза болгон эркек кишинин аябагандай чоң баш сөөгү, скелети табылган. Күмбөздөгү “Кенизек хатундуку” деген жазуу ошол кездеги башкаруучулардын өз ара өч алуусунан жазгыргандык деп болжолдонот. Күмбөздүн бийиктиги 11 м, ичинин аянты 4,38 x 4,48 м. Бет маңдайы оймо-чийме менен кооздолгон. Күмбөздүн негизги пропорцияны түзүүчү бөлүктөрүнүн катнашы так, орталындагы жыш орномент жана терракоталык оймо жергиликтүү элдин кол өнөрчүлүгү менен жердин табигый өзгөчөлүгүнө байланыштуулугун билдирет.

Таш-Рабат кербен сарайы Ат-Башы районунун Таш-Рабат капчыгайында. Ат-Башы айылынан 78 км батышта, Бишкек – Торугарт жолунан 18 км аралыкта. Улуу Жибек жолунун “Түрк жана Шаш жолу” деп аталган Торугарт нугунда жайгашкан. Республикадагы ири архитектуралык эстеликтердин бири, тоо арасында сакталып калган бирден бир тарыхый имарат.

10-кылымдын аягынан 15-кылымдын башына чейин курулган кербен сарай деп болжолдонот. Ошентсе да качан курулганы жөнүндө түрдүү пикирлер, уламыштар айтылып жүрөт.

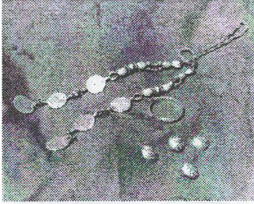
Архитектуралык көрүнүшү жактан Самаркан курулуштарына окшош. Планы 4 бурчтуу болуп, өлчөмү 36 x 34 м. Фасады (бет маңдайы) чыгышты карайт. Анын эки бурчуна мунаралар жайгашкан.

Негизги эшиктен киргенде узун коридор (оң жагында 2, соя жагында 3 эшик болуп, аларда да бир нечеден бөлмөлөр бар) болуп, ал борбордук залга барат. Борбордук зал сегиз кырдуу түркүккө таянган кумпа менен жабылган. Кумпанын 4 тарабынан терезе чыгарылган. Бийиктиги 20 метрдей. Тик бурчтуу формадагы 31 бөлмөдөн турат. Сомдолгон чоң жалпак таштардан кыналып курулган, ичи шыбалып, оймо-чиймелер түшүрүлгөн. Бул имарат Кашкар менен Баласагынды, анан Өзгөндү байланыштырып турган жолдогу куралдуу отряддын тургун жайы катары курулган деп божомолдонот.

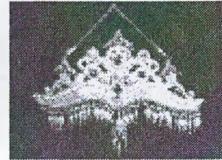
Мындан сырткары Ошто Сулайман мазары, Нарын дарыясынын боюнда Атантай, Тайлактын күмбөзү, Түптө Ногойдун күмбөзү ж.б. сакталган. Булар кыргыз жергесинде архитектуралык эстеликтер көп болгонун айгинелеп турат. Булардын ичинен кийин реставрацияланса да жакшы сакталып, бүгүнкү күнгө чейин жеткен ирилери – Манастын күмбөзү, Шах-Фазил мавзолейи, Өзгөн архитектуралык комплекси, Бурана мунарасы, Таш-Рабат кербен сарайы.

Кол өнөрчүлүгү

Байыртадан эле кыргыздарда көркөм өнөрдүн колдонмо түрлөрү – зергерчилик, устачылык, узчулук кеңири өнүккөн.

Жасаган буюмдарына тери, жүн, жыгач, темирди кеңири колдонушкан. Аялдар кийиз буюмдарын жасашкан, тери иштетишкен, малдын жүнүнөн жип ийрип, өрмөк менен килем, таар токушкан, көргөндүн көз жоосун алган сайма сайышкан. Зергерлер кемер курларды, аялдардын кооздуктары – сөйкө, шакек, чач учтук, чолпу, шакек, билериктерин оюм-чийим түшүрүп, асыл таш чөгөрүп жасашкан. Алтын, күмүштү эритип, бедерлегенди, ат жабдыктарын кооздогонду абдан мыкты өздөштүрүшкөн. Темир буюмдарды – эмгек куралдарын, курал-жаракты жасаганды жакшы билишкен. Ал түгүл сынып калган мылтыкты жигин билгизбей бириктире кепшерлеген усталар да болгон.

Кыргыз уз-усталары тери, жүндү колдонууда өсүмдүктүн тамырынан, сабагынан, жалбырагынан эзели оңбос боёк жасашкан. Кийизге, териге сайма түшүрүшкөн, булгаарыга наар басышкан. Булгаарыдан кемер кур, көнөк, көнөчөк, көөкөр, үкөк, куту, ат жабдыктарын жасашкан, өтүк, маасы ултарышкан. Жыгач, чий, кийиз, булгаары, көн, металлдан (алтын, күмүш, жез, темир, коло) өтө көркөм асемдүү буюмдарды жасашкан.

Кыргыздын көркөм кол өнөрчүлүгү – элдин байыркы маданиятын, көркөм ой жүгүртүүсүн, рухий дүйнөсүн чагылдырып, элдин жашоо-тиричилиги, жашоо мүнөзү, турмуш шарттары менен тыгыз байланышкан. Уздар шырдак, жер төшөк, таар, килем ж.б. жасоодо, керебет жабуу, парда, туш кийиз сакууда, зергерлер билерик,

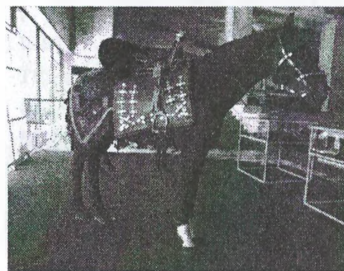
сөйкө, шакек ж.б. жасоодо өтө эле көп оюмдардын түрлөрүн колдонушкан. Аларга күн, жер, булак, суу, бычак учу, ай нуска,

күн-түн, бармак бооч, бешманжа, көөкөр, умай эне, тумар, ак куу, кыял, жагалмай, канат, кочкор мүйүз, ит куйрук, карга тырмак ж.б. деп аталган оюм-чийимдер кирет. Булар аталышына жараша

мааниге ээ, ал түгүл кадимкидей окуганга болот дешчү илгеркилер.

Ал эми ат жабдыктарына – ээр, үзөңгү, канжыга,

көмөлдүрүк, куюшкан, басмайыл, чаболон, желдик, тердик, ичмек, жүгөн, нокто, көрпөчө, ат жабуу (үртүк), камчы кирет. Ээр

эркектердики жана аялдардыкы болуп бөлүнөт. Аялдар ээри өтө кооздолуп, күмүш чаптырылып, оймо-чиймелер түшүрүлөт. Ээрди ээрчи усталар, темир жасалгаларын (ооздук, тогоолор, үзөңгү ж.б.) темир усталар, аларга күмүш жалатууну – зергерлер, кайыштан өрүлүп жасалчу буюмдарын – өрүмчүлөр, ат жабуу, көрпөчөнү, кийиз буюмдарын уз аялдар жасашкан.

Ээр катуу жыгачтан чабылып, чылгый төө тери менен капталып, андан кийин сыртынан булгаары менен капталып, кооздолуп наар түшүрүлгөн. Камчынын сабы ыргай, табылгы, эликтин шыйрагынан жасалган.

Ошентип кыргыздар боз үйдүн жасалгаларынан баштап шырдак, ала кийиз, жер төшөк, сабаа, чанач, көөкөр, көнөчөк сыяктуу колдонгон буюмдарына, ат жабдыктарына, кийген кийимдерине чейин жөнөкөй эле тиричилик өткөрүү

үчүн эмес, эстетикалык рахат да алуу үчүн көркөмдүккө, кооздукка чоң маани бергенин көрөбүз.

Кыргыз элинде эркектер менен аялдардын турмуш-тиричиликтеги кызматы, кол өнөрчүлүгү бирдей өнүккөн. Алсак, эркектер дан өстүрүп, тегирменге тарттырып келсе, аялдар нан бышырышкан, эркектер мал союшса, аялдар ичеги-карын артышкан, олобо, жөргөм ж.б. жасашкан, эркектер боз үйдүн сөөгүн жасашса, аялдар кийизин, боо-чуусун бүтүрүшкөн. Аялдар боз үйдү чечсе, эркектер унаага жүктөшкөн ж.б.

Мал чарбачылыгы, унаа күтүү маданияты

Кыргыз элинин жашоо-турмушу негизинен мал менен өткөн. Ошондуктан учурашуу дагы “мал-жаның аманбы!” – деген сөз менен башталат. Мал чарбасында төрт түлүктү (төө, жылкы, уй, кой-эчки) күткөн. Малда баладай бөпөлөп, мал багуу маданиятын мыкты өздөштүргөндүктөн бир жерди сары журт кылып көпкө отурбай, малдын жайытына жараша жаздоо, жайлоо, күздөө, кыштоого көчүп жүрүшкөн. Малды этинен түшүргөн эмес. Жаздоо, күздөө жакада болсо, жайкысын улам өйдөлөп, жайлоонун төрүнө чейин барышкан, кышкысын тоо арасындагы ыктоо жерди тандашкан. Кыштоонун чөбү жайкысын мал оттобой, чабылбай толук кышка сакталган. Кыргыздардын көчмөн эл деген аталышы дагы мына ушул мал күтүү маданиятынан келип чыкса керек.

Төө, ат, уй, өгүздү күч унаа катары да пайдаланышкан. Ээр ат токуму катары бекем чыгачтан чабылып, булгаары менен капталып, оюм-чийим түшүрүлүп, кашы, капталдары чегеленип, эстетикалык жактан көркөмдөлүп, абдан шөкөттөлүп жасалган. Ат жабдыктары атты мине турган адамга, күндөлүк жай турмушка же шаан-шөкөткө миниле турганына карата жасалгаланган. Ээр эркектердики, аялдардыкы болуп бөлүнгөн. Бала ээр айырмач делген.

Ал эми уй токуму – ыңырчак, төө токуму – чом деп аталган. Уй менен төө мингич катары да, көбүнчө жүк жүктөө үчүн пайдаланылган.

Аттын башына нокто, жүтөн катып, ооздук салса, уйдун, өгүздүн мурдун көзөп, талдан, камыштын тамырынан, арчадан жасалган чүлүк тагышкан, ага мурунтук жип байланган, ал эми төөнүн мурду көзөлүп, ага жыгачтан буйла тагылган.

Унаа күтүү маданияты да жогору болгон. Алсак, ат чабышка кошулуучу күлүктөрдү таптаган саяпкерлер, алардын сырын да, сынын да мыкты билген Толубайдай сынчылар чыккан. Илгеркилер күнүмдүк тиричиликке башка, сапарга башка, жоого башка ат минген. Жалгыз атын бапестеп багып, жонун жоор кылбай, туягын чор кылбай, күздө семиртип, жазда элиртип күткөн азаматтар четтен чыккан.

Ал түгүл кийикке салчу тайганды да табы менен баккан, салбуурунга чыгып, далай дабанды ашкан, күйпүл күчүктү да табы менен асырап, короочу итке айландырган. Асманда учкан алгыр кушту балапан кезинде аскадан алып, таптап, ууга салганга үйрөткөн. Мындай адамдарды мүнүшкөр, бүркүтчү дешкен. Бүркүттү ууга алып чыкканда колуна, үйдө туурга кондуруп, башына тогомо кийгизип, кушту күтө билүү маданиятын да мыкты өздөштүргөн. Булар жөнүндө айта берсе түгөнгүс кеп.

Ырым-жырым белгилери

- Үйгө же аксакалдар отурган жерге камчы сүйрөп кирүү кастыктын белгиси.
- Бирөөгө барганда камчыны бүктөй кармап алуу – ичинде кузаматы болгондукту билдирет.
- Камчыны таяна отуруу – ички кектин күч алышы.
- Камчыны моюнга салып келүү – кечирим суроонун белгиси.
- Аттанып жатканда колдон камчынын түшүп кетүүсү – жол болбоонун белгиси. Андай учурда аттанып жаткан адам өзү аттан түшүп алып, кайра атка миниши керек. Камчыны керегеге кыстарылган жерден да ээси алышы зарыл. Аны бирөө алып берсе да жол болбогондук.

- Камчынын керегеге (үйдө) дайыма илинип турушу – үй ээсинин кайраттуулугунун белгиси.
- Айыл ичине атчан чаап кирүү – жаман кабар угузуунун белгиси.
- Сапарга чыгаарда аттын жүгөнүн салганда, ат башын көтөрүп оозун ачса – жолдун болушу.
- Үйдөн чыккан адамдарга боз үйдүн эшигин ачкан адам эшикти кайра ордуна түшүрбөй туруп алса, сыртка чыккандарды кайра киргиле деген белги – өтүнүч.
- Үйдүн босогосун кемире басып кирүү же кемире басып чыгуу – ичте кектин болуусу.
- Жакшы ниет менен келген адам босогону тепсебей, оң буту менен аттап кирет, үйдөн чыгаарда да ошентет. Босогону тепсөө, кулачтоо үйгө келаткан ырыскыны тосууга тете дешкен.
- Алакандын ысышы же кычышканы – жолго чыгуу же ачка, буюм алуу.
- Сол кулактын чуулдашы – бирөөлөрдүн ушактап же жамандап жатканы. Оң кулактын чуулдашы – бирөөлөрдүн мактап жатканы.
- Жолунду кара мышык, кара чаар жылан кесип өтсө - жол болбогондуктун белгиси.
- Үй ичинен жөргөмүш желеси менен түшсө, чыныга чайдын чамасы тигинен туруп калса, үйдүн жанынан сагызган шакылдаса, наристе төбөсүн жерге тийгизип, алаасынан артын караса – жол караганы, күткөн адамдын келе жатканы.
- Колундан идиш түшүп сынганы – ошону менен кырсыктын чыгып кетиши.
- Чынынын колдон түшүп, чайдын төгүлүшү – бирөөлөрдүн шашып келе жатканы же болочок ишиндин кечендей турганы.
- Ала таяк кара кылды как жарган калыстыктын белгиси.
- Кыз бала жипти узун саптаса – алыска күйөөгө чыгат.
- Чач өргөндө бир талы калып калса – жол жүрөт.
- Минген аттын жалына бут чыгаруу кесирленүүнүн, аттын ыйык жалын булгоонун белгиси. Ээрге тетири минүү жолдун тетири болушу.

Жөнөкөй адептер

- Бир ууртам суу да, бир сындырым нан да адам ырыскысы катары эсептелет. Тасмалды тетири салуу ырыскыны төгүп салганга тете.

- Бир орунда отуруп тамактануу тазалыкка, тыкандыкка, адепке көнүктүрөт. Басып-туруп тамак жеш - адепсиздик. Ошондуктан тамак ичээрде сөзсүз дасторкон салынат, ал эми талаа-түздө тамактанууга туура келсе бир нерсе салуу керек. Анткени бата тамакка эмес, дасторконго тиленет.

- Чайнап жаткан тамакты толук жутмайын бата тилебейт. Дасторкондо өз алдынча бата кылбайт. Батадан кийин чайноо, чайнап жатып сүйлөө да адеп эмес.

- Көпчүлүк арасында бирөөлөрдү карап шыбырашуу - маданиятсыздык.

- Бирөөлөр уктап жатса, жанындагылар катуу үн чыгарып сүйлөшпөйт.

- Сүйлөп жаткан адамдын сөзүн бөлүү - адепсиздик.

- Көпчүлүктө улуулата сөзгө конок берүү керек.

- Үйдө же тышта болсун эл чогулган жерде сөз жүрүп жатканда (маселе чечилип, санжыра айтылып ж.б.) келген адам жалпыга салам бербейт. Элдин четине отуруп калат да, тынчтыкты бузбайт. Чогулуш бүткөндөн кийин гана туруп, улуулата учурашат.

- Суусундук чети кетилбеген аяк, чыны менен сунулат.

- Чайды чамасыз, кымызды үрпүн чыгарбай куюу керек.

- Кыргыз жоготкон буюмуна катуу кейибеген – «алганга буюрсун», сынган буюмуна – «башы-көздөн садага» деп гана койгон.

Көчөдө жана коомдук жайларда өзүн туура алып жүрүү маданияттуулуктун белгиси, жаштарга үлгү:

- Көчөдө кыз менен жигит баратканда, кыз жигиттин оң жагында басат, алар көчөнүн оң тарабы менен жүрүүлөрү керек.

- Жигит кызды эмес, кыз жигитти колтуктайт, ал эми жигит кызга ыңгайлуу кылып чыканагын тосот.

- Көчөдө жигит кызды артыла кучактап алып басуу - адепсиздик.

- Көчөдө бирөөлөр жолугуп калса, көчөнүн ортосунда туруп алып сөйлөшүү туура эмес, четке туруу керек.
- Театр, киного кечигип калганда, отургандарга соорусун салбай, бет маңдай жагы менен өтүү керек.
- Автобуста ж.б. жайларда улуу кишилерге, ошондой эле жигиттер кыздарга орун бериши парз.
- Жалпы тамакка отурганда улуу адам ооз тийгенден кийин гана калгандары ашка кол сунат.
- Тамакты чалпылдатып чайноо, суюк тамакты шорулдатып ууртап ичүү башкалардын табитин бузуп, йрэнжитет.
- Элди карап отуруп оозду аңырайта ачып эстөө- жаман адат.
- Коломтонун күлүн чачуу жосунсуз жорук катары кабылданат.
- Лифтке түшүү, көчөдө жүрүү, ал түгүл дааратканада отуруу маданиятын да сактоо керек. Тамекени булуң-бурчка басып, гүлдүн арасына, бактын түбүнө ыргытып, күлүн батарейканын артына түшүрүп, көп кабат үйдө балкондон түкүрүү, сагызын көрүнгөн жерге чаптап кетүү сыяктуу көрүнүштөр, башкаларды сыйлабагандык, ашкере маданиятсыздык.

БАБАЛАРДЫН ОСУЯТТАРЫ

(жүрүм-тыйымдар, ырым-жырымдар)

Кыргыздар байыртадан эле жаштарды өзүнө өзү талап коё билүүгө көнүктүргөн. Убаданы аткарбоону, көпчүлүктү көзгө илбөөнү, убадалашкан мезгилден кечигип келүүнү ж.б.у.с. кыргыз эли илгертен эле айыптаган. Бул азыр илим тилинде этика деп аталат. Этика – бул этияттык, сактык, жүрүм-турум, мамиле-катнаш, бирөө менен сүйлөшүүнүн, убадалашуунун чен-өлчөмү, эреже – нормасы, тактикасы. Этиканын көптөгөн элементтери кыргыз элинин жашоо-турмушунда жүрүм-тыйымдар деген ат менен орун алган.

Жүрүм-тыйымдар – элдик нормаларды камтыган элдин адеп-ахлактык тарбиясы, маданияты, элдин коомдук, саясий, экономикалык көрсөткүчү. Алар адамдын айлана-чөйрөгө, өз ара жана дүйнө менен карым-катнаштарындагы көз караштарынын философиялык туундулары, көп кылымдык тажрыйбаларынын натыйжасы. Булар жазылбаган мыйзам, эреже катары аткарууга милдеттүү болуп, балдарды күндөлүк турмуштиричиликтин маданиятына чакырган. Ошол эле учурда алар улуулардын таалим-тарбия берүүчү негизги милдети катары кабыл алынган. Жаштарды адептүүлүккө, түз жолго, нысаптуулукка, абийирдүүлүккө, калыстыкка, адилеттүүлүккө, ыймандуулукка ж.б. үндөгөн жүрүм-турумдар, ырым-жырымдар көп. Алар улам кийинки муундун акыл-туюмуна орноп, атадан балага, кылымдан кылымга өтүп, бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. Буларда исламга чейинки диний ишенимдери: анимизмдин, тотемизмдин, шаманизмдин да, исламдын да таасирлери байкалат, ошондой эле динге эч байланышпастан нукура турмуштук зарылчылыктан, динге кошуп койгон эл акылынан келип чыккан тарбиялык маанидеги тыюулары да арбын. Айтор элде тыюу салынган нерселер көп, тек гана “антпе жаман болот” деп коюшат. Бирок мына ушул “жаман болоттун” артында турмуштук тажрыйбадан келип чыккан улуттук философия жатат. Калк ичинде канчалаган мезгил көөнөрбөй айтылып келе жаткандарына караганда, бул жүрүм-тыйымдар тегин жерден чыкпаса керек. Элдик жүрүм-тыйымдар буюруу (буйрук берүү) иретинде айтылат. Анткени

бизге жөнөкөй эле сөздөй сезилгени менен ар биринин аркасында терең маани, тарбия жатат. Анда толук болбосо да эл ичинен чогултканыбызга кулак салалы:

- Сапарга чыгаарда, тамак ичээрде, жумуш баштаарда ж.б. «биссимылда» деп башта.
- Адегенде нан ооз тий.
- Нан ырыскың – аны тепсебе, жаман дебе, ыргытпа.
- Нандын күкүмүн шыпырба, ырыс-насибиң кемийт, ачарчылык болот.
- Нанды көмкөрөсүнөн койбо, бир колдоп сындырба.
- Нанды тегеретип сындырбай тең бөлүп сындыр.
- Нан менен бычак аарчыба.
- Туз – насибиң, аны тепсебе, алыска жол жүрөрдө туз таты.
- Үйгө келген адамга даам ооз тийгиз.
- Тамакты алгач өзүң ооз тий, насиптин алдын башкага бербе.
- Алыс сапарга чыгаарда нандын четинен ооз тийип, сактатып кой, насип күтөт.
- Алыска аттанаарда ачууланба.
- Нан менен бычак аачыба.
- Чай, суусун сунганда чыныны оң колго кармап, сол колду көкүрөккө коюп, бир аз ийилип сунуш керек, ал эми куйганда өз колуна алып куй.
- Мейман келгенде кабагыңды бүркөбө.
- Тамакты сурап бербе.
- Улуулардын кешигинен ооз тий.
- Тамак ичээрде жылаңбаш отурба, жылаңач отуруп, жатып алып тамак ичпе.
- Тамак ичип жатканда жер таянып отурба.
- Тамакты чалпылдатып чайнаба, шорпону шорулдатып ууртаба.
- Тамак ичип бүткөндөн кийин бата кыл, тамак ичээр замат жатпа.
- Конок үйдөн чыкканча ичиндеги уйгу-туйгунду басып тур.
- Конгон мейманды эртең менен эрте ойготпо, ал кет дегенге тете.

- Дасторкондо отурганда сыртка чыгууга туура келсе, олтурган адамдын бутун аттап өтпө, сакалдуу адамдын артынан өт.
- Чайындын түбүн төкпөй ич, ырыскындан айрыласың.
- Бышкан ашты таштаба.
- Тамакты дасторконсуз ичпе.
- Дасторконду салаарда бүктөбө, тетири салба.
- Дасторконду жыйнай электе жата калба же туруп кетпе.
- Тамакка сынтакпа.
- Чыныны чертпе, куру казанды калдыратпа үйдөн береке качат.
- Кемегени теппе – ырыскың төгүлөт.
- Идиш-аякты теппе.
- Идиш сынса кайгырба.
- Чайдын чамасын булганыч жерге төкпө.
- Супураны улагага илбе, жерге таштаба.
- Караңгыда ак сураба.
- Акты (сүт, айран, кымыз) төкпө.
- Акты атынан айтпа. Мисалы, ак түстөгү малды «кызыл ат», «куу ит» деп терге.
- Бирөөдөн тузду бекер алба.
- Караңгыда сырттагы тамактын бетин ачык калтырба.
- Эртең менен эрте турсаң ырыскындан куру калбайсың.
- Эртең менен турганда бет жуубай туруп кишиге караба.
- Эртең менен жаман сүйлөбө.
- Күн шашкеге чейин жатпа.
- Малды теппе, башка чаппа.
- Канды тебелебе.
- Жыйылган жүккө жатпа.
- Жаткан адамды аттап өтпө.
- Мылтыкты аттаба.
- Жаткан төшөктүн баш жагын тепсебе.
- Кийимдин жакасы менен жеңин тебелебе.
- Жайнамаз менен супураны тепсебе.
- Колунду жууганда силкпе, ырыскы качат.
- Жеңинди тиштебе.
- Жаздыкты тескери койбо, тепсебе.

- Тебетейинди тегеретпе.
- Бут кийимди, шымды башка жаздаба.
- Өтүктү башка койбо, жолго баштайт,
Шымды башка койбо, көргө баштайт.
- Алдырган чачынды тебелендиге таштаба, мөмөлүү дарактын түбүнө көөмп кой.
- Чачты ар жерге таштаба.
- Баш кийиминди жоготпо, башынды жоготконго тете.
- Баш кийимди теппе, ыргытпа, тескери кийбе.
- Кийип жүргөн баш кийиминди белеккө бербе, алмашпа, таллаага таштаба, сатпа.
- Колунду жууп жүр, эмне жээринди билесин,
Оозунду жууп жүр, эмне дээринди билесин.
- Үйүңдүн дубалын теппе.
- Ай, Күнгө акаарат келтирбе.
- Күнгө, Айга, кыбылага карап даарат ушатпа.
- Куран окулуп жатканда сүйлөбө.
- Кыбыланы (кут тарапты) тээп жатпа.
- Айды көпкө караба.
- Жылдыздарды жатып алып санаба.
- Көктү (асманда) карап түкүрбө.
- Кишилерди санаба, боюңду карыштаба.
- Мазарды, мүрзөнү сөөмөйүң менен көрсөтпө.
- Даараткананын оозун кыбыланы каратып салба.
- Кайчыны эшиктин үстүнө илбе.
- Өз үйүңдө тескери карап отурба.
- Мүрзөнү аралап өткөндө келме келтир, күлбө, күндүз куран окуп өт.
- Кишиге көңүл айтып келатып, жолдо башка үйгө кирбе.
- Каралуу катын осмо коюп, каш тербейт.
- Адам өлгөн күнү башынды жууба, кир жууба.
- Караңгыда чач тарабайт, жазбайт жана күзгүгө каранбайт.
- Кишиге иңирде көңүл айтпа.
- Күүгүмдө бала көрбө.
- Көк чөптү жулба, жалгыз даракты кыйба, чөптөй куурап, дарактай кыйылып каласың.

- “Кепиниңди кий” деп эч кимди урушпа.
- Колунду төбөнө койбо.
- Тизенди кучактап отурба, бул жесирликтин белгиси.
- Жаагыңды таянба, ыксыз үшкүрүнбө, капачылыкты чакырасын.
- Миздүүнүн мизин каратып койбо, кан тилейт.
- Боюңду карыштаба.
- Жаш туруп желбегей жамынба.
- Итиңдин улуганы – жамандыктын жышааны.
- Мойнуңа аркан (кур, жип) салба, анты болот.
- Жер таянып отурба, таякка сүйөнбө.
- Колунду аркаңа алып баспа.
- Беймаал убакта ыйлаба, күүгүмдө уктаба.
- Босогого желөнбө, бойлоп турба; астананы басып турба, астанага жатпа.
- Босогодо туруп кол алышып учурашпа.
- Шыпырынды менен күлдү чогуу чыгарба, өлүм менен той бир күнгө келип калат.
- Отко түкүрбө, суу чачып өчүрбө.
- Агын сууга түкүрбө, ылайлаба, даарат ушатпа.
- Булак башын булгаба, ыйык сакта.
- Агын сууну чачпа.
- Сууну булгаба, суу боюна уктаба.
- Караңгыда сууга барба, идиштеги суунун үстүн жаап кой.
- Суу көтөргөн апкечти (баканды) аттаба.
- Кирдин суусун баспа, бала киринткен сууну караңгыда сыртка төкпө.
- Күл менен кирдин суусун кошуп төкпө.
- Кишини шыпыргы менен урба.
- Шыпырынды жерге отурба.
- Шыпырындыны тепсебе.
- Тузду төкпө.
- Кир сууну жолго. тебелендиге төкпө.
- Баскылыкка күл төкпө, күлдү тепсебе.
- Шыпырындыны үйбө, кеп-сөз көбөйөт.
- Шыпыргыны тикесинен койбо.

- Караңгыда үй шыпырба, кийиз күбүбө, түндөсү шыпырындыны эшке чыгарба.
- Караңгыда эшик алдын шыпырба.
- Үйдү төргө карай шыпырба, душманың көбөйөт.
- Караңгыда оорулууну көрбөйт.
- Бош (кур) бешикти терметпе.
- Бешикке өбөктөбө.
- Бешикти эки кишилеп көтөрбөйт.
- Баланын таманынан өпшө, таманынан кытыгылаба, көп күлдүрбө.
- Балага жаңы кийим кийгизгенде бетинен өп.
- Ымыркай баланы кытыгылаба, каргайт.
- Жаш баланы күзгүгө көрсөтпө.
- Жаш баланын бетин Айга көрсөтпө.
- Жаш баланын жашын жылдырып айт.
- Жаш баланын салмагын айтып, татынакай дебе.
- Эмчектеги баланын кийимин түндөсү сыртка калтырба.
- Жаш баланы жалгыз калтырба.
- Уктап жаткан бала үйдө жалгыз калса башына, жаздыгынын астына бычак же нан коюп кой.
- Жиликтин чучугун балага бербө, кайрымсыз болуп калат.
- Кыз баланы теппе, бактысыз болуп калат
- Кыз баланы сөкпө, урба.
- Баланы колуңду ичине каратып көтөр.
- Боюнда бар келин капка отурбайт.
- Кыздуу үй кызга сын такпа, уулдуу үй уулга сын такпа.
- Балаңдын ыйманын жашынан тиле, чоңойгондо кеч болуп калат.
- Атаң тирүү кезинде өзүңдү балаңа «ата» деп айттырба.
- Атаңын көзүнчө балаңды өпшө, эркелетпе.
- Атаң тирүү турганда сакал-мурут койбо.
- Саламдашпай туруп сөз баштаба.
- Өзүңдөн улуу кишиге бөйрөк таянып жооп бербө.
- Улууга акаарат айтпа, улуулардан сөз талашпа.
- Капталдан качырып сөз сүйлөбө.
- Карыптарга күлбө.

- Бирөө менен урушсаң “чочко” дебе.
- Улуу адамдын жолун кесип өтпө.
- Отурган ордунду, конгон журтунду тазалап кет.
- Жаңы журтка сыйын.
- Алыска сапарга чыкканда артыңды кылчактап караба.
- Базар күнү сапарга чыкпа, жума күнү жол жүрбө.
- Жарым жолдон артка кайтпа.
- Ток болсоң да томукту мүлжү, ач болсоң да чүкөнү мүлжүбө.
- Малды теппе, томаяк болуп каласың («Мал-боор эт менен тең»).
- Итке суу чачпа, бети-колунду сөөл басат.
- Жакын адамыңа бычак тартуу кылба.
- Ээн талаага түнөп калсаң, айланаңды бычак же маки менен чийип кой.
- Чоң жолдо жаткан буюмду, жолдун четине коюп койсоң сооп табасың.
- Эркек адамдын үстүнөн, кийимин аттаба.
- Адамга бычак кесебе, шерти болот.
- Эшикти тээп ачпа.
- Эшик түбүнөн жүгүнбө.
- Келин алган тарапка баш (малдын) тартпа.
- Келинди отко киргизгенде май жедир.
- Көрүнгөнгө көз артпа, бирөөгө калп күлбө.
- Үйгө карай жүгүрбө, там айланып жүгүрбө.
- Адамды айланып чуркаба.
- Эки кишинин ортосунан өтпө.
- Сынык күзгүгө көрүнбө.
- Караңгыда күзгүгө көрүнбө.
- Караңгыда ышкырба, үйдүн ичинен ышкырба.
- Аялды түн ичинде сууга жибербе.
- Бир үйдө эки адам удаа тырмак албайт.
- Түн ичинде чач, тырмак алдырба.
- Түндөсү жер чукуп ойнобо, чок менен бирөөнү кубалаба.
- Түн ичинде мал сойбо.
- Колунду тамчыга жууба.
- Жаңгактын түбүнө түнөбө.

- Түндө түш жоруба.
- Оң жамбашың менен жат.
- Жатаарда «жаттым тынч, жаздыгым кенч» деп жат, жакшы түш көрөсүң.
- Жаман түш көрсөң сууга айт, суу менен агып кетет.
- Конуп калган коногуна эртең менен «Жакшы жатып, жай турдуңузбу?» деп айт.
- Таманыңды бириктирбе, тандайыңды такылдатпа.
- Мал короого, атканага даарат ушатпа.
- Чөмүч менен итке аш куйба.
- Отту же чычаланы бутуң менен жылдырба.
- Бутунду тартпа, бөйрөгүңдү таянба, колунду оозуңа салба.
- Көрбөй туруп көрдүм дебе.
- Ооз-кесир сүйлөбө.
- Каратып туруп калп айтпа.
- Кишиге артыңды (соорунду) салба.
- Аял киши мандаш токунуп отурбайт.
- Отургандарга дайыма салам айтып өт.
- Жамандыкты көрүп туруп көзүңдү жумба.
- Тишиң менен жаңгак чакпа.
- Адамга жакшылык кылууну унутпа.
- Шамалды урушпа, жамгырды сөкпө, отту теппе.
- Жаш бүчүрдү сындырба.
- Жалгыз талды кыйба, жаш чөптү жулба.
- Тайларыңа (таекелериңе) кол көтөрсөң, колуң калтырап калат.
- Капка отурба.
- Атка тескери минбе.
- Атың аксаса баландын заарасы менен жуу.
- Темирге заара кылба.
- Бут кийимди төргө койбо.
- Жакшы көргөн адамыңа ит бербе.
- Досундун үйүндө тырмак алба, касыңдын үйүндө чач алдырба.
- Элдин көзүнчө чиренбе.

- Жол жүрөөрдө, үйдөн чыгаарда, уктаарда келме келтире жүрсөн, ишиң алга жылып, өзүң коркпой жүрөсүң.
- Үйдөн чыккандан кийин бир нерсе унут калса да кайра үйгө кирбе. Эгер өтө эле зарыл болсо нан ооз тийип чык.
- Алыс сапардан кайткан, ооруканадан чыккан адамдын башынан үч жолу суу тегеретип, түкүртүп, идишин эшикке көмкөрүп кой.
- Акчалуу болгондо өзүң корото электе карызга бербейт.
- Кечинде карызга акча бербейт.

Кызга кырк үйдөн тыюу

Бой тарткан кызга бүтүндөй айыл көз салган. Айрыкча эс тарткандан баштап энеси ар бир кадамына байкоо жүргүзгөн. Тамак ичкенине, отурганына, бирөөгө саламдашканына, мейманга чыны сунганына чейин теске салган, үйрөткөн. Бул – кыздын келечегине, жакшы адам болуп өсүшүнө гана камкордук. Эмесе, кыз балага карата айтылган жүрүм-тыйымдардын айрымдары төмөнкүлөр:

- Кыз бала төккөн күлдүн үстүн баспайт.
- Кыз бала эл барда казан-аякты калдыратпайт.
- Кыз бала эл барда чачын тарабайт.
- Кыз бала эркек кишиге тике карабайт.
- Кыз бала бөйрөк, шыйрак жебейт.
- Кыз бала томук мүлжүбөйт, анткени томаяк өтөт.
- Кыз бала кызыл өңгөч жебейт, жесе күйөөгө себи жок кетет.
- Кыз бала улуулардын жолун кесип өтпөйт.
- Кыз бала улууларга соорусун салбайт.
- Кыз бала эркек баланы теппейт.
- Кыз бала кашын тербейт, турмушка чыкканда жеңелери терип берет.
- Кыз бала бутун учкаштырып отурбайт.
- Кыз бала талтайып отурбайт, чалкасынан жатпайт.
- Кыз бала чачын жайбай жүрүшү керек (бул аза күтүүнүн белгиси).

Азыркы мезгилде муундан муунга өтүп келаткан мына ушундай жүрүм-тайымдарыбыз бар экенин улуулар, айрыкча ата-энелер айта жүрбөгөндүктөн, кыздар өз билгенин жасашууда. Ошондуктан аларга ушуларды айта жүрүшүбүз, жаштайынан бышы кулак кылып, аң-сезимдерине сиңиришибиз улуу муундардын парзы.

МАКАЛ-ЛАКАП, НУСКА, НАКЫЛ СӨЗДӨР

Тарыхыбыздагы сыймыктуу же каргашалуу окуялар элдик макал-лакаптарда тарбиялык, кемеңгерлик маани менен айтылып, жакшысын жактоо, жаманынан сабак алуу жагы терең философияны камтып турат. Негизи эле кыргыз эли макал-лакаптар көкүрөгүнө терең уюган калк.

Элдин көп кылымдык жашоо-турмушундагы тажрыйбасынан эленип чыгып, жакшы менен жаманды тең салмактап, адам кайсыл жолго түшсө да адашпасын үчүн көзгө сайгандай көрсөтүүчү кыска жана таамай айтылган даанышман сөздөр арбын. Алардын ар бирине албан ойлор батырылып, адамды туура жолго түшүүгө үндөп, калпыс иштерден алыс болууну эскертип, туюкка кептелгенде чыгарып кетүүчү жол көрсөткүч катары эзелтен эл ичинде колдонулуп, муундан муунга өтүп келет. Алардын айрымдарын сунуш кылам.

- Эл – эне, жер – ата.
- Элдин иши эрдин мойнунда.
- Эр эмгегин жер жебейт.
- Эл коргосоң озорсун, коргобосоң тозорсун.
- Элге кылган жакшылык жерде калбайт. Сый жерде калбайт.
- Элдүү түлкү ачка өлбөйт.
- Ата - өчпөс чырак, эне – соолбос булак.
- Атанын уулу болуш урмат, элдин уулу болуш кымбат.
- Эр жигит энеден туулат, эл үчүн өсөт.
- Эр болсоң көк бол, сөзүңө бек бол.
- Жигиттин сөзүнүн өлгөнү, өзүнүн өлгөнү.
- Ак ойлоп, адал иште.
- Калк айтса, калп айтпайт.

- Желге жел кошулса – жут, элге эл кошулса – кут.
- Бирдик болбой тирдик болбойт.
- Улук болсоң, кичик бол.
- Эр жигиттин ичине ээр токумдуу ат батат.
- Уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт,
Кызды төрөйт, кыялын кошо төрөбөйт.
- Уул жакшысы урмат, кыз жакшысы кымбат.
- Жакшыны жолдошунан тааны.
- Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста.
- Жаман деген бир ат бар жууса кеткис,
Жакшы деген бир ат бар кууса жеткис.
- Адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшойт.
- Жамандын жаны ардак.
- Ата тарбиялаган бала – эстүү, эне тарбиялаган бала – эптүү.
- Эне көргөн тон бычат, ата көргөн ок жонот.
- Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт.
- Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп синди өсөт.
- Улуу көч каякка барса, кичи көч ошол жакка барат.
- Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат.
- Жашында кылжың болсо, карыганда мылжың болот.
- Өз тарыхын билбеген адамдын келечеги жок.
- Сен деген сенек сөз, Сиз деген сылык сөз.
- Этек-жеңди жыя отурсаң – абийирге аралжы,
Тизгинди жыя кармасаң – жанга аралжы.
- Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт.
- Жакшынын шарапаты тиет, жамандын кесепети тиет.
- Жакшыга жолуксаң жетесиң муратка,
Жаманга жолуксаң каласың уятка.
- Жаман менен жолдош болсоң кесири жугат,
Жакшы менен жолдош болсоң насиби жугат.
- Адамды сөзүнөн тааныбайт, ишинен тааныйт.
- Иштермандын иши асыл, күжүрмөндүн күчү асыл.
- Ичи тардын итине сөөк артпайт.
- Абийириңди жашыңдан сакта.
- Карысы болбой эл болбойт, тулаңы болбой жер болбойт.
- Кары билет кааданы, карчыга билет сонону.

- Карысы бар үйдүн карааны чон.
- Карысы бардын ырысы бар.
- Кары бар жерде – баары бар.
- Карынын сөзүн капка сал.
- Карынын сөзү, акылдын көзү.
- Карыга катуу айтпа.
- Ата сыйлаган абийир табат, эне сыйлаган элге жагат.
- Ата-эненди сыйласаң, өз баландан сый көрөсүң.
- Ынтымак бар жерде – ырыс бар.
- Ырыс алды ынтымак.
- Алтооң ала болсоң, алдындагыны алдырасың,
Төртөөң төп болсоң, төбөдөгү жылдызды аласың.
- Кеңшип кескен бармак оорубайт.
- Ийри отуруп түз кеңеш.
- Жети өлчөп бир кес.
- Сабырдын түбү сары алтын.
- Жаман айтпай жакшы жок.
- Аш улуудан, оюн кичүүдөн.
- Баланы жакшылыкка жетелеп жанаштыр,
Жамандыктан кубалап адаштыр.
- Жаманды жашыр, жакшыны чыгар.
- Жакшы сөз жан семиртет, жаман сөз жан кейитет.
- Жакшыга жуучу барат, жаманга куучу барат.
- Таш менен урганды аш менен ур.
- Аял жакшы – эр жакшы.
- Эрди эр кыла турган да аял,
Кара жер кыла турган да аял.
- Жаман аял – жакшы эркекти жер кылат,
Жакшы аял – жаман эркекти эр кылат.
- Баккан ээси жарашса, күйпүл күчүк сак болот,
Алган эри жарашса, кара катын ак болот.
- Катын албай, кайын ал.
- Келин жаман эмес, келген жери жаман.
- Кайын эненин камырынан.
- Керегем сага айтам, келиним сен ук
Уугум сага айтам, уулум сен ук.

- Керегеде кулак бар, кеп айтам десең ыраак бар.
- Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы.
- Болор бала он экисинде баш, болбос бала кыркында жаш.
- Асыл таштан, акыл жаштан.
- Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат.
- Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат.
- Жашында берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү.
- Кыздын кырк чачы улуу.
- Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт.
- Эсери болбой эл болбойт, такыры болбой жер болбойт.
- Айтылган сөз атылган ок.
- Оозуңа келген сөздү айтпа, оюңда турган сөздөн кайтпа.
- Ыйлагандын көзү жаман, айткандын оозу жаман.
- Буттан мүдүрүлгөн турат, ооздон жыгылган турбайт.
- Калп адамдын сөзүн бузат, кайгы адамдын өзүн бузат.
- Эл оозунда элек барбы.
- Кеп кезеги келгенде айтпаса атасы өлөт.
- Бычакты курч кылган бүлөө, сөздү курч кылган жүйөө.
- Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт.
- Адашкандын айбы жок, айыбын өзү сезген соң.
- Жылкыңа карап ышкыр, мурдуңа карап бышкыр.
- Убадасыз кишиден, жүрүп кеткен жел артык.
- Жардылыктын башы – жалкоолук.
- Жалкоонун жан жолдошу уйку.
- Жарды болор жигит эринчээк болот.
- Эринчээктин эртеңи бүтпөйт.
- Эмгеги аздын, өнмөгү аз.
- Уят өлүмдөн катуу.
- Куйтунун үйү күйөт.
- Көл чайпалса көбүгү бетине чыгат,
Эл чайпалса тентеги четине чыгат.
- Ачуу душман, акыл дос.
- Оң колундун ачуусун сол колуң менен тый.
- Кекчил болбо, кечиримдүү бол.
- Жакшылыкка жакшылык ар кишинин иши,
Жамандыкка жакшылык эр кишинин иши.

- Бөдөнө мышыкка сүтүн берсе, ысылыкка өзүн жептир.
- От менен ойносоң күйөсүң, суу менен ойносоң чөгөсүң.
- Бирөөгө ор казсаң акыры өзүң түшөсүң.
- Чөптү кордосоң көзгө саят.
- Чакпаса жыланды да өлтүрбө.
- Бүлүнгөндөн бүлдүргү алба.
- Оору кадырын соо билбейт.
- Сунулган башты суурулган кылыч кеспейт.
- Уруш ырыс качырат.
- Эки дөө кармашса, ортодо кара чымын кырылат.
- Эки кузгун талашса, бир каргага жем түшөт.
- Сокур тоокко баары эле буудайдай сезилет.
- Бир карын майды бир кумалак чиритет.
- Башын жуубай биттен көрөт, этин катпай иттен көрөт.
- Жаман уста «же көмүрдөн, же темирден» деп актанат.
- Өлгөндүн жазасы көмгөн, өпкөндүн жазасы көнгөн.
- Ата каргышы ок болот.
- Үйүндө тынчы жоктун, талаада кош баракаты бар.
- Кардыма эмес, кадырыма ыйлайм.
- Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт.
- Атадан алтоо болсо да, ар жалгыздык башта бар.
- Аталаштан айылдаш жакын.
- Алыстагы туугандан жакындагы коңшу артык.
- Конуш тандаба, коңшу танда.
- Өтүгүң майрык болгон соң, талаанын түздүгүнөн не пайда.
- Аялы жаман ажырашып тынат,
Коңшусу жаман көчүп тынат
Малы жаман сатып тынат,
Дарты жаман «жатып» тынат.
- Жаманыңды билип алдым, жаткан төөңө минип алдым.
- Эшегине жараша тушоосу, үйүнө жараша кырчоосу.
- Ооруну жашырсаң, өлүм ашкере кылат.
- Өтө кызыл тез оңот, өтө ысык тез сууйт.
- Бир күнкү конок кут, экинчи күнкүсү жут.
- Жолду баскан арбытат.

- Жолго чыкканда астындан чыккан иттин баарына таш ыргыта берсең жетер жериңе жетпейсиң.
- Жылкычы шашат, маалы келгенде таң атат.
- Жамандан жаан, жакшыдан мөөн.
- Жамандан жаан туулаар, загы калаар, Жакшыдан мөөн туулаар, тагы калаар.
- Бакырчаак төөнүн бары жакшы.

ОЙ ТАМЧЫЛАР

Бул ой толгоолордун, эсселердин көпчүлүгү мезгилдүү басма сөзгө жарыяланган

В.И.Ленин жана кыргыз эли

Падышачылык Россиянын оторчулук саясатынын айынан Улуу Үркүн деген аталыш менен элдин эстутумунда калган 1916-жыл аз эле жерден кыргыз улутун тарыхтын барактарына гана калтыра жаздаган. Чүйлүк жана Ысык-Көлдүк кыргыздар дээрлик кырылып, жоюлуп, аман калганы Кытайга качып, жолдон ит көрбөгөн азапты көрүп, бул жерлерди бүт бойдон орустар ээлеп калганда (калган жерлерди оңой эле алып коюшмак, себеби жарым миллионго жетпеген кыргыз калган) карапайым элдин мүдөөсүн көздөгөн, пролетариаттын улуу жол башчысы В.И.Ленин жетектеген Улуу Октябрь социалисттик революциясы чыгып, кыргыз элин жок болуудан сактап калган. Башкасын айтпаганда да мына ушул үчүн эле биз В.И.Ленинге түбөлүккө карызбыз.

СССР. М.С.Горбачев

Ырас, социализмди куруу, СССРдей ири аймакка жайгашкан көп улут элдин идеясын, ой-тилегин бир багытка, бир максатка буруу оңойго турган эмес. Ошол идея үчүн, урпактардын келечеги үчүн бүткүл совет эли менен бирдикте кыргыз эли да далай азап-тозокторду баштарынан кечирген. Алсак, басмачыларга (алардын көпчүлүгү өз элинин патриоттору болгонуна карабастан) каршы күрөштү, репрессияга кыңк этпей чыдады, 2-дүйнөлүк согушка катышты, андан кийин элдин турмушунун оңолушуна канын-жанын арнап иштеди. Бардык жасалган нерселер, мүлк мамлекеттики – ортоңуку болуп, жалпы элдин менчигине коюлуп турду. Коммунисттик партиянын идеологиясына акаарат келтиргендердин, ой-пикир, сын айткандардын “баштары ыргып турду”. Бирок, “балык башынан сасыйт” демекчи төбөлдөрдүн өздөрүнүн жасаган кылык-жоруктары, ичтеринен ириши акыры айланып отуруп эле карапайым калктын шору болду. Элде

ишеним жоголду. Натыйжада зор өлкө бытырады. Кашыктап жыйналгандар чөмүчтөп эмес чакалап, чапчактап чачылды. Келечекте кайра эле элге кызмат кылуучу объектилердин (мисалы, кашарлар, мончолор, тоют цехтери ж.б.) эч нерсеге жараксыз болуп талкаланып-таланып жок болушу абдан өкүнүчтүү. Буга В.И.Лениндин бардык улуттарга текши, бирдей кароо идеясы бурмаланып, СССР аймагындагы элдерди акырындык менен бир гана улутка айландырууга аракеттенген шовинисттик саясат тымызын жүргүзүлгөнү себеп болду. Мына ушундай мамлекеттин (СССРдин) аймагында жашаган элдердин тарыхына келечекте алтын тамгалар менен жазылып калчу улуу инсан Михаил Сергеевич Горбачев гана ал элдердин тагдырын эч бир кан төгүүсүз өз колдоруна алып берди. Чындыгында мындай күч менен түзүлгөн жана күч менен кармалып турган табигый эмес жасалма мамлекеттин узак мезгил жашашы деле күмөн болчу. Ал эртедир-кечтир жок болмок.

Эгемендиктин баркы

Айтор эмнеси болсо да өз алдыбызча эгемендүү эл болуп, укуктук мамлекет куруу жолуна түштүк. Мүмкүн бул биздин зор бактыбыздыр. Эли бар мамлекети жок, мамлекети бар тили жок элдин тагдыры башыбызга түшпөй, кылычынан кан таамп, камчысы катуу болсо да адам факторуна чоң көңүл бурулган советтик “алтын доордо” жашап калгандыгыбыз, эгемендик колубузга тынчтык жолу менен тийгенин билип-билбей калгандыгыбыз үчүн эгемендиктин баркына алигиче түшүнө элекпиз.

Интеллигенция

Энциклопедиялык адабияттарда “акыл эмгегин, көбүнчө татаал чыгармачылык эмгекти кесип кылган, маданиятты өнүктүргөн жана жайылткан адамдардын коомдук катмары” интеллигенция деп аталаары айтылган. “Интеллигенция” терминин 19-кылымдын 60-жылдарында жазуучу П.Д.Боборыкин адабиятка киргизген жана андан башка тилдерге өткөн. Адегенде билимдүү кишилер гана интеллигент аталган. Кандай мезгил болбосун ошол билимдүү кишилер гана коомду

алга сүйрөгөн, коомдун өнүгүшүнө, өсүшүнө, ар кандай зор өзгөрүүлөргө туш болушуна себепкер болушкан. Ошондуктан бир гана партиянын идеологиясын туу туткан совет доорунда интеллигенцияга астейдил мамиле жасалган. Алардын иш-аракеттерине тымызын чектөө, көзөмөл коюлган. Коюлуп жаткан маселенин маңызына жеткилең түшүнбөгөн жумушчу, колхозчу, чабандарды партиянын катарына көбүрөөк алышкан, съезддерге делегат, депутат шайлашкан. Ошону менен маселени өздөрү каалагандай чечүүгө жетишип турушкан. Ал эми маселени турмушка

жакыныраак, жаратылыштын мыйзам ченемдерине, улуттардын кызыкчылыктарына ылайык чечүү жөнүндө ой-пикирлерин айтып, баш көтөргөн интеллигентти чокуга чаап турушкан. Ошол максатта репрессия келип чыккан. Ар бир улуттун жалаң чыгаан интеллигенциясынын каймагы калпынып жок кылынган. Бул жөнүндө жазылып да, айтылып да келүүдө.

Совет мамлекети өз идеологиясын жүргүзүү үчүн интеллигенциянын алдыңкы өкүлдөрү болгон жазуучулардын, журналисттердин ж.б. союздарын түзгөн. Аларды өзүнө тартуу максатында эл акыны, эл жазуучусу, эмгек сиңирген ишмер ж.б. наамдар, сыйлыктар белгиленген. Ал сыйлыктарга, наамдарга жеткендерге урмат-сый көрсөтүлүп, жеңилдиктер каралган. Мына ушунусу менен жалгыз партия чыгаан интеллигенттерди кызыктырып, өз идеологиясын каалагандай жүргүзүүгө шарт түзгөн. Демек, ушул эле мисалдан көрүнгөндөй интеллигенция коомдун маданий, экономикалык жана саясий турмушунда зор ролго ээ.

Эзил кайран аталарыбыз, энелерибиз

Мен бала кездеги айылымдын аксакалдары көз алдыма элестей берет. Ак сакалдарын жайкалтып, таяктарын салмак

менен шилтеген шаадай-шаадай карыялар кээде көчө боюнан кыркаар тарткан каркырадай өтүшсө, кээде айыл четиндеги көк майсаңга

чогулушчу. Жамандыгы да, жакшылыгы да чогуу болуп, жакшыраак жарма жасалса да тең бөлүшүп ичкен ушул алакандай Жаңы-Күч аталган айылымдын карыялары айбаттуу да, сүрдүү да эле. Ар кимисинин өз орду, сүйлөй турган сөзү, ал түгүл тамакка келгенде энчилүү устукандары боло турган. Бири сүйлөсө калгандары муюп угуп, ашыкча сүйлөмөк тургай, бейчеки кыймыл жасабай, ал түгүл токулган мандашын жазбай керээлден кечке отура беришчү. Аксакал эле адам өзүндөй эле болгон карыядан ыйба кылып турчу. Очорулуп ордунан тура албай жатса да бирин бири “келин”, “кыз” деп тергеген байбичелер андан бетер набаттуу эле. Айтор аларды эч кандай

кагазга жазылган эреже болбосо да, кандайдыр бир зор күч баш ийдирип туруучу.

Анча-мынча тентектик кылган, бейадеп жаштар жөнүндө сөз болуп калса, аны чакырып туруп:

- О, атаңа наалат, кудай каары! Жолуң болсун!? – деп башка сөз айтпай этектерин кагынып туруп кетишчү. Күнөөлүү адам жасаган жосунун, кылган кылыгын өзү түшүнчү. Ушул сөз улуу сөз экендигин, таяктан да, саймедиреп айткан узун сабак

насааттан да, керек болсо темир капкалуу камактан да күчтүү экенин азыркы жаштар элес албай, ар кандай сөзгө аймаккы болуп бүтүшкөндөрүнө ардыгам. Бүткүл эл кабыл алган мамлекетибиздин, элибиздин баш мыйзамы болгон – Конституцияны каалаган эле адам каалагандай буза бергенине танданам.

Ошондогу аталардын, энелердин ак батага тете:

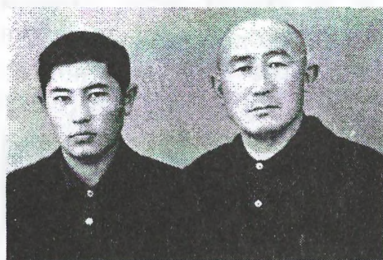
- Коломто нор бейпил болсун балдар! Өз очогунун бейпилдигин сактай алган,

элдин да бейпилдигин сактай алат. Ынтымактуу болгула! Ар бир үйдө ынтымак болсо эл да ынтымактуу болор, ырыстуу болор. Жер жүзүндө тынчтык болор. Силер ырксыз болсоңор, силерди көргөн, силерден таалим алган кийинки муун да ырксыз болор, - деген насааты, улуу тилеги, каалоосу бүткүл адамзаттын тилеги, адамдын өз келечегине көргөн камкордугу экенин кийин гана баамдадым.

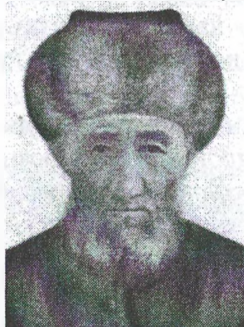
Мен бала кездеги элдин нарк насилини сактаган, каадалтын барктаган, балага баладай, чоңго чоңдой мамиле жасап, омоктуу отурган наабаттуу аталар, чач учтуктарын шарактатып бири биринен ыйба кылып турган энелер азыркыга чейин көз алдымда. Алар: аталарым-агаларым – Суранчиев Калча, Казыке, Оболбеков Ыдырыс, Калча, Мусаев Айты, Ноорузбай, Шайылдаев Жүсүп, Кырмакеев Эсенаалы, Калчаев Кадыракун, Чагараков Алмакун, Бакалбаев Ыбырай, Жумаев Көчкөнбай, Өмөргазы, Шоңкоров Мамбеткадыр, Кыдыраалы, Ысмайлакун, Дербишаалы, Өмүркожо, Молдаакун, Элебес, Мамбетакун, Чормон, Жунусаалы, Молдомамбет, Сарыбаев Өмөргазы, Өмүралиев Мамбетакун (Кошбармак), Өмүрканов Имилакун, Турду, Темиров Сейлебүдүн, Чыныбай, Кошалиев Өмүракун, Сазанов Жакып, Токторбай, Сыдыков Жакып, Акылбеков Мамбетакун (Нааматакун), Болотов Султанакун, Осмонов

Нурсейит, Медеров Токтомуш, Жусубаалы (Баатыр), Бөжөөв

Байтөлө, Курманаалы,
Сарбагышев Дүйшө,
Жумагулов Сейитбек,
Алымбаев Аттокур,
Малабеков Эсенбай, Калык,
Кыдыргыч, Токтогон,
Орозмамбет, Сыдыков Нияз,
Кыдыралиев Кермаакун,
Жолбун, Абдраалы, Мааметов

Шаршенкадыр, Тагай, Акунов Кубат, Осмон, Кыдырбаев Бакир,
Жумалы, Дөкөөв Жумалы, Абдыкадыр, Кошалиев Молдакмат,
Жумакадыр, Байтуров Асанаалы, Асанов Касымакун,
Жунусакун, Керимбеков Жумалы, Абдразаков Токтосун, Ибраев
Кадыр, Жусупов Жылкычы, Акунов Таке, Карыбеков
Акматаалы, Тукешов Акчубак, Токтогулов Белек, Чокоев
Сейтакун, Жусубакунов Мамбеттокто, Керимбеков Абакир,
Чормонов Абдымамбет, Моңолов Баймамбет, Айсаракунов
Кулмамбет, Үмөтов Майнаалы, Сүйнаалы, Мамбетакунов
Асейин, Үсөнакун, Карыбеков Сапай, Калчаев Жумаш,

Тээкбашов Кадыраалы, Исаков Эсенаалы,
Кожобеков Сарбагыш, Кожакунуов
Сарбагыш, Тээкбашев Кадыраалы,
Сулайманов Имин, Ажыке, Асанбек,
Исаков Эсенаалы, Бейшенбаев Ыбырай,
Ыдырысов Кудайберген, Карыбеков Аман,
Кемел, Кайыпов Жолдубай, Ибраев
Мамбеттурсун, Кыдырмышев Үсөнакун,
Токон, Чормонов Аскераалы, Табылды ж.б.;
энелерим-жеңелерим – Шайымбүбү, Тобуя,
Айшакан, Расия, Рапия, Сабира, Батмабүбү, Кантай, Айымбүбү,
Айсалкын, Бачки, Сяябүбү, Күлүйпа, Зууракан, Калыя, Бүбү,
Курманбүбү, Өлмөскан, Зууракан, Бурулкан, Бурмакан,
Батмабүбү, Түйдөк, Жамбүбү, Курман, Айшабүбү, Гүлү,
Секелек, Марипа, Токон, Кенжебүбү, Канчайым, Зыйна, Шокен,
Майраш, Сайнаш, Аскербүбү ж.б. эле. Булар чакан Жаңы-Күч
айылымдагы ар бир баланын келечегине кайдыгер карабаган,
жакшы жагын көрсө кубанган, колдоп, кубаттаган, жаман жагын

көрсө кабатырланып, кемчилигин туура түшүндүрүп, нускасын берүүгө аракет кылган кутман карылар эле. Касиетинден айланайындарымдын ар биринде ар кыял, түркүн мүнөздөрү болсо да элдик маданиятты эзели бузбай, тигил көчө, бул көчө деп, урук-урук болуп бөлүнбөй, бир атанын балдарындай ынтымакты ыйык сактап, жамандык-жакшылыкта бир уучка биригип, жайчылыкта ар ким өз тиричилигин кылган айылдаш ата-апаларымды эстегенде ар дайым көзүмдөн жаш кылгырат. Ошол мезгилде ушундай алпейим адамдар Кыргызстандын ар бир айылында бар эле. Нукура кыргыз маданиятынын күзгүсү ушулар болучу. Аттиңай, булардын көздөрү азыр арабызда жок.

Атаганат ай, азыркы кезде сөздүн кунары кетип, “айтылганга чейин сөз адамдын кулу, айтылгандан кийин адам сөздүн кулу” деген накыл кеп тепсендиде калып, жакшы сөздү тындаганга караганда тайралаңдап бийлегенди, бири-бирине каалоо айтып арак көтөргөндү артык көргөн жаштардын контингенти улам өсүп баратканына ичтен түтөйм. Аларга акыл-насаат айтып, өрнөктүү өмүр сүрмөк түгүл азыркы карыларыбыз баласындай жаштар менен стакан кагышып, өздөрү акылы жетиле элек жаш баладай калжаңдап турганына, өзү ичкени аз келгенсип кыз-күйөөсүн, келин-уулун аракка үндөп турганына таң калам. Элибиздин ички биримдиги бошондоп, Крыловдун тамсилиндегидей ар кимиси туш келди тартып турганына күйөм. Жамы журттун кызыкчылыгынан жеке кызыкчылыгын жогору койгон өзүмчүл адамдардын көбөйүп баратканына күйөм. Бийлик кумарына арбалып, беш күндүк мансап үчүн ар кандай ыпыластыктардан да кайра тартпай тургандарга кыжырданам. Залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов “Канткенде адам уулу адам болот?” – деп канкакшагандай адам деген бийик атыбызга доо кетип, өтө узак тарыхы бар улуттук маданиятыбыздын жакырланып баратканына кейийм. Айтор айта берсе арман, арман, арман... Ошентсе да эл акыны

Шайлообек Дүйшеев айткандай “бузулган адам оңолоор бир күн, бузулуп турган замандан сакта”.

Мен көргөн карыялар, азыркы жаштар

Көз алдыма ийик ийрип же шырдак шырып, же болбосо набат салган чыныларын чайкай чайын ууртап коюп жаш кездерин эстешип, бирде жашып, бирде күлүп баарлашып

отурушкан, көчөдө баратса алдынан чыккан баланы “О берекем, көлөкөм чоңоюп калган турбайсыңбы!” – деп эркелетип, бетинен өөп өткөн байбичелер, салам айтпай калсаң “Ой жаман, саламың

кана? Атаң салам айтканды үйрөткөн жок беле?” – деп бакылдай, чачың өсүп калганын көрсө ошол эле жерге отура калып, чачыңды арыктагы сууга жибитип, устарасын куруна жанып-жанып алып, башыңды тизесине кыпчып туруп чачыңды алып берген карыялар элестейт. Азыр эзелтеден кыргыз элине мүнөздүү болгон мына ушул мээримдүүлүк жоголуп бараткандай сезилет. Ал түгүл айылдашы эле эмес, өз туугандарынын балдарына да тондоосун мамиле жасашат. Мурункудай бири бириникине байма бай кирип чыгышпай, кошуналар, туугандар деле чакырмайын катташпайт.

Мага жаштардын улуулардан ыйба кылып, кичүүлөргө ызат көрсөтүүсү солгундап, ата менен баланын, эне менен кыздын ортосундагы сырдаштык мамиле сууп бараткандай сезилет. Көргөн кинолорунун таасириби же замандын бузулганыбы жаштар таш боор, мээримсиз болуп бараткандай таасир калтырат. Алпештеп багып-өстүргөн уулу, ата-энеси улгайганда “акча табам” деп Россияга, Казакстанга, Бишкекке кеткен боюнча бир нече жыл дайны жок болот. Карылыкка моюн сунган ата-энесин таштай качуу өнөкөткө айланууда. “Кырк

жылы жоголуп кетсем да, кыйкырым алдымдан чыгаарым” деп акындар ырдагандай, байкуш ата-эне баласынын амандыгын тилеп, келишин зарыга күтүп, көз жаштарын кылгырта үнсүз ыйлап отурушканын көргөндө жанымды коёрго жер тапшай кетем.

Мен жана энем

Мен бала кезимде абдан бактылуу, телегейим тегиз эле. Анткени энем, бир туугандарым, курбуларым, ал түгүл оюнчуктарым да жанымда болушу. Каалаганымды жасачумун. Ал эми энемдин арманы өтө көп эле. Бала кезин, ата-энесин, бармактайынан бирге өскөн курбу-курдаштарын эстеп, кээде кыйлага тунжурап отуруп калчу, көзүнөн жаш кылгырчу... Азыр мен энемдин ордундамын. Менин балдарымдын телегейи тегиз.

Сөз

Сөз – түркүн тамак-аш коюлуп, жайылган дасторкон. Анда таттуусу да, ачуусу да, суюгу да, кургагы да, ширини да, супсагы да бар. Ачуусун жей албайсың. Таттуусун көп жесең көңүлүңдү айнытат. Жалаң кургагын жесең какайсың. Суюгун эле иче берсең суусун кандыргандан башкага жарабайт. Ал эми супсагына туз татытып, кургагын чыктап, чен-өлчөмү менен жесең курсагың кампаят, мейилиң тоёт, чаңкооң басылып, рахат аласың. Көңүлүң көтөрүлөт. Сөз дагы ушундай. Сөздүн үч түрү болот:

Айтылган сөз – себилген үрөн. Эгер ыңгайлуу жерге себилсе, кароосу жакшы болсо дүркүрөп өсүп чыгат, ал эми ыңгайсыз жерге түшүп, кароосуз калса, уруктун мыкты экенине карабай сууга түшсө чирип, кургакка түшсө куурап жок болот. Сөз дагы ушундай.

Айтылбаган сөз – бул дөң. Дөңгө суу чыкпайт. Дөңгө ыңгайлуу учур болуп, жаан-чачын көбүрөөк жааса бир нерсе өсүп чыгат. Шарты келбесе куу такыр боюнча жата берет. Сөз дагы ушундай.

Айтылбачу сөз – октолуу мылтык. Атылбаса тура берет. Кокус атылып кетсе же өлтүрөт, же жарадар кылат. Болбосо кайып келип өзүнө тиет. Сөз дагы ушундай.

Тил

Мектепте окуп жүргөн кезимде, мектепти бүтүп шаарга жаңыдан келгенде орусча сүйлөгөндөргө абдан суктанчу элем. Азыр болсо кыргызча сүйлөгөндөргө суктанчу болдум.

Пейлиң бузулдубу?

Мага адамдардын пейли кетип, барган сайын дүнүйөкордукка берилип, ачкөздүккө арбалып бараткандай сезилет. Болбосо адамдардын ден соолугун ойлобой тамак-ашка чейин жасалма кылып, таразадан алдап, кошунасынын миң сомдук казанын уурдап, талкалап туруп, жазуучу, академик атабыз Түгөлбай Сыдыкбеков “тыйынча табылга таап, сомчолук залал келтиргенине дөгүрсүдү киши кургур”, - дегендей темир алгандарга 100 сомго өткөргөнүнө кубанып, чыныгы ууру “карма ууруну карма деп башкалардан катуу кыйкырып жүрөт” дегендей, элдин энчисине беш манжасы түгүл бутуна чейин салган шылуундардын ыймансыздыгына, уятсыздыгына жаным кейийт.

Ата-эне. Мектеп. Бала

Мурдунун учунан алысты көрө албай, элдин келечеги түгөнүп, эртең кыямат кайым болчудай бүгүнкү күнүн гана ойлоп калгандардын алдында түзүлүп турган дагы бир коркунучтуу жагдай, бул – рухий байлыктан баш тарткандардын көбөйүп баратышы. Мындайлардын катарында илим-билимдүү эле адамдардын да болушу таңгалдырбай койбойт. Алар үчүн болгон рухий байлык – теледеги чет өлкөлүк кинолор. Андайлар өздөрү эле бузулбастан үй-бүлөсүн да бузууда. Үй-бүлөнүн бири үйгө гезит же китеп алып келсе, ал күнү үйдө сөзсүз чыр чыгат. Акыры тажаганда анысы да акыры гезит карагандан баш тартат. Айрымдары балдарын окутпай да коюшат. Бир китеп

окуп рухий рахат алгандын ордуна бир бөтөлкө арак ичкенди артык көрүшөт. Мектептен баласын гезит же журнал ал дешсе чоң чуу чыгарышат. Акчабыз жок, мектеп акча чогулга берип кыйнап бүтүтү дешет. Ал түгүл министрге, Өкмөткө чейин арыз жазышат. Ошол эле мезгилде ата-энелер жыйналышынан эшке чыгаары менен эле баласына балмуздак алып берип, ата-энелер жолукканы үчүн “жүздөшөт”, балдарын кычырата кийгизишип, башкалардан өөдөрөөк кылууга аракеттенишет. Бирок, баласы өзүнүн аты-жөнүн туура жазалбай отурса да, эки санды кошкон колунан келбесе да, бети чымырамак түгүл, баланы окутуу, тарбиялоо силердин милдетинер деп мектепке, мугалимге доомат кылышкандарына таң калам.

Бала. Базар

Улуттук рухубуздун айрыкча жаштар арасында төмөндөп баратканы жашырын эмес. Балдарыбызга таалим-тарбия берүүнү экинчи планга сүрүп чыгардык, ал түгүл планга кирбей деле калды. Гезит-журнал окубаган баладан келечекте ой чабыты кенен, билимдүү адамды күтүш албетте кыйын. Айрым келечегинен үмүттөндүргөн идиректүү эле балдар турмуштун айынан мектепти таштап, базарга кетип калган фактылар толтура. Базарда деле аларга накта бизнести эмес, башкача айтканда ак эмгектен жаралган нерсени өз баасына сатууга эмес, алып сатарлыкка, шылуундукка гана үйрөтүү менен чектелүүдөбүз. Айтор эртеңибизди ойлосо, келечегибизге толгонсок “багына келгенин көрөт” дебей, биз балдар саясатын жүргүзүшүбүз керек. Реформаны мектептен эмес бала бакчадан баштоо пайдубалдын бекем болушуна шарт түзөт. Балдар – биздин келечегибиз...

Айылдаштарым

- Кайран гана киши. Болбой калыптыр. Ичмейин тура албайт экен. Биз менен эпилдеп-жепилдеп дегеле бир тууганындай учурашты. Учурунда кандай гана адам эле, кол алдында кызматкерлери бүжүрөп, азуусу менен ай чапчып турчу эле го!? – деп келишти айылдаштарым бир кездеги биздин колхоздун башкармасын. Кезегинде өздөрү анын көзүнүн кареги

менен тең айланып турган кездерин сыймыктана эскерип, бүгүн ал карапайым адам катарына кошулганда аяп тургандарына таң калдым.

Байлык колдун кири

“Байлык колдун кири”, “Малың тоонун чымчыгы, үйүн токой чырпыгы”, “Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт” дешкен ата-бабаларыбыздын улуу сөзүн көңүлүбүзгө ар дайым бек тутуп, азыркы күндөлүк турмуштун көйгөйүнө көп эле мүнкүрөбөй, болор-болбос үчүн көңүл оорутушпай, базарга чыгып тапкан азыноолак байлыгыбызга жоо чаап келгенсип эрдемсибей, күнүмдүк бийлигибизге дөгүрсүбөй, АДАМГЕРЧИЛИК деген улуу сапатты аздектей алсак, анда биз өз элибиздин келечеги үчүн, эгемен эл, кыргыз улуту катары жашап турушу үчүн кичине болсо да үлүш кошобуз го деп ойлойм.

Бишкек жана биз

Азыркы мезгилде борбор шаарыбыздын калкы бир миллиондон ашты. Бул дүйнөдөгү башка шаарларга салыштырганда кыйла эле чакан болсо да ошончо элге кызмат көрсөтүү, баскан-турган жерлеринин таза болушуна кам көрүү сыяктуу иштер түмөн түйшүктү талап кылат. Ошондуктан бардык эле иштерди шаар жетекчилигине үйүп койбостон айрымдарына өзүбүз да жардамдашууга милдеттүүбүз. Алсак, биз ушул убакка чейин коомдук жайларга менчик буюмдай эле мамиле жасоо керектигин балдарга үйрөтө албай келебиз. Мисалы, көчө бойлорундагы көпүрө капталдарына, үйлөрдүн беттерине, подъезддерге, автобус отургучтарына, китепканадагы китептерге, окуу жайларындагы столдорго ж.б. жазып, булгап жаткан, көчөнү жарыктандырган электр лампочкасын, бөтөлкөнү бута кылып ойногон, бак-дарактарды ж.б. сындырып-бүлдүрүп жаткан балдарды көрсөк да көрмөксөн болобуз. Ушул кайдыгерликтин азабын кайра эле өзүбүз тартып, аны тазалайбыз. Аялдамалардагы скамейкаларды тиешелүү уюмдар жыл сайын жаңыртышат. Биз болсо талкалаганга машпыз. Ал түгүл чоң эле кишилер тамеки

калдыктарын, бошогон кутуларын, семичке кабыгын, балмуздактын оромун, жер-жемиштин калдыктарын, базардан алган буюмдун баштыкчаларын, кутуларын ж.б. туш келди ыргытабыз. Анан да эч уялбастан эле шаарыбыз таза эмес деп мэрияга доомат кылабыз. Ушул сыяктуу терс көрүнүштөрдү жасагандарды эмес, көрүп туруп көрмөксөн болгондорду жазалоо жөнүндө мыйзам киргизүү зарыл го деп ойлойсуң. Коомдук мүлк деген ар бирибиз колдонуучу өзүбүздүн эле мүлкүбүз экенин балдарга эне сүтүндөй эле акыл-эсине сиңирмейин кайдыгерлигибиз калбайт окшойт.

Шаар мамлекетибиздин жүзүн көрсөткөн күзгү. Түпкү улуттун аты менен аталган Кыргызстандын өзүнө таандык өңү, көркү борбордон сезилип турушу керек. Ошондуктан евростильге ашыкча эле берилип кетпей улуттук архитектуранын, жок дегенде анын элементтеринин шаар курулушуна киришине жапа тырмак аракет кылуубуз зарыл. Бизге келген мейман Кыргызстанга келгенин дароо эле баамдагыдай болсо мыкты болмок.

Ал эми капысынан туш болуп, биздин көчөлөрдөгү көрнөк, аталыш, жазууларды көргөн мейман кайда келгенин билбей башы маң болору бышык. Анткени, алардын бардыгы башаламан кыргызча, орусча, англисче, түркчө ж.б. тилдерде жазылган. Чет тилдеги жарыя, жарнамалар жайнайт. Ушуларды жазаарда кичине акыл тегеретип, биз кайсыл өлкөдө жашап жатканыбызды, кайсыл жазуу негизги болорун ойлонуп коюу эле жетиштүү болмок. Кыргыз мамлекетинин борборуна кыргызча сабатсыз, каталары көңүл кайт кылган көрнөк, жазууларды илип алганыбыз өтө эле уят. Көчөдөгү көрнөктөр тил үйрөнүүдө сөздүктүн ролун аткараары да белгилүү. Ошондуктан алар так, туура жазылышы керек.

Шаар. Машине. Таза аба

Азыркы кезде шаарда машине өтө эле көбөйдү. Автомобилден чыккан газдын бир гана молекуласы озондун ондогон миң молекуласын жок кылат. Озондун 1 эле пайызга азайышы жыл сайын теринин рак оорусунун 6 пайызга өсүшүнө алып келет. Ар бир шаардык жылына 250 килограммдан чан, газ, ыш жутат экенбиз. Анын 50 пайызын машинелер чыгарат. Ошондуктан шаардыктар нормалдуу дем алышыбыз, маданияттуу эс алышыбыз үчүн бак-дарактарды көбөйтүшүбүз зарыл. Шаардыктар нормалдуу дем алышы үчүн 1000 гектардан ашык бак-дарак болушу керек экен. Эс алуучу жайлар ар бир адамга 23 квадрат метр болушу керек, азыр бул өлчөм ондон гана бир аз ашат. Эл тынымсыз өсүүдө, ал эми эс алуучу маданий жайлар жетишсиз.

Орто-Сай, Чоң-Арык айылдары менен шаардын тоо жактагы кичи райондорунун ортосундагы бак-дарактуу аянттарды тегерете тосуп, жан-жаныбарлар паркын уюштурса болоор эле. Байтиктин бас бөлтөгүнөн Беш-Күнгөй айылына чейинки адырларды пайдаланып, Алматынын белгилүү Көк-Дөбөсүндөгүдөй тоодон “Асанбай” кичи районуна чейин асма зым аркандуу жол салынса, шаардыктар үчүн эң бир сонун эс алуу жайы түзүлмөк. Киреше да түшмөк.

Темир жолду которууну, акырындык менен шаардын четине сүрүп чыгарууну да ойлонушубуз зарыл. Анткени таш көмүр, күйүүчү май, курулуш материалдары ж.б. жүктөлгөн вагондор ушул жол менен келип шаардын чок ортосунан өтөт.

Шаардын эли тынымсыз өсүү жолунда болгондуктан метро курууну да азыртадан ойлоно баштоого тийишпиз. Москванын метросу деле экономика тукулжурап турган катаал мезгилде салына баштабады беле. Бул ишке кыларга иши жоктон тартип бузгандарды, майда ууру кылгандарды ж.б.у.с. тартууга неге болбосун. Айтор шаарыбыздын келечеги үчүн жапырт камкордук көрсөк, өзүбүзгө эле пайда эмеспи. Анткени, Бишкекте өзүбүз жашайбыз да.

Кыргыз жана арак

(Бул макала жана монолог-радиоролик 1998-жылы февралдан тартып, күнүнө үч жолудан Кыргыз радиосунан көп жолу берилген)

Биз урматтаган таланттуу журналист Байма Суменова алып барып жаткан “Алкоголизм – улуттук трагедиябы?”- деген ичкилик маселеси боюнча радио берүү учурдун эң бир урунттуу маселелеринен. Бул көөдөндөн чыккан ачуу чаңырык, көпчүлүктүн көйгөйү эчак эле башталыш керек болучу. Эми да кеч эмес Ушул радио берүү утурумдук гана маселе болбостон, улам тереңдетилип, улантылып, туруктуу радиоберүүлөрдөн болушун каалаар элем. Анткени, биз аракты сыйлашуунун эң бир жогорку чеги катары маданиятыбызга биротоло киргизип, эң жакшы тилектерди, каалоолорду арак көтөргөндө гана айтып, арак ичүүнү кадыресе эле көнүмүшкө айландырып албадыкпы. Аны маданияттуу иче берсек эч сөз жок эле го. Кеп бардыгыбыз жапырт ичкиликке берилип, натыйжада баласы атасына кол салган, жатындашы жатындашын жыга чапкан, кир кол менен кармагыз кыз балдарыбыз көчөдө жатып калган арты өкүнүчтүү учурга жетпедикпи. Бул болсо улуттук ар-намысыбызга гана доо кетирбестен, келечекте акыл-эси тайкы, дендароо, арасыз улуттун келип чыгышын шарттап турбайбы. Өз тагдырыбыз өз колубузга тийип, кыргыздын келечеги үчүн кам көрүү, эл үчүн эмгектенүү мурдагыдан да эки эсе зарыл болуп турган азыркы учурда жапырт ичкиликке берилүү элибизди муунта басып келатат. Ырас, бүгүнкү күндө элди багып аткан да, бузуп аткан да арак. Буга мисалдын деле кереги жок. Анткени, кадам сайын эле мисал. Жер-жерлердеги мамлекеттик мааниси бар окуялардан баштап жеке адамдын туулган күнүнө чейинки тойлор арак менен гана коштолууда. Ошол өткөрүлүп жаткан шаардын, мектептин же инсандын мааракесинин маанисин, мазмунун түшүнгөндөр аз. Аракка мээсин алдырган жаштар ага түшүнүүгө да аракет кылбагандай. Аларга арак болсо эле болду. Ошондуктан улуттук генофонубузду, улуттук аруу касиетибизди сактап калуу үчүн, таза кандуу тукум улаш үчүн, сергек жашоо үчүн мамлекеттик деңгээлдеги улуттук стратегия иштеп чыгуу бүгүнкү күндүн №1 маселеси.

Аракечтин монологу: “Арааным жүрүп турган акчалуу кезим кайда калды. Алдымда жүгүнүп турган айымдар кайда калды. Көзүм ала чакмактап акчага да, аялга да, аракка да денге мас болуп көпкөнүмдүн акыры ушинтип бир жутум аракка зар кылган учурга жеткиздиби? Бир айыл элдин кызматына жарабасам да, бир үй-бүлөнү тың бакканга кудуретим жетет эле го арактын азгырыгына арбалбасам. Бардыгына акылым жеткен менен, арактан баш тартканга эрким жетпей атпайбы!? Бул менин эле шорум эмес, мендейлерди батырып турган сенин шоруң, о кутман эл, сенин шоруң, о куттуу жер!!!”.

Хулигин жана мен

Лөкүйгөн үч жигит бир жашыраак эле баланы опузалап, тономокчу болуп жатышкандарын көрүп, алыстап өттүм. Балага болушсам аларга алымдын жетпесин, мажирөөлүгүмдү билдим. Мага кесепети тийбесин дедим. Бирок, адам үчүн иштеп жүрөм дечү эмес белем. Ушул бир чычкандай балага жардам берип, аны коргой албагандан кийин деги мен киммин. Кара курсактын камы үчүн эле эртеден кечке тырктап жүргөн бир бечара жанмынбы!? – деген суроо жүрөгүмдү эзип, түнү бою уктаткан жок.

Ит жөнүндө

Ит деген ит. Баары бир айбандыгын кылбай койбойт. Лифттин оозунда турсаң, лифт ачылып килейген бульдог чыга калса, алы-күчү толуп турган, заңкайган азаматтын деле жүрөгү болк дей түшөт. Муну айтканым кеч курун адамдардын беймарал сейилдешине, кичинекей балдардын ээн-эркин ойношуна шаардагы жайнап кеткен иттер жолтоо болушууда. Коомдук жерлерде тумшук кап кийгизип алгандын ордуна, аны жетелеген кыздар “не бойтесъ, не трогает” деп гана коюшат. Бирок, баары бир бала-бакыра, боюнда бар келиндер кооптонбой койбойт да. Көп кабаттуу үйлөрдө кармалган иттер адамдар жеген тамакты жегендиктен алардын заара-заңы да жийиркеничтүү болуп, үйлөрдүн айланасын, лифттерди, эс алуучу жайларды булгоодо. Ошондуктан биздин көп кабаттуу

үйлөрдө ит кармаган жоругубузга мерия көз салып, жыйынтык чыгарса дурус болмок.

Кубаныч

- Үзүлгөн топчумду таап алдым. Кудай жалгап үйгө чукул эле жерге түшүптүр. Топчумдун баарын алмаштырып убара болот элем, - деди келинчегим кудундап, дегеле бир чоң иш жасап койгонсуп.

Көрсө адамды кичине эле нерсе кубанычка бөлөйт турбайбы.

Жылуулук

Адамдын жашы өйдөлөгөн сайын жылуулукка: жылуу чайга, жылуу кийимге, жылуу төшөккө, жылуу сөзгө ж.б. болгон каалоосу арта баштайт экен, - деди бир жолу белгилүү элдик этнограф, маркум Амантур Акматалиев. Түз эле айтылган бул сөздүн мааниси мага өзүм элүүдөн өткөндөн кийин гана дааналанып баратат.

Кыргыз окурманы канча?

Азыр 5 миллиондон ашык калкыбыз бар. Ал элдин 3 миллиондон ашыгы кыргыз. Болжол менен 1 миллион эл сыртта жүрөт. Ошондо 2 миллион кыргыз республикада жашайт. 2 миллиондун 1 пайызы 20 миң, 0,5 пайызы 10 миң адам болот. Мына ушул 10 миң адам окумал болгондо эле бүтүндөй кыргыз элинин жүзүн көрсөтүп турмак. Ырас, эне тилде чыккан жаңы чыгарманы баса калып окуп, көркөм дөөлөткө дүйнөлүк көз караштан сереп салып турган азыноолак адамдар бар. Бирок тилекке каршы андайлар өтө эле аз. Муну 3 миң, 2 миң, 1 миң, ал түгүл 500 эле нуска менен чыккан “Манас” баштаган көп эле мыкты китептердин көп мезгил бою китеп дүкөндө өтпөй турганы кыргыз окурманы канча экенинен кабар берип турат.

Араб тамгасын билишибиз керек

Славян тилисиз орус тилин, орус маданиятын элестете албаганыбыз сыяктуу эле, араб жазуусуз кыргыз тили кемчил. Анткени, араб тамгасын тааныбай калгандыгыбыздан, биз бүгүн араб ариби менен жазылган көптөгөн эмгектерди, кол жазмаларды окуй албай, кыргыз элинин араб тамгасы менен жазылган тарыхын, маданиятын камтыган көп маалыматтар, санжыра бизге жетпей, өз тарыхыбызды толук билбей келебиз.

Абитуриент нине

Сен он бир жыл мектепте окуп, бардык илимдердин негиздери менен кабардар болуп, өзүңө ылайыктуу, колундан келе турган, көңүлүңдү дегдетип, жүрөгүңдү өйүгөн кесипти отуз ойлонуп, тогуз толгонуп жатып тандап, ошонун артынан түшүүгө биротоло бел байлагандырсын.

Эмнеси болсо да документтеринди даярдап, кайсы бир окуу жайга тапшыра турганың анык. Эми документтеринди тапшыраар алдында келечегин жөнүндө дагы бир жолу ойлон. Өзүң тандаган кесиптин артынан түшүүгө кудуретиң жетеби, эгер окуп бүтүп алсаң, анын өтөөсүнө чыгып, элге пайдалуу иш жасай аласыңбы? Албетте, аны келечек көрсөтөт дечи, бирок келечектин боосу сенин азыркы чечиминден келип чыгаарын унутпа. Эгер колундан келбесине көзүң жетсе, же ошол кесипке көөнүң чаппаса, тек гана башкалардын кеңеши же кыстоосу менен тапшырганы жатсаң, ал оюңдан кайт. Өз алдыңча ойлонууга аракет кыл. “Мойнунан байлаган ит ууга жарабайт” деген ылакапты эсиңе түй. Сылаңкороздонуп кийинүү, утурумдук көңүл көтөрүүгө кызыгып ичкилик ичүү, айрым оозу бош адамдарды туурап, ооз көптүрө сүйлөө эч качан оң жолго алып барбайт. Андан көрөкчө өмүрү өрнөк адамдардын кесибин, алардын жасаган иштерин ат үстүнөн баалабай, тереңирээк үйрөнүүгө аракет кыл. Алардын баскан жолу сага өрнөк гана болбостон, сабак да болууга тийиш. Аларды терең үйрөнгөнүң кесип тандооңо кеңири көмөк болот.

Сенин кесип тандооң мамлекеттик маанилүү иш экенин түшүн. Анткени кесипиң сенин коомдо ээлеген ордунду аныктайт, талантыңды көрсөтүүчү шам чырап, келечегине

салынган даңгыр жол болот. Сенин өзүңө кесип тандооң, көңүлүң сүйгөн кесипте үзүрлүү эмгектенгениң өзүңө гана эмес, өзгөлөргө да маанилүү пайда келтирет. Бекеринен эл “үйрөнгөнүң өзүң үчүн болсо, кылганың эл үчүн” деп айтышпаса керек. Деги кандай кесипти тандасаң да адам болууну унутпа. Ар дайым адамдарга пайдаң тийгендей болсун. Адам үчүн кенедей болсо да пайдалуу иш жасаганың, улуу ишке кадам таштаганың.

Конституция жөнүндө

Эгемен кыргыз мамлекетинин Конституциясын кыргыз эли 80 пайызын түзгөн кыргыз тилинде эмес, башка чет мамлекеттин тилинде жазып (Кыргыз Республикасы эгемен мамлекет болгондон кийин башка баардык мамлекеттер чет мамлекет эмей эмне), андан кийин гана кыргыз тилине которуу абсурд, өзүбүздү өзүбүз шылдыңдагандык. Мына ушул котормонун айынан тилибиз келегейленип, өксүп, орусчасын кошо окумайын түшүнүүгө кыйын болгон жасалма сөздөр пайда болууда.

Кыргыз мамлекетинин Конституциясы кыргызча жазылмайын өсүп-өнүгүп кетишибиз кыйын. Кыргыз руху болгон Манас атабыздын тилинде Конституциябыз жазылып, иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлө баштаганда гана Кыргыз атабыздын руху ойгонуп, Манас атабыздын арбагы ыраазы болуп, оңолуу жолуна түшөбүз.

Гимн кимге керек?

Түркияда окуу жумасы гимн менен башталып, гимн менен бүтөт экен. Гимн – ата журттун, мекендин алдындагы жоопкерчиликти, патриоттук духту ойготуу сезимин калыптандыруунун эң башкы каражаты. Бирок, тилекке каршы бизде гимнибизди тексттин авторлору, анан азыноолак эле адам билет болуш керек.

МЕНИ БЕЙМАЗА КЫЛГАН СУРООЛОР

Эне тили кайсы?

Эненин заты кыргыз болсо, дили, тили орусча болсо, баласы ким болот? Эне тилим деп кайсы тилди айтат?

Хиджаб жөнүндө

Дин – жан дүйнөнүн ишеними. Ал эми кийим диний ишенимге эмес, улутка таандык атрибут. Байыртадан ата-бабабыз карманып келаткан, улуттук каада-салттарыбыз менен эриш-аркак жуурулушуп кеткен ислам динибизди ыйык туталы. Бирок ата-бабаларыбыздын аздектеген кийими болгон көркөмү көз тайгылткан кош этек көйнөк, чыптама, кемсел сыяктуу сырт кийимдерибизди, бетти гана ачык калтырган элечекти, Ала Тоону элестеткен ак калпакты айрымдар, айрыкча “чала молдолор” эмнеге чанаарына, кийгенден уялаарына акылым жетпейт. Мүмкүн алар кыргыз болгондоруна арданып, араб болгулары келип жүрүшпөсүн!? Кыргыз деген жүзүбүздү сактоону каалабай жүрүшпөсүн!? Менин билишимче Куранда эркектер узун чапан кийип, башына чалма чалынып, кыз-келиндер сөзсүз хиджаб кийиш керек деп айтылбаса керек.

Айымбы же бийкечпи?

Адам жашына жараша эркектер бала, өспүрүм, улан, жигит, киши, аксакал, карыя, чал, абышка; аялзатына карата – кыз, секелек, бийкеч, селки, келин, аял, кемпир, байбиче ж.б.у.с. атала берет. Ошондой болсо да булардын ичинен айрыкча адам улгая баштаганда коомдогу ордуна, акыл-парасатына, мартабасына жараша аксакал, карыя, байбиче деген сөздөр наам катары элдик адамдарга, жакшы сапаты, маданияттуулугу менен жаштарга өрнөк болгон дөөлөттүү адамдарга карата колдонулат. Ал эми мүнөзү жаман, чукчундаган чыр, мулжундаган урушчаак, же карыса да каада билбеген өтө эле момун кишилерди, бирөөнүн күпүрүн сүйлөп, ушак айткандарды тек гана чал, абышка, кемпир деп коюшат. Ошондуктан жаман чал болбой, аксакал аталышка аракет кылышат.

Ал эми мөлтүрөгөн жапжаш келиндерди “боюнда бар бар аял, балалуу аял”, - деген сөздөрдү укканда өзүмчө эле кыжалаттана берем. Анткени аялдын боюнда болбойт. Аял деп менимче кырк жаштан өтүп, төрөттөн калган зайып, аялзаты аталат. Ал эми төрөп-түшүп турган курактагы аялзаты келин делет. Кийинки кезде “Урматтуу айымдар жана мырзалар!” – деп мектеп окуучуларына, студенттерге кайрылган учурлар да көбөйдү. Ооба, айым деген сөз аялзатына карата айтылат. Бирок, кыздарыбызга, келиндерибизге карата **селки, бийкеч** деген эң сонун сөздөр турса, эмнеге эле ал сөздөрдү чанабыз? Эмне үчүн ала кушту атынан атабайбыз? Айымдар деп эмне үчүн кыздарыбызды эрте эле аялга айландырабыз? Мектеп окуучуларына карата “Урматтуу уландар жана бийкечтер!” – десек алардын жашына карата жагымдуу болбойбу!?

Чоң бол

Жети атандын, дегеле түп атандын тарыхын так билгин келсе, туугандарыңды табууну кааласаң талапкерлигинди депутаттыкка кой, колундан келсе аким, губернатор, министр, премьер, президент бол. Ата-бабанды жиликтеп, ким экениңди бат эле чукуп чыгышат.

Өзүбүз жөнүндө ойлойбузбу?

- Азыркы жаштар бузулду. Балдардан ыйман кетти, - деген сөздөрдү көп укчу болдум. Мүмкүн чындыр. Бирок, биз өзүбүз балдарыбызга татыктуу тарбия бере алдыкпы? Өзүбүз жакшы жагыбыз менен өрнөк көрсөттүкпү? Ириде мына ушулар жөнүндө ойлонгон туура болуп жүрбөсүн!?

Качан?

Ар бир жаран мыйзамдын чегинде гана иш жүргүзүп, мыйзам эмгектеген баладан өмгөктөгөн карыга, көчө шыпыргычтан Президентке чейин бирдей колдонулган учур келээр бекен!?

Төмөнкү В.А.Сухомлинскийдин сөзү кыргыз маданиятына тиешеси жок болсо да, жалпы эле маданиятка, балдарды

тарбиялоого пайдасы тиеби деген жакшы ниетте китепке киргизип койдум. Бул макала 1994-ж. “Жеткинчек” гезитинин № 41-45 сандарына (октябрь-ноябрь) жарыяланган.

РЕДАКЦИЯДАН: Өзүнүн бүткүл өмүрүн жалаң балдарды тарбиялоого арнаган белгилүү орус педагогу Василий Александрович Сухомлинскийдин бул сөзү мындан 25 жыл мурда Кировоград областындагы колониялардын биринде магнитофон тасмасына жазылып калган экен. Аны “Комсомолская правда” газетасы көп жылдан кийин гана басып чыгарган. Василий агайыңардын бул сөзү бүгүнкү күндө да өзүнүн маанисин жоготкон жок, ал түгүл кылмыштуулук, башаламандык күчөп турган азыркы мезгил үчүн силерге абдан керектей сезилет. Кыргыз элинде “карынын сөзүн капка сал” деген накыл сөз бар эмеспи. Эгер агайыңардын колониядагы эркиндигинен ажыратылган өспүрүм балдардын алдында сүйлөгөн төмөнкү сөзүн кунт коюп окуп чыксаңар жана өз алдынарча талдоо жүргүзсөңөр, силер эч качан кылмыш кылбаганга, адамдарга жамандык жасабаганга, дегеле терс жолго баспаганга ниеттене баштайсыңар. Улуу адамдын өрнөгүн алып калышсын жана анын айткан акыл-насаатынын бир аз да болсо пайдасы тиер деген ойдо ал сөздү Кыргыз Республикасынын Журналисттер союзунун мүчөсү Ысмайыл Кадыров агайыңардын которуусунда сунуш кылабыз.

В.А.Сухомлинский

Жүрөгүндү мээримдүүлүккө үйрөт

Мени сүйлөп берүүгө чакырышканда, эмне жөнүндө сүйлөө керектигин көпкө ойлондум. Дээрлик силердин ар бириңер башыңардан өткөргөн оор кайгыга капа болосуңар. Ошондуктан мен өзүңөрдүн басып өткөн өмүр жолуңар, өзүңөр жасаган жамандыкты таразалоо жөнүндө ойлонткум келет.

Ар бир адамдын дилинде чыныгы адам болууга умтулуу пайда болсун дейли. Бул менин чын жүрөктөн чыккан каалоом...

Мен беш балалуу кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлдүм. Оор турмушта жашадык. Сегиз жашыман баштап

колхоздо иштей баштадым, бүт жайды талаада өткөрчүмүн, ал эми күзүндө мектепке барчумун.

Ал учурда атам менен энеме беш баланы кийинтүү өтө эле кыйынга туруучу. Ошол кезде кандай гана каалоо менен мектепке барганым, үйдө китеп көп болсун үчүн китеп окуганды жана жазганды ушунчалык үйрөнгүм келгени эсиме түшөт. Бир жолу китеп дүкөнгө кирип текчеден Т.Г.Шевченконун “Кобзарын” көрдүм. Китеп 25 тыйын экен. Мен аны сатып алгым келди, бирок атамда акча жок болучу. Айылда бир оокаттуу адам жашоочу, мен ага токойдон эмен жыгачынын уругун терип келип бердим, ал ар бир мүшөк үчүн 5 тыйын төлөөчү. 5 мүшөк урук терип келдим. Колума 25 тыйынды кармаган боюнча дүкөнгө чуркап жөнөдүм. Бул мен үчүн эң чоң кубаныч болду.

Балалык жылдарымды эмгектин, билимге умтулуунун жылдары катары эскерем. Жаш кезимен эле менде өз өмүрүмдү балдарды тарбиялоого арноо каалоосу пайда болгон. Ал мен кичине кезимен эле балдардын арасында болгондугуман болсо керек. Биздин үйдөн анча алыс эмес жерде бир кыз жашоочу, анын энеси жок болучу, кийин атасынан да айрылып калган. Мен ошол кезде он эки жашар болчумун. Мен башка балдар менен ага жетим калган кыз жөнүндө китеп окуп берчүмүн, анда ага башына түшкөн оор кайгыны башкалар менен бөлүшүү женил болоор эле.

Силер мыйзамды бузган адамдар, мыйзам бузууда тигил же бул денгээлде жамандыкка себепкер болдуңар. Силер убактылуу коомдон бөлөк жашайсыңар, бирок окууга, маданияттуу жүрүүгө, рухий байлыкка ээ болууга, рухий турмушта жашоого мүмкүнчүлүгүңөр бар.

Силерди тарбиялап жатышат. Мектеп, силердин мугалимдериңер эң сонун иш жасашууда. Алар силердин бай рухий турмушта жашаганыңарды каалашат. Мүмкүн кимдир бирөөңөр программанын кайсы бир бөлүмүн так билбейсиңер, кайсы бир сабак боюнча өзүңөрдү жеткиликсиз сезесиңер. Эң негизгиси силердин ар бириңерде рухий байлыкка, маданиятка, китепти сүйүүгө болгон күчтүү умтулуу пайда болушу керек.

Биздин өлкөдө айыпталган адамга болгон мамиле эң эле адамгерчиликтүү. Бардыгы ар бир адам канчалык чыныгы адам

болууга жандили менен умтулса да ар дайым кемчилиги болгондугуна, ар ким өзүнө өзү канчалык калыс болгондугуна, өз тагдырына чексиз укуктуулугуна, өз өмүрүнүн кожоюну болгондугуна жараша болот.

Мен педагогика институтуна тапшырган мезгилде 15 жашка да чыга элек болчумун. Биринчи курсту бүтүргөндөн кийин атам ооруп калды, андан ары сырттан окууга туура келди. Түнкүсүн китеп менен алышып билим алуу керек болду. Мен алдыма – институтту мыкты бүтүрүүнү жана андан сырткары бир нече чет тилин үйрөнүүнү максат кылып койдум.

1938-жылы Полтава педагогика институтун бүтүрдүм. Өз алдыма койгон максатка жеттим – институтту артыкчылык менен бүтүрдүм. Андан кийин айылдагы орто мектепте адабият мугалими жана окуу бөлүмүнүн башчысы болуп иштедим.

Улуу Ата Мекендик согуш башталды. Мен анда 22 жашта элем. Согуштун алдында изги үмүттөр, жакшы пландар, жаркын күтүүлөр жана кыялдар бар эле. Мен абдан сулуу, акылдуу бир кыз менен тааныштым. Ал мугалимдер институтун бүтүрүп, экөөбүз чогуу иштей баштаганбыз. Колуктум англис тилинен сабак берүүчү, эми мен англис тилин дагы үйрөнүүнү максат кылып койдум.

Согуштун башталышында мени Аскер-саясий академияга окууга жиберешти. Саясий жетекчилердин кыска мөөнөттүү курсун бүтүргөндөн кийин майданга кирдим. 1942-жылы Ржев алдындагы салгылашууда оор жарадар болуп, көпкө чейин госпиталда жаттым. Ал эми колуктум Вера болсо Кировоград областынын Онуфриевск районундагы Куцеволовка кыштагында калган.

Согушта жүргөнүмдө үй-бүлөм, ата-энем эмне болгондугун, жаш колуктум кандай жашап жүргөндүгүн биле албадым. Баскынчылар биздин аймактан куулгандан кийин гана мен Куцеволовка кыштагына келдим. Эң жаман кабар үрөйүмдү учурду. Менин аялымды жана дагы эки кызды биздин учкучтар таштаган баракчаларды чогултуп кыштакка чапташкандыгы үчүн фашисттер туткунга алышыптыр. Фашисттер патриоткаларды ырайымсыз жазалап, жырткычтай кыйнашыптар. Алардан баракчаларды кимдер чаптоого мажбурлагандыгын, алар кирген ал уюмдун жетекчиси ким

экенин сурашыптыр. Бирок, кыздар эч кандай уюмга киришкен эмес, алар жөн гана өз ниеттери менен жасашкан, советтик адамдын жашоо мүнөзүн көрсөтүшкөн. Алар абдан кыйналышкан. Адегенде көздөрүн чукуп, андан кийин атып салышыптыр.

Бул мен үчүн чоң күйүт болду. Бирден бир өзүмдү жубаткан иш балдар менен иштөө болду, мен аларга өзүмдөгүнүн бардыгын бердим. Эртең менен эрте саат беште туруп, чет тилди окууну уланта бердим. Күн бою балдардын арасында болуучумун, алардын арасында жүргөнүмдө өзүмдүн кайгымды унутуп калуучумун.

Ар бир адамдын милдети – балдар өз Мекенинин татыктуу жараны жана алар өз ата-энелеринен жаман болбостон, ал түгүл алардан жакшы да болсун үчүн – өзүн балдарда кайталоо.

Атасы же агасы эркиндигинен ажыратылса балдар өтө капа болушат, бизди-педагогдорду алардын башына түшкөн тагдырдын ушундай соккусунан балдарды кантип коргоо керек? – деген суроо ар дайым түйшөлтөт. Биздин девиз – балдарды коргоо, балдардын жөн дүйнөсүн жаралаган ишке эч качан жол бербөө.

Биз, педагогдор бизден тарбияланган бир дагы бала кылмышкер болбоого, тескери, туура эмес жолго түшпөөсүнө жетишишибиз керек. Баланын жан дүйнөсү эң чоң көңүл бурууну, туруктуу камкордукту талап кылат.

Мен балдар кайгыга кандай катуу кабатыр болушаарын, бала жүрөгүн жалгандыктан жана акыйкатсыздыктан коргоо кандай маанилүү экенин көптөгөн турмуштук тажрыйбалардан улам айтып берээр элем.

Мына ушундай болгон иштин бирин айтайын. Оля аттуу кыз беш жашынан төшөккө жатып калган. Анын жүрөгү оорулуу болучу. Ал сегиз жашка толгондо да мектепке бара алган жок. Мугалимдер, балдар ар дайым барып, ал-абалын сурап турушчу. Оля окуганды жана жазганды алардан үйрөнүп алган.

Энеси кызы жаткан терезенин түбүнө алма көчөтүн отургузат. Ал эң сонун өсөт, гүлдөйт, алгач жолу мөмө байлайт. Алар чоң болуп, кызарып быша баштайт. Оорулуу кыз кубанычта болот. Оля алма бышканда биринчи мөмөсүн энесине

берүүнү чечет. Бир күнү 14 жашар бир бала дубалдан секирип түшүп, бир алманы үзүп алат да жеп көрөт. Ал кычкыл болгондуктан ыргытып жиберет. Оля муну көрүп кубарып кетет. Бала экинчисин үзүп алат да, даамын татып аны да ыргытып жиберет. Бала үчүнчү алмага кол сунганда Оля жаздыгына кулап, оор дем алат да үзүлүп кетет.

Мен романтикалуу жомок айткан жокмун, болгондо да адамды өлтүрүш үчүн, өмүрүнөн ажыратуу үчүн кээде кичинекей эле окуя себеп болорлугу жөнүндөгү турмуш чындыгын айттым. Бул жерде эч кандай кылмыш жоктой, жөн гана кырдаалдардын айкалышындай сезилет. Кыз өтө катуу ыза болуудан өлдү, анын жүрөгү алманын мөмөсүн үзгөн бала себепкер болгон ооруну көтөрө албады.

Муну мен эмне үчүн айттым? Ар бириңердин адамдарга өзүнөрдүн жасаган кылмышыңар менен кандай ызаны, кандай ооруну тартуулагандыгыңарды ойлонгонуңарды кааладым.

Кээ бир адамдар айлана-чөйрөдөгүлөрдүн аман-эсендиги, бейпилдиги жөнүндө камкордук көрүүнү өздөрүнүн милдети катары эсептешпейт. Биз балдарды адамды урматтоо, сыйлоо, боорукердик сезимге тарбиялап жатабыз.

Биздин Павлыш мектебинин мугалимдери балдардын айлана-чөйрөдөгү кооздукту сезишине жана бул кооздукту бузбаш үчүн эмнени жасабаш керектигин түшүндүрүүгө аракеттенишет. Мектеп чоң гүл бакча менен курчалган. Биз балдарга жана кыздарга кооздукту, жаратылышты урматтай билүүгө тартуучу балдар майрамдарын өткөрөбүз. Бизде энелер, эне тили майрамдары, ал түгүл торгой майрамы да бар. Балдар кышында тоңуп калган чымчыктарды чогултушуп, дарылап, багышат да, кийин жаз келгенде учуруп жиберешет.

Балдардын ушинтип чымчык жөнүндө камкордук көрүшү, жаратылышты коргоолору абдан жакшы. Ким бардык тиричиликти жакшы көрсө, ал эч качан жаман жолго түшпөйт, адамдын беделин түшүрбөйт, кемсинтпейт.

Менимче бардык мектепте, анын ичинде силердин мектепте да 4 нерсени урматтоо жана ыйык көрүү сезими калыптанышы керек. Алар төмөнкүлөр: Мекенди, Энени, Китепти жана Эне тилди өтө урматтоо жана ыйык тутуу. Эгер мектепте ушул төрт

сезим бийлик жүргүзсө, анда адам бардык жакшылыктарга урмат менен мамиле кылууга үйрөнөт.

Силер жасаган кылмышыңар үчүн жасалангансыңар. Айрымдарыңар адамдарга оңдолгус оор кайгы алып келгенсиңер. Бирок биздин коом силерди таптакыр катардан чыгарып салган жок. Эми силер өзүңөрдүн күнөөңөрдү эл алдында кантип жууш керектигин ойлонушуңар керек.

Силердин көпчүлүгүңөр абийириңердин кеткенине өкүнөсүңөр. Айрым айыпталгандар эркиндигинен ажыратылган орунга кокусунан эле, кандайдыр бир каардуу тагдырдын жазмышынан, кандайдыр бир кырдаалдардын айкалышынан туш болдум деп эсептешет.

Бул оор жаңылышуу. Бул жакка эч кандай кокустук эмес, мыйзам ченемдүүлүк алып келди. Эгер адам өзүн өзү кармай албаса, өзүн өзү токтотпосо – анда ал кылмышкер болушу мүмкүн. Жоопкерчиликти сезүү, милдетти сезүү силердин ар бириңерде болуш керек, ансыз силерге жашоо оор болуп калат. Өзүн өзү тарбиялоого аракеттенүү керек.

Өзүн өзү тарбиялоо – бул адамдын өзүнө өзү жасаган чоң рухий салгылашуусу. Силердин көпчүлүгүңөрдөгү абдан маанилүү кемчилик, коркунучтуу жагыңар эркиңердин боштугу, өзүңөрдүн жасаганыңарга жекече жоопкерчилик сезимдин жоктугу. Көпчүлүгүңөрдө алсыздык бар, эгер андан колонияда кол үзбөсөңөр, ал силерди бул жерге кайра алып келиши мүмкүн.

Мектепте, кесиптик-техникалык окуу жайында окуу эркиңердин боштугун жок кылууга, жакшы иштер үчүн эркиңерди курчутууга жардам берет.

Мен силердин ар бириңерди билбейм, силердин жан дүйнөңөр канчалык козголгонун билбейм, бирок силер ушул муз калканды эритип, бардык жаман нерселерди, адепсиздикти жек көрүүнү, жакшылыктарды, кооздуктарды абдан урматташыңарды каалайм.

Эң жакшы турмушка өтө өнүккөн сүйүү сезими болбосо, ал кадыресе, көңүлсүз, анча кызыксыз болуп калат.

Көрүнүктүү немис жазуучусу Томас Манн өзүнүн бир катында, адам периште менен айбандын ортосунда турат деп жазган. Анын ким болору, айбанбы же периштеби, адамдын

өзүнө, анын рухий турмушуна, адеп-ахлактык талабына (ниетине) жана ал чыныгы адам болуш үчүн канчалык күч жумшаганына жараша болот.

Мен мындай бир окуяны эскергим келет. Биринчи класстан окуган бир бала дубалга уят, шылдың сөздөрдү жазып коюптур. Мен муну байкап калып балага мындай дедим:

- Сен жазганды үйрөнүп алыпсың, эми өзүң окуп көрчү эмне деп жаздың экен?

- Окуй албайм, - деп жооп берди ал.

- Анда айтчы, бизде бул жерди ким тазалачу эле?

- Маша эже.

- Жүрү анда Маша эжеге барабыз да, бул жерге сен жазганды тазалап кой деп сранабыз.

Бала анте алган жок, ал абдан уялды жана өзүнүн аппак көйнөгүнүн жеңи менен жазылган сөздү өчүрүп кирди. Андан бери көп жыл өттү. Азыр ошол бала – 35 жаштагы киши. Бир жолу мени менен жолукканда, ал ушул окуяны эскерип мындай деген: “Мен ар бир жолу сизге жолукканда ыңгайсызданып жүрдүм, мен ошондо туура эмес кылганымды түшүндүм жана ушул түшүнүү сезими мага көпкө чейин тынчтык бербей жүрдү”.

Адамдын жан сезими муштум көтөрүүгө чейин жетүүгө барбашына аракет кылуу керек. Кээ бир адамдарда тилекке каршы жан сезим муштум көтөргөнгө чейин жетет да, оор кайгы алып келет.

Бешинчи класстын окуучусу Лена эсиме түшөт. Бул согуштан кийинки алгачкы жылы болгон. Биздин мугалимдердин бирөө балдар менен бир күнгө токойго барышат. Ар кимиси тамак-аш алышат. Бардык оокаттарды чогултуп бир баштыкка салып коюшат. Токойго баргандан кийин баарын ортого чыгарышып, түштөнүүгө отурушат. Картөшкө, нан, май бар болучу. Лена чөнтөгүнө кичине май (сало) катып коёт. Ага энеси: “Бул майды өзүң гана жегин” деген. Тамактана башташат. Лена менен катар жетим кыз Мая отурган эле. Түштөнүп бүтүшөт. Качан балдар туруп кетишкенде мугалим артып калган кичине майды көрөт да аны Маяга берет, ал кыз тойгондугун билдирет жана ал майды Ленага берүүнү айтат. Лена кызарып кетет, ынсабына келе түшөт. Силерге

мунун баары жөн гана айтылып жаткандай сезилээр, бирок бул мисал абийирдин күчү жөнүндө айтат. Абийири ойгонбогон адамда уялуу сезими болбойт, эки жүздүүлүккө жөндөмдүү келет.

Силердин ар бириңер өзүңөрдүн жан дүйнөңөрдү, өз өмүрүңөрдү, өзүңөр жасаган иштерди таразап-баалап турушуңар керек.

Силердин ар бириңерди жакшы адам, өз балдарыңардын атасы, жакшы күйөө, ага, уул болушуңарды чын ниетим менен каалайм. Силерде жакшы тилек гана болсун.

Байыркы бир макал бар: “Эгер адамды өлтүргүң келсе, ага эмнени кааласа бардыгын жасоого уруксат бер”. Бул акылмандык менен айтылган макал эсиңерде болсун.

Эгер адам каалаганынын баарын жасай берсе, анда ал адам болуудан калат. Ал өзүн жамандык жасабоого кыйнаш керек, коом менен элдин алдында милдетин сактоого аракет кылуу керек. Өзүн өзү тарбиялоодо – чыныгы эркиндик болот.

Кээ бирөөлөр көп жолу камалгандыгы менен мактанышат. Буга өзгөчө акылдын кереги жок, бул романтика эмес. Романтика чыныгы адам, өзүнүн улуу Мекенинин жараны болуу үчүн, жакшы иштерди жасоо үчүн болот. А.М.Горькийдин адамдар бири-бири үчүн жылдыз болушу керектиги жөнүндөгү сөзүн эстеп көргүлөчү. Орус революционерлери, “Эне” романынын каармандары ушинтип кыялданышкан.

Мен баардыгыңардын бактылуу болушуңарды каалайм, өз үй-бүлөңөргө татыктуу ата, күйөө, уул, тууган болуп кайтышыңарды тилейм. Ал үчүн көп жана туруктуу иштөө керек, биздин коомдун бардык жарандары менен теңелүүгө жетишиш керек. Ошондо гана өзүңөрдүн алдыңарда өзүңөр уят болбойсуңар. Кемчилигиңерди оңдоп, ак ниет эмгекчил адамдардан болгондо гана силер өзүңөрдүн балдарыңардын, ата-энеңердин жана бүткүл элдин көзүн тике карай аласыңар.

СӨЗ АЯГЫ

Мен жогоруда чөп башылап гана айткан уникалдуу маданиятыбыз болсо да өз баалуулуктарыбызды чанып, “бирөөнүн аялы бирөөнө кыз көрүнөт” дегендей өзгөлөрдүн баалуулуктарын аздектеген мезгилге жеттик. Анткени доор алмашуу менен турмуштук баалуулуктар, көз караштар, психология өзгөрүп, бүгүнкү күндө ниетибиз бузулуп, пейлибиз кетип, ачкөздүккө белчебизден батып, ыймандуулук, намыстуулук, айкөлдүгүбүзгө караганда кайдыгерлик, оомалык, түркөйлүк басымдуулук кылып тургандай. Ошентсе да адамдын акыл-эси, ар-намысы, рухий асылдыктарды аздектеши, адеп-ахлакы сыяктуу сапаттары – күнүмдүк көр оокат жана атак-даңк азгырыгынан өйдө турат эмеспи. Касиеттүү элдин көрөңгөсү какшып кала элек, баалуулуктарды барктай билген асыл адамдар арабызда көп. Элге Президент, депутат, министр болбой туруп деле кызмат кылса болорун түшүнгөндөр арбын. Дүйнөнүн төрт бурчуна чейин кыдырып кеткен кыргыздар өз маданияттарын туу туткан башка элдерди көрүп, бир күнү болбосо бир күнү ар намысына келишээр, кыргыз экенине сыймыктанган сезими ойгоноор, байлар рухий жактан өсүп, маданият түбөлүк экенин түшүнгөн учур да келээр.

Айрымдардын билим алууга эмес, диплом алууга аракеттенгени өкүндүрөт. Бул өзүн өзү алдоо. Билимдүү кор болбойт. Акыры билиминин үзүрүн көрөт. Муну ата-бабаларыбыз эзелтеден эле “алтын алба, алкыш ал” деп кан кашап келген.

Турмуш анча деле татаал эмес. Аны татаалдаштырган да, кыйынчылыктарды жараткан да, аны жөнөкөйлөтүүнүн жолун тапкан да адамдар. Анткени азыркы мезгилде элдин жашоо-турмушунда болуп жаткан ар кандай окуялар, коомдун өтө эле саясатташып кетиши, бөлүнүп-жарылуулар, ынтымактын ыдырашы, жапайы капитализмдин биротоло орун-очок алышы карапайым элдин аң-сезимин көр оокатка, ар кимдин жеке кызыкчылыгына буруп койгон учур. Жаштарыбызга батыш өлкөлөрүнүн таасири көбүрөөк тийип, улуттук менталитет унутта калып баратканы кейиштүү көрүнүш.

Ушундай мезгилде ар бир жаранды, айрыкча өсүп келе жаткан жаш муундарды кичинесинен эле, мектеп партасынан

баштап улуттук кызыкчылыктарды, жалпы элдин мүдөөсүн ойлоону маданиятына үйрөтүү учурдун негизги талабы. Ал үчүн балдарды мекенчилдик духунда тарбиялоо күн тартибинде турган маселе. Окуучуларга мекенчилдик тарбия берүүдө “Манас” эпосунун ролу өтө эле зор. Анткени “Манас” эпосунда байыртадан эле бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдик, ынтымак, элин жоодон коргогон мекенчилдик, бай-кедей дебей бардыгына тең караган гумандуулук, айкөлдүк, кечиримдүүлүк, ыймандуулук сыяктуу ата-бабаларыбыздын асыл сапаттары даңазаланып келет.

Азыркы мезгилдеги “демократия”, “адам укугу” деген баш айлантма сөздөр, ушул сөздөрдү жамынып жасалып жаткан иштер, чынында эле укугунду коргоп, сага жан тартып жаткандай сезилгени менен эчен кылымдап калыптанган улуттук, мамлекеттик, диний, жамааттык, үй-бүлөлүк ыйык рухий касиеттерибизге, атадан балага өтүп келаткан асыл маданиятыбызга доо кетирип, коомду моралдык-психологиялык жактан иритип, бала менен атанын, келин менен кайнененин, окуучу менен мугалимдин ортосундагы урмат-сыйды бузуп, бири-бирине тукуруп, элдин ынтымагын, мамлекеттин бүтүндүгүн ыдыратууга болгон аракет экенин түшүнүүгө мезгил жетти. Кыргыз элинин менталитетинде жеке адам укугуна караганда жамааттык кызыкчылык жогору турат. Биз бүгүн ынтымактын ыдырашынын, биримдиктин кетишинин себебин дал ушул “адам укугу” бузуп жатканын андабай, уруучулуктан издеп жатканыбыз терең жаңылыштык. Элди сактап калуу үчүн керт баштарын курмандыкка чалган Канат ханды, Камчыбекти (Алымбек датка менен Курманжан датканын уулу) кимдер билбейт. Ошондуктан элибиздин элдигин, ошондой эле өзүбүздү чыныгы адам катары сактагыбыз келсе бири бирибизди тытыштырып коюп, табасы кана карап турган тышкы күчтөрдүн бузуку саясатынын түпкү мүдөө-максатын эртерээк аңдап түшүнүшүбүз керек. Антпесек бүгүн биз азгырыкка алданып кыйкырып чыккандын укугун коргоп, чыныгы жабырлануучуну мурдагыдан ашыра кордоп жүрүп, эртен өзүбүз да курмандыкка чалынышыбыз, ал түгүл мамлекетибиздин келечеги кооптуу болуп калышы мүмкүн.

Ошентсе да мекенчилдик, улуттук аң-сезим, ар-намыс ойгонуп, кыргыз кыргызча ойлонуп, кыргызча сүйлөп, өз кызыкчылыгынан өлкөнүн кызыкчылыгын жогору койгон учур келээрине ишенем.

Ошондуктан сен өз маданиятыңды кастарлап, улууга урмат, кичүүгө ызаат көрсөтүп, ата-энеңди сыйлап турсаң, алы-күчүн ташып, кызматың жогору болуп турса да ата-энеңдин алдында бала катары кызмат кылып, ачууланса таягын жегенге да даяр болуп, ачуусун таратууга, капаланса көңүлүн ачууга аракеттенип турсаң, сени көргөн балдарыңдан, деги эле жаштардан өзүң да ошондой сый көрөсүң.

МАЗМУНУ

АЛГЫ СӨЗ.....	3
МАДАНИЯТ ДЕГЕН ЭМНЕ?.....	5
КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНАН ҮЗҮНДҮЛӨР.....	7
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН РУХИЙ ЖАНА МАТЕРИАЛДЫК МАДАНИЯТЫ.....	11
ӨЗ АРА МАМИЛЕ ЖЕ СЫЙЛАШУУ МАДАНИЯТЫ. КААДА-САЛТТАР	29
КЫРГЫЗ ТАБЫПЧЫЛЫГЫ, МЕДИЦИНАЛЫК МАДАНИЯТЫ.....	83
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАЙРАМДАРЫ.....	94
КЫРГЫЗ ЭЛ ОЮНДАРЫ.....	99
МЕЙМАН КҮТҮҮ, ТАМАКТАНУУ МАДАНИЯТЫ	124
КИЙИМ КИЙҮҮ МАДАНИЯТЫ	136
ТУРАК ЖАЙЫ.....	144
АРХЕОЛОГИЯЛЫК ЖАНА АРХИТЕКТУРАЛЫК ЭСТЕЛИКТЕРИ	149
БАБАЛАРДЫН ОСУЯТТАРЫ.....	160
МАКАЛ-ЛАКАП, НУСКА, НАКЫЛ СӨЗДӨР	169
ОЙ ТАМЧЫЛАР	175
МЕНИ БЕЙМАЗА КЫЛГАН СУРООЛОР	194
СӨЗ АЯГЫ.....	204

Ысмайыл Кадыров

Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар

Редактору Койлубаева Ш.Б.

Корректору Кадырова Л.

Басууга 03.08.11 кол коюлду.

Форматы 60x84 1/16

Көлөмү 13 б.т.

Нускасы 500 даана.

Заказ № 16

“Махprint” басмаканасы.

Курманжан Датка көчөсү, 207

КАДЫРОВ Ысмайыл 1951-жылы 16-июлда Ат-Башы районундагы Жаңы-Күч айылында төрөлгөн. 1977-ж. Кыргыз мамлекеттик университетинин механика-математика факультетин бүткөн. 1977–2000-ж. Кыргыз Совет энциклопедиясынын Башкы редакциясында илимий редактор, улук илимий редактор, жетектөөчү редактор. Ошол эле учурда 1977-ж. Бишкектеги №53 мектепте, 1978-88-ж. КМУнун кечки даярдоо курсунда математика

мугалими болуп иштеген. 1983-84-ж. Москва полиграфия институтунда редакциялоонун теориясы жана практикасы боюнча квалификациясын жогорулаткан. 2000-жылдан КР Өкмөтүнүн Аппаратында референт, эксперт, 2004-жылдан сектор башчысы болуп эмгектенет. 2010-жылдын апрель-декабрында Убактылуу Өкмөттө, КР Президентинин Администрациясында эксперт, 2011-жылдан Өкмөттүн Аппаратында сектор башчы. Класстык чини Мамлекеттик кызматтын I-класстагы кеңешчиси. КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын Терминология комиссиясынын мүчөсү. 1994-ж. КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер ардак наамы ыйгарылган. Тоголок Молдо атындагы балдар адабияты сыйлыгынын, эл аралык “Түгөлбай Ата” коомунун сыйлыгынын лауреаты, КР Билим берүү отличниги, КР Кесиптик-техникалык билим берүү отличниги. КР Өкмөтүнүн Ардак грамотасы, Кыргызсовпрофтун Ардак грамотасы, “Кыргыз тили” төш белгиси, көптөгөн ведомстволук грамоталар менен сыйланган. Кыргызстан Жазуучулар союзунун, СССР жана Кыргызстан Журналисттер союзунун, Кыргыз Республикасынын Маданият ишмерлери ассоциациясынын мүчөсү.

Көптөгөн көркөм чыгармалардын, көбүнчө балдарга арналган китептердин автору, бир катар котормо китептери жарык көргөн. Тунгуч “Кыргыз Гиннес китебин” жазган.